

**ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗВІДКИ
З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ І
ПРАВОНАВСТВА**

Випуск 9

Міністерство освіти і науки, молоді і спорту України
Державний вищий навчальний заклад
«Криворізький національний університет»
Криворізький педагогічний інститут
Історичний факультет
Кафедра всесвітньої історії

ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗВІДКИ З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ І ПРАВознавства

Збірник наукових праць

Випуск 9

Кривий Ріг
2011

УДК 94(100)(082)

ББК 63.3(0)

Д 95

Д 95 Дослідження і розвідки з **всесвітньої історії і правознавства**:
Зб. наук. праць. – Вип. 9 / Гол. ред. О.І. Кожухар. – Кривий Ріг,
2011. – 161 с.

ISBN 966-895-989-28

Редакційна колегія:

Кожухар О.І., канд. іст. наук, доцент – головний редактор;

Чирва Ю.І., канд. іст. наук, доцент;

Яшин В.О., ст. викладач.

Рецензенти:

Лобанова А.С., доктор соціологічних наук, професор КДПУ;

Амарян М.Х., кандидат історичних наук, доцент Криворізького
навчального центру Одеської національної юридичної академії.

У збірнику розглядаються актуальні проблеми всесвітньої та вітчизняної історії, правознавства, методології та філософії історії, методики викладання історичних дисциплін.

УДК 94(100)(082)

ББК 63.3(0)

Д 95

Рекомендовано до друку Вченою радою Криворізького державного педагогічного університету. Протокол № 5 від 13 грудня 2011 року.

Редакційна колегія не обов'язково поділяє думки авторів. Відповідальність за достовірність цитат, фактів, статистичних матеріалів, посилань та ін. покладається на авторів.

ISBN 966-895-989-28

© КДПУ, 2011
© Автори статей

ЗМІСТ

	Стор.
Передмова	4
✓ Чирва Ю.І. Грузино-абхазько-російські відносини в контексті історії Грузії	5
✓ Мак Т.Ф. Розвиток політичних наслідків нормандського завоювання нащадками Вільгельма Завойовника	19
✓ Яшин В.О. Розвиток традиційної освіти серед єврейства Катеринославщини й Херсонщини у другій половині XIX ст.	27
✓ Москаленко В.Г. Становлення інституту виборів у Дніпропетровській області (30-ті роки XX ст.)	47
✓ Косіненко О.В., Страдецький Р.В. Колабораціонізм на Черкащині роки Великої вітчизняної війни: причини, масштаби та боротьба з партизанами та підпільниками.....	55
✓ Косіненко О.В. Соціальний захист населення в роки Великої вітчизняної війни та перших повоєнних п'ятирічок (на прикладі промислових регіонів України)	69
✓ Кожухар О.І. Основні етапи інтеграції країн Балтії до ЄС	79
✓ Кожухар О.І., Швагер К.О. Шлях Болгарії до Євросоюзу	90
✓ Кожухар О.І., Лисенко В.С. Виборча система Польщі: досвід для України.....	98
✓ Мішалова О.В. Історичний нарратив як форма організації та репрезентації історичного знання	109
✓ Встохіна В.О. Методологічні і методичні проблеми вивчення культури повсякденності на уроках історії в середній школі	142
✓ Журба Л.В. Використання проблемних задач на уроках новітньої історії в ЗОШ.....	151

Передмова

Кафедра всесвітньої історії репрезентує черговий збірник наукових праць «Дослідження і розвідки з всесвітньої історії і правознавства». В ньому представлений широкий спектр історичних досліджень – з сивої давнини до проблем сучасності. Так, в роботі Ю.Чирви аналізується складний комплекс етнополітичних відносин, починаючи з виникнення в Закавказзі перших державних утворень до початку XIX ст. Проблеми історії раннього англійського середньовіччя представлені в дослідженні Т.Мак.

У збірнику міститься стаття В.Яшина, традиційно присвячена історії російського єврейства XIX ст. Найбільш широко, що є логічним, враховуючи солідну джерельну базу, представлена історія XX ст. Становлення інституту виборів на Дніпропетровщині 1930-х рр. аналізується в роботі В.Москаленка. Історія колабораціонізму на Черкащині в роки Великої Вітчизняної війни висвітлена в праці О.Косіненка і Р.Страдецького. О.Косіненко є також автором роботи, присвяченої проблемам соціального захисту населення в післявоєнний період на прикладі промислових районів УРСР.

Проблеми євроінтеграції перебувають в центрі уваги робіт О.Кожухаря («Євроінтеграція країн Балтії» і «Шлях Болгарії до Євросоюзу» у співавторстві з К.Швагер). Ним же у співавторстві з В.Лисенком ретельно аналізується виборча система Республіки Польща в контексті використання її досвіду для сучасної України.

Історичний наратив як форма організації та репрезентації історичного знання є об'єктом статті О.Мішаловой. В.Ветохіна аналізує методологічні та методичні проблеми вивчення культури повсякденності на уроках історії. Л.Журба досліджує процес використання проблемних задач на уроках новітньої історії в середній школі.

Хочеться вірити, що зазначений збірник викличе інтерес всіх тих, хто цікавиться історичною наукою.

*З повагою до вдячного читача
колектив кафедри всесвітньої історії.*

ЧИРВА Ю.І.,
доцент, кандидат
історичних наук

ГРУЗИНО-АБХАЗЬКО-РОСІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ В КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ ГРУЗІЇ (VI – ПОЧАТОК XIX ст.)

Воєнні дії, що тривали із серпня 1992 р. по вересень 1993 р. між грузинськими напіввійськовими формуваннями та абхазькими збройними силами за активної підтримки останніх з боку північнокавказьких ісламістів та російських військових, не тільки призвели до численних жертв з обох сторін, але й на довгий дестабілізували ситуацію в регіоні. Прийняття Верховною Радою Абхазії 26 листопада 1994 р. конституції республіки, з точки зору офіційного Сухумі, забезпечило правову базу подальших державотворчих процесів. Водночас грузинський уряд оцінив зазначений акт як замах на територіальну цілісність Грузії. Указ президента Російської Федерації Д.Медведева від 26 серпня 2008 р. про визнання Росією незалежності Абхазії і Південної Осетії не тільки не посприяв стабілізації політичної ситуації в Закавказзі, але й унеможливив на найближчу перспективу діалог між Тбілісі і Сухумі. І це при тому, що ще у 1996 р., підкреслюючи повагу Кремля до норм міжнародного права, відомий російський дослідник Д.Фурман зазначав: «Кожного разу, коли справа доходить, наприклад, до зміни кордонів, ми зупиняємось, не визначаючи незалежності Абхазії і Карабаху і уникаючи підтримувати російський сепаратизм в Криму, молдавському Лівобережжі, Казахстані» [8, с.16-17]

Шукати причини грузино-абхазького протистояння виключно в реаліях пострадянського розвитку Грузії було б, на нашу думку, абсолютно невірним, адже «парад суверенітетів» початку 1990-х рр. лише де-юре оформив споконвічне прагнення народів Росії (СРСР) самостійно вирішувати свою долю. Далекими від істини і політично зорієнтованими виглядають також спроби частини сучасних російських авторів представити конфлікт між грузинами і абхазцями як результат агресивного курсу грузинського керівництва, в основі якого лежала політика насильницької «грузинізації» населення республіки. Так, Д.Жуков,

висвітлюючи події кінця 1980-х – початку 1990-х рр., зазначає: «Взаємовідносини Грузії і Абхазії набували все більш конфронтаційного характеру, що посилювалося наростанням у суспільно-політичному житті Грузії шовіністичних і унітаристських тенденцій [5, с.116].

При вивченні будь-якого історичного явища доречним виглядає звернення до його глибинних витоків. Повною мірою це можна віднести і до грузино-абхазького конфлікту. Історія розпорядилася таким чином, що предки сучасних грузинів становили моноетнічну спільноту виключно в межах східної частини сучасної Грузії. Західна ж Грузія, так звана Колхіда, була більш строкатою в етнічному плані, адже автохтонним населенням регіону були як прагрузинські, так і праабхазькі племена. Слід підкреслити, що грузинські і абхазькі народності, які остаточно сформуються протягом VI - X ст., в етнічному плані не є спорідненими між собою. Корінне населення Абхазії разом з адигами, що мешкають на північному заході Кавказу, належить до північнокавказької мовної сім'ї. Остання не має ніякого генетичного зв'язку з картвельською (південнокавказькою) мовною групою, до якої належать грузини [11, с.259].

Доволі рано в Грузії розпочалися процеси державотворення. Вже на межі II-I тис. до н.е. в Закавказзі існували перші грузинські державні утворення – Діаохі і Колха.

Протягом VII – VI ст. на чорноморському узбережжі Кавказу внаслідок грецької колонізації виникли античні міста-держави. Найбільшими серед них були Пітіунт, Діоскурія, Гієнос, Фазіс і Пічвнарі [2]. Однак, спричинивши сильний вплив на соціально-економічне та культурне життя жителів східного Причорномор'я, грецькі поліси не змогли загальмувати процеси державотворення в регіоні.

В VI ст. до н.е. в Західній Грузії виникла Колхідська держава. Відомо, що на чолі Колхіди стояв цар, а сама країна була поділена на адміністративно-територіальні одиниці – скептухії. Трохи пізніше – у IV-III ст. до н.е. у східній частині Грузії склалося Картлійське (Іберійське) царство. Його очолював цар – представник династії Фарнавазів. Широкими повноваженнями був наділений також спаспет, якому були підпорядковані правителі областей – ерістави.

В 63 р. Колхіда, яку, за свідощами античних авторів, заселяли як абхазькі (саніги, абазги, апсили, мисимяни), так і грузинські племена (лази), увійшла до складу Римської імперії. Через два роки васалом Риму змушене було себе визнати і Картлійське царство. В подальшому територія Грузії стала об'єктом боротьби між Римською імперією і Парфянським царством, а в 20-х рр. III ст. свої претензії на Картлі пред'явив і Сасанідський Іран. Однак у 80-90-х рр. III ст. сасаніди зазнали від римлян декількох поразок, результатом чого стало укладення мирного договору, за яким Картлійське царство залишилося під впливом Риму.

В першій половині IV ст., за часів правління царя Міріана, державною релігією Картлі стало християнство, що зробило країну союзницею Римської імперії у її війні проти Ірану. Однак поділ імператором Феодосієм римських володінь між своїми двома синам у 395 р. призвів до ліквідації єдиної держави і виникненню на її місці Західної Римської і Східної Римської імперії (Візантії). Відтоді Закавказзя опинилося у сфері політичного впливу Візантії. Разом з тим не зникала загроза агресії і з боку сасанідів.

Безпосередньо в Грузії у IV ст. набуло могутності плем'я лазів, які підкорили собі апшилів, абазів, санігів, відібрали у Картлі Аргветі і фактично зайняли всю Західну Грузію. Лази створили державу, яку грузини називали Егрісі, а візантійці – Лазикою. Лазика, як і Картлійське царство, лише формально залежала від Константинополя [2].

Протягом V – VI ст. значно активізувалася агресивна політика Ірану в Закавказзі, якому вдалося підкорити собі Картлі. Слід зазначити, що в той час, як картлійське населення сприймало іранців як агресорів, ставлення до них в Західній Грузії було іншим. Іран сприймався правлячими колами Лазики в першу чергу як противник Візантії і тому був для них ситуативним союзником. Однак спроба лазикських царів, спираючись на допомогу іранських військ, позбутися залежності від Візантії, яка була здійснена в середині VI ст., зазнала невдачі. Більш того, наприкінці VI ст. Іран втратив контроль і над Картлі. Треба підкреслити, що саме тоді під впливом Константинополя, більшість праабхазьких племен прийняли християнство. Однак скориста-

тися належним чином своїм домінуванням в Закавказзі Візантійська імперія не змогла, адже на політичну арену виступила нова грізна сила – араби.

З 30-х рр. VII ст. були розпочаті великі завойовницькі війни арабських племен, в результаті яких сформувалася могутня імперія. На початку 50-х рр. араби завдали Сасанідському Ірану нищівної поразки, що відкрило їм шлях в Закавказзя. У 654 р., здобувши перемогу над візантійцями у Вірменії, арабські війська підійшли до кордонів Картлі. Картлійський правитель Стефаноз II вірно оцінив ситуацію і запропонував арабському воєначальнику мир. Іран на той час фактично не існував, а Візантія після низки серйозних поразок від арабів вже не являла собою значної політичної сили. В таких умовах Картлійська держава залишалася сам на сам з арабами і боротьба з таким могутнім суперником могла мати для грузинів трагічні наслідки. Результатом переговорів стало підписання так званої «Охоронної грамоти», за якою Картлі зобов'язувалася сплачувати завойовникам данину. Звертає на себе увагу той факт, що за умовами договору ті грузини, які прийняли іслам, були звільнені від сплати податку. Так нова релігія вперше з'явилася на грузинських землях [2].

Спроби візантійських правителів, скориставшись міжусобною війною в Арабському халіфаті, повернути собі наприкінці VII ст. Грузію, виявилися безуспішними. Вже на початку VIII ст. араби підкорили собі як Західну, так і Східну Грузію. В Тбілісі і Ціхе-Годжі були дислоковані арабські гарнізони. І все ж Візантійська імперія в той час частково відновила свої позиції в регіоні – підкорила собі абазгів і апшилів. Таким чином, абхазькі племена черговий раз опинилися поза меж реалій політичного розвитку Грузії.

Наприкінці VIII ст. почався занепад могутності Арабського халіфату, на периферіях якого спалахували повстання проти загарбників. В період визвольної боротьби проти арабів в Грузії почався процес формування незалежних царств і князівств. Так виникли Кахетинське князівство, князівство Ереті, царство Тао-Кларджеті. Пізніше саме зазначені державні утворення стануть основними «гравцями» у справі політичного об'єднання Грузії.

До другої половини VIII ст. відноситься й набуття абхазької державності. Державотворення абхазців відбувалося дещо в

інших, порівняно з грузинськими державами, умовах, адже крайній північний захід Грузії ніколи не знав арабського панування. Тут головним противником політичних лідерів Абхазії вважалося Візантія. У зазначений період абхазький ерїстав Леон II, скориставшись послабленням Візантійської імперії, за активної допомоги хозарів, поширив свою владу на всю Західну Грузію. Правитель новоствореної держави прийняв титул царя. Так на політичній карті світу з'явилося Абхазьке царство, столицею якого було місто Кутаїсі [1, с.122].

Спочатку Абхазія була централізованою державою, царі якої боролися за об'єднання Грузії і досягли у зазначеному плані певних результатів. Так, єпископства Західної Грузії, що раніше були підпорядковані константинопольському патріарху, завдяки саме зусиллям абхазьких правителів протягом IX-X ст. перейшли під зверхність мцхетського католикоса. Не підлягає сумніву той факт, що церковне об'єднання країни стало важливою передумовою політичного об'єднання Грузії.

Протягом IX ст. в регіоні посилювалися доцентрові тенденції. Найбільш активно у зазначеному плані діяв абхазький цар Георгій I, який у 60-х рр. зміг встановити свій контроль над Шіда Картлі. Найбільшої ж могутності Абхазьке царство сягнуло в X ст. за часів правління енергійного і жорстокого Георгія II (922-957 рр.), коли під його владою опинилася більша частина сучасної Грузії, за винятком нескореної Кахетії. Однак на цьому успіхи абхазьких правителів скінчилися: з кожною новою приєднаною областю їм все важче було утримувати владу на територіях з переважно грузинським населенням [4, с.9].

У другій половині X ст. в Абхазькому царстві сталася політична криза, чії наслідки по різному оцінюються в грузинській і абхазькій історіографії. Після смерті Георгія II престол по черзі займали його сини Леон, Деметре і Феодосій. Скориставшись нестабільністю в Абхазії, у 975 р. кахетинці увійшли в Картлі і взяли в облогу фортецю Уплісціхе. Далі, на думку грузинських істориків, картлійський ерїстав Іоане Марушідзе запропонував Давиду Курапалату з родини Багратіонів із Тао або його приймаку Баграту стати правителем Картлі. Останній був оптимальним кандидатом на престол, оскільки був у родинних стосунках, не тільки з Давидом, але й з картвельським та абхазьким царями.

Не випадково, що саме він у 978 р. під іменем Баграта III був проголошений царем Західної Грузії [2].

Абхазькі ж дослідники незмінно підкреслюють, що Баграт успадкував престол по материнській лінії, наслідком чого стало «приєднання Картлі до Абхазького царства» [1, с.146].

В будь-якому випадку саме він стояв біля витоків об'єднувачих процесів грузинських земель. Після смерті у 1001 р. Давида Курапалата Баграт III отримав у спадщину ще й титул «царя картвелів». А в 1010 р., коли його влада поширилася на спочатку Шавшеті, Кларджеті, Самцхе і Тао, а пізніше ще й на Кахеті і Ереті, Баграт III став величатися «царем абхазців, картвелів, ранів і кахів». Своїм наступникам він залишив об'єднану Грузію, до складу якої не увійшли лише Тбіліський емірат і Квемо Картлі, що перебувала під владою Вірменії [2].

Доречно підкреслити, що в титулатурі царів єдиної Грузії Абхазія вказується першою зовсім не через якусь її винятковість в процесі державотворення, як це роблять деякі сучасні російські дослідники [3, с.6]. Справа в тому, що Баграт III титул «абхазький цар» здобув раніше своїх інших титулів. Зайвим свідченням цьому є той факт, що в деяких джерелах заради спрощення титулатури наступники Баграта згадуються як «абхазькі царі» [2].

За часів правління Баграта III територія власне Абхазії входила до складу Царства абхазців і картлійців у вигляді трьох окремих адміністративних одиниць – еріставств: Бедійського, Цхумського і Абхазького.

У 40-х рр. XI ст. на Близькому Сході і в Передній Азії активно виявив себе народ, який на декілька століть визначав політичну ситуацію в регіоні – турки-сельджуки. Їх перша поява в грузинських землях датується 1064 р. Тоді загарбникам вдалося лише оволодіти фортецею Ахалкалакі. Проте вже через чотири роки турецькі війська майже спустошили територію Східної Грузії. Важливе для долі народів Закавказзя значення мала поразка візантійських військ від сельджуків в битві при Манаскерті, що сталася у 1071 р. Її наслідком стала відмова Константинополя від своїх східних провінцій на користь переможця. Таким чином, Грузія залишилася віч-на-віч з могутнім суперником, оскільки на той час вірменські царства вже припинили своє існування [2].

Саме за таких важких умов у 1083 р. до влади в грузинській державі був приведений шістнадцятирічний Давид IV. На той момент під його скіпетром фактично залишалася тільки Західна Грузія. Кахеті та Ереті знову прагнули самостійності, Тбілісі перебував під владою мусульманського еміра, Картлі і Південна Грузія були зруйновані і спустошені турками-сельджуками. Населення залишало обжиті місця і переселялося в гори. Давид Агмашенебелі (Будівельник) чудово розумів, що сильна Грузія може існувати лише як централізована держава, тому боротьба царя проти непокірних правителів окремих областей стала стрижнем його внутрішньополітичної діяльності. Успіхам Давида Будівельника сприяла й міжнародна ситуація, адже основна увага турків-сельджуків була прикута до боротьби проти європейських хрестоносців, що розпочалася наприкінці XI ст. В результаті ряду блискучих перемог над сельджуками грузинські війська визволили Самшвідле, Руставі, а після Дидгорської битви 1121 р. – і Тбілісі, який став столицею держави Багратидів [3, с.8] Таким чином, час правління Давида Агмашенебілі був періодом відродження й нового піднесення Грузинської держави, цар якої контролював величезну територію від Чорного до Каспійського моря.

Політика централізації державного управління була продовжена наступниками Давида на царському престолі, серед яких найбільш значних успіхів досягла цариця Тамар (1184-1213 рр.). Їй вдалося повністю стабілізувати внутрішньополітичне становище Грузії, що дало можливість більше уваги звернути на укріплення південних кордонів країни.

В подальшому процес державотворення грузинської держави був перерваний вторгненням у 20-х рр. XIII ст. військ хорезмського шаха Джалал-ад-Діна, яким вдалося захопити Тбілісі, а пізніше – монгольських орд. У 1243 р. Грузія уклала мирну угоду із золотоординськими ханами, за якою останні залишали в країні царську владу недоторканою. В свою чергу, Грузія повинна була сплачувати монголам щорічну данину і приймати участь у воєнних походах Золотої Орди. Встановлення монгольського панування в Закавказзі призвело не тільки до руйнації господарства, але й до фактичного розпаду єдиної грузинської держави. Лише у 1327 р., за часів правління Георгія V, монголи були вигнані за межі Грузії і на короткий час єдність країни була відновлена [2].

Однак вже наприкінці XIV ст. грузинські землі перетворилися в суцільний театр воєнних дій між Тимуром і Тохтамішем, в яких царі Грузії виступали союзниками останнього. Наслідком стало вісім руйнівних вторгнень Тимура в країну, останнє з яких відбулося у 1403 р. Практично все XV ст. пройшло для Грузії під знаком виснажливої відбудови зруйнованого війною господарства і боротьби грузинських царів проти сепаратизму правителів окремих областей.

Різко погіршилося і міжнародне становище Грузії. Падіння Константинополя під ударами османських військ султана Мехмеда II у травні 1453 р. на довгий час відрізало країну від християнської Європи, оскільки на Чорному морі безроздільно панував турецький флот. Всі спроби грузинських правителів створити антиосманську коаліцію виявилися марними. Це боляче вдарило по авторитету центральної влади і стало останнім кроком до руйнації єдиної держави. Наприкінці XV ст. в межах грузинських земель вже існували шість незалежних державних утворень: царства Картлі, Імереті, Кахеті і князівства Самцхе, Мегрелія та Гурія [3, с.11].

Доречно вказати, що кахетинський цар Александр I був першим серед грузинських правителів, хто встановив дипломатичні відносини з російською державою. У 1492 р. він послав посольство Великому князю Московському Івану III [3, с.15]. Проте реальної допомоги від Москви, яка тільки три роки тому остаточно звільнилася від монгольського гніту, годі було чекати.

Міжусобна братовбивча війна не обійшла й Абхазію, територія якої не зазнала спустошливих набігів турків-сельджуків, військ Джелал-ад-Діна, монголів, і тому набула особливої цінності в очах обласних правителів Грузії. Піком протистояння за абхазькі землі вважається конфлікт між князями Абхазії Шервашідзе (Чачба) і Мегрелії Дадіані за Цхумське (Сухумське) воеводство. У кінцевому підсумку район Цхума став у 50-60-х рр. XV ст. складовою частиною Сабедіано, що вважалося васалом царів Імереті [1, с.152]. Таким чином, можна констатувати, що протягом XI – XV ст. Абхазія, на відміну від Грузії, не виступала як суб'єкт міжнародних відносин, будучи швидше об'єктом територіальних зазіхань інших держав.

Протягом XVI ст., не дивлячись на відчайдушні спроби ряду правителів об'єднати Грузію, вона залишалася децентралізованою країною. Більш того, турецько-іранські змагання за Кавказ та активне втручання агресорів у внутрішні справи грузинських держав, ще більше посилили відцентрові тенденції. Позбавлені взаємної підтримки території ставали легкою здобиччю для зовнішнього ворога. Так, у 1555 р. за Амасійським миром князівство Самцхе спочатку було поділене між Іраном і Туреччиною, а після мирного договору між ними у 1590 р. повністю увійшло до складу Османської імперії. Завойовані території стали плацдармом турецьких військ для вторгнення в Західну Грузію, складовою частиною якої була Абхазія [2].

Важливо підкреслити, що в XVI ст., за часів правління Івана IV, Росія здійснила перші реальні спроби закріпитися на Кавказі. Свідченням цьому є відновлення дипломатичних відносин Московської держави з Кахетією у 1561 р. і початок будівництва росіянами оборонних укріплень по р. Терек. Але активні дії Москви викликали невдоволення як у Ірану, так і у османів. Вони добилися врешті-решт того, що московський цар наказав зруйнувати збудовані фортеці і вивести війська з Кавказу [2].

Відповідно до турецько-іранських договорів територія Картлі і Кахетії залишилася під контролем Ірану. В першій чверті XVII ст. шах Аббас неодноразово вдавався до спроб завоювати Східну Грузію. Однак перемога грузинських військ в битві на Марткопському полі у березні 1625 р. не тільки зірвала далекосяжні плани іранського правителя, але й дало можливість переможцям об'єднатися. Так в грузинських землях з'явилося Картлі-Кахетинське царство на чолі з царем Теймуразом. Не дивлячись на те, що вже через вісім років у Східну Грузію знову повернулися іранські війська, а Теймураз змушений був шукати порятунку в Імретії, підвалини для подальшого об'єднання грузинських земель були закладені.

В Західній Грузії правителю залежної від османів Мегрелії (Одіші) Левану II довелося докласти немало зусиль, аби нормалізувати відносини з Абхазією, де протягом XVII ст. різко змінився етнічний склад населення. Це було наслідком переселення з гір споріднених з абхазцями адигейських племен. Збільшення кількості населення краю створило у місцевих князів ілюзію

можливості проголошення незалежності Абхазії. Однак енергійні заходи Левана II, спрямовані проти масового переселення адигейців унеможливили задумане. Після смерті Левана II у 1657 р. і імеретського царя Александра III у 1660 р. Західну Грузію охопила анархія, на тлі чого посилювалися князі Шервашидзе, які добилися суттєвого розширення кордонів Абхазького царства. У зазначеному плані це водночас означало й звуження поля діяльності християнської церкви, оскільки на той час під впливом османів в Абхазії почав поширюватися іслам. Свідченням цього стало звільнення населення країни від сплати султану «хараджу» - податку, який сплачувався до казни всіма немусульманами [1, с.179].

Не могла в той час прийти на допомогу одновірцям й православна Росія. Слід погодитися, на наш погляд, з думкою сучасного російського дослідника О.Шишкова, який зазначав: «Можна сказати, що у XVII ст. Росія «не діяла» на Кавказі в порівнянні з правлінням Івана IV Васильовича Грозного» [10, с.29].

Ситуація докорінно змінилася в першій чверті наступного століття, коли Росією правив Петро I. Російський цар надавав південному вектору своєї зовнішньої політики важливе значення і в християнській Грузії вбачав свого стратегічного союзника. У 1720 р. Петро I і картлійський цар Вахтанг VI підписали союзницьку антиіранську угоду, відповідно до якої влітку 1722 р. російські війська вирушили в так званий Каспійський похід. Результатом став вступ росіян у 1723 р. в Баку [9, с.6-7]. Однак щира підтримка правителем Картлі російської акції була Петру I абсолютно непотрібною. Імператор досяг бажаної мети – переваги Росії на Каспії і не збирався виконувати взятого на себе зобов'язання – вступити з військами в Картлі і розпочати війну проти Туреччини. В результаті цього Східна Грузія черговий раз стала заручником дипломатичної гри великих держав і була окупована турецькими військами. Для Картлі почався період панування османів – «осмалоба». Проте вже в 30-х рр. XVIII ст. Іран відновив свою владу над втраченими землями.

Панування іранського Надір-шаха в Східній Грузії спричинило народне повстання, в результаті чого царем Картлі був призначений Теймураз, а царем Кахетії – його син Іраклій. Сходження на престол 1 жовтня 1745 р. Теймураза II було першим

винадком після 1632 р., коли країну очолив християнський правитель. Після його смерті у 1762 р. царем об'єднаного Картлі-Кახетинського царства став Іраклій II.

Російсько-турецька війна, що спалахнула у 1768 р., стала фактором подальшої консолідації грузинських держав, оскільки про спільні дії на боці Росії домовилися Іраклій II і цар Імеретії Соломон. Катерина II навіть послала до Грузії російський загін на чолі з генералом Тотлебенем, але останній без будь-яких поєнень біля Аспідзької фортеці залишив своїх союзників. Війна проти Туреччини тривала, що було для країни важким тягарем й у 1776 р. Іраклій II був змушений укласти мир з Османською імперією, що викликало невдоволення як в Картлі, так і з боку Соломона. За таких умов у 1782 р. правитель Картлі-Кახетинського царства офіційно звернувся до Росії з проханням взяти Східну Грузію під свій захист.

24 липня 1783 р. в російській фортеці Георгієвськ, що поблизу П'ятигорська, був підписаний договір «Про визнання царем карталінським і кахетинським Іраклієм і покровительства і верховної влади Росії», так званий Георгієвський трактат. При підписанні зазначеної угоди Росію представляли командувач російськими військам на Кавказі генерал П.Потьомкін і підполковник Томара. Представниками царя Іраклія були І.Багратіон-Мухранський, Г.Чавчавадзе і архімандрит Гаїос [9, с.10].

Проте лише після закінчення чергової російсько-турецької війни 1789-1794 рр. і підготовки до нової війни проти Ірану Санкт-Петербург дав згоду на включення Східної Грузії до складу Росії. 12 вересня 1801 р. Олександр I підписав маніфест про ліквідацію Картлі-Кახетинського царства. На думку сучасних грузинських істориків, російське управління Картлі-Кახеті спиралося на воєнну силу, виконувало свої функції лише за допомогою російських військ і повністю відповідало колоніальним цілям імперії [2]. Аналогічної позиції дотримується і німецький історик А.Каппелер, який вказує, що «російські інтереси на Кавказі мали передусім військово-стратегічний характер» [6, с.134].

Після цього російське завоювання царства Імереті, Мегрельського, Гурійського, Сванетського і Абхазького князівств було лише питанням часу. В 1803 р. російському імператору присягнув мегрельський князь Григол Дадіані. В наступному

році Елазнаурським трактатом Росія отримала права на Імереті, чим водночас була вирішена доля й Гурійського князівства. Проте остаточно добитися включення Імеретського царства до свого складу Російській імперії вдалося лише у 1810 р. після придушення антиросійського повстання на чолі з царем Соломоном II [2].

В Західній Грузії протягом всього XVIII ст. турецькі власті намагалися закріпитися на чорноморському узбережжі й перетворити царів Імеретії на безправних васалів імперії. Доводилося рахуватися імеретинським правителям і з сепаратизмом абхазьких князів. Більш того, у зазначений період князі Шервашідзе відчували в собі сили кинути виклик і турецькому пануванню в Абхазії. Военні дії абхазців проти турецьких військ велися у 1733, 1757, 1771 рр. В результаті останньої воєнної кампанії абхазьким князям вдалося навіть повернути Сухумську фортецю. Парадоксально, що паралельно з цим тривав процес подальшої ісламізації Абхазії [1, с.180].

У 80-х рр. XVIII ст. до влади в Абхазькому царстві прийшов один з князів Шервашідзе Келешбей Чачба. Протягом трьох десятиріч він вміло лавірував між інтересами Туреччини і Росії, плекаючи надію здобути для Абхазії незалежність. Симптоматично у зазначеному плані те, що його старший син Асланбег був мусульманином, молодший – Сафарбег – християнином. При хрещенні останній отримав ім'я Георгій. Вважаючи присутність Росії на Кавказі тимчасовим явищем, Келешбей у 1803 р. формально звернувся до російського уряду з проханням взяти під захист Абхазьке царство.

Це пізніше, особливо після подій серпня 2008 р., російські дослідники почнуть писати про «споконвічність» російсько-абхазької дружби і «щирість» Санкт-Петербурга у його прагненні врятувати абхазців від турецької неволі. Століттям раніше оцінки значення Абхазії для Росії були діаметрально протилежними. Автори двотомника «Утвердження руссаго владычества на Кавказъ», що вийшов друком у Тіфлісі у 1902 р., були більш відвертими: «Зрозуміло, що весь сенс нашого придбання Абхазії зосереджувався на фортеці Сухум» [7, с.40]. Та й саме населення країни характеризувалося в праці не найкращим чином: «Крадійські схильності, хижацтво і віроломство склали відмітні

риси абхазців, які до того ж не мали ніяких міцних релігійних переконань» [7, с.40].

Келешбей не збирався будувати свою політику відповідно до інтересів Санкт-Петербурга. Так, в ході російсько-турецької війни 1806-1812 рр. він відмовився виконувати наказ російсько-го командування і повести свої війська на Поті. У 1808 р. Келешбей загинув від руки власного сина Асланбега, який ніколи не приховував свої протурецької орієнтації. Для Росії склалося загроза втрати Абхазії. За таких умов Олександром I законним правителем царства був визнаний Сафарбег (Георгій), якого було прийнято в російське підданство. Вступ російських військ в Абхазію у 1810 р. завершив процес включення Грузії до складу Росії.

Таким чином, входження Грузії до складу Росії було складним і багато в чому суперечливим процесом. Для Санкт-Петербурга грузинські землі потрібні були, перш за все, як форпост боротьби проти Османської імперії та Ірану. Не останню роль у зазначеному плані відігравали й інтереси російської економіки. З боку християнського населення Грузії, що перебувало в мусульманському оточенні, патронат Росії вбачався єдиною можливістю зберегти свою національну і релігійну ідентичність. Тому прагнення грузинів жити в тісному союзі з одновірцями виглядало, принаймні на рубежі XVIII – XIX ст., щирим і цілком природним. Входження ж до складу Російської імперії Абхазького царства з переважно мусульманським населенням та протурецькими настроями його політичної еліти було наслідком складної дипломатичної гри абхазьких правителів, які союз з Росією сприймали як виключно ситуативний крок.

Література

1. Бхажба О.Х. История Абхазии с древнейших времен до наших дней / О.Х.Бхажба, С.З.Лакоба.- Сухум: Алашарбага, 2007.- 392 с.
2. Вагнадзе М. История Грузии (с древнейших времен до наших дней) / М.Вагнадзе, В.Гурули, Н.Бахтадзе [Електроний ресурс].- Режим доступу: www/gumer.info/bibliotek_Buks/History/Vachn/index.php
3. Грузия: Закавказский тупик? / Автор-составитель А.Б.Широкоград.- М.: Вече, 2010.- 416 с.

4. Жидков С. Бросок малой империи / Спартак Жидков.- Майкоп: Адыгея, 1996.- 397 с.
5. Жуков Д.А. Войны на руинах СССР / Дмитрий Жуков.- М.: Яуза; Эксмо, 2009.- 256 с.
6. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / Андреас Каппелер.- Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005.- 360 с.
7. Утверждение русского владычества на Кавказе: В 2 т. / Сост. Н.С.Аносов.- Тифлис, 1902.- Т.2.- 527 с.
8. Фурман Д.Е. О будущем «постсоветского пространства» / Д.Е.Фурман // Внешняя политика и безопасность современной России. 1991-2002 гг. Хрестоматия в четырех томах / Пред. ред. коллегии А.В.Торкунов.- М.: МГИМО; РАМИ; АНО «Ино-Центр», 2002.- Т.3. Исследования.- С.6-20
9. Широкопад А.Б. Кавказский капкан. Цхинвал-Тбилиси-Москва / Александр Борисович Широкопад.- М.: Вече, 2009.- 352 с.
10. Шишков А.В. В схватке за Кавказ. XVI – XXI века / Алексей Васильевич Шишков.- М.: Вече, 2007.- 480 с.
11. Шнирельман В.А. Войны памяти. Мифы, идентичность и политика в Закавказье / Виктор Александрович Шнирельман.- М.: Академкнига, 2003.- 601 с.

МАК Т.Ф.,
доцент, кандидат
історичних наук

РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНИХ НАСЛІДКІВ НОРМАНДСЬКОГО ЗАВОЮВАННЯ НАЩАДКАМИ ВІЛЬГЕЛЬМА ЗАВОЙОВНИКА

Стосунки між островом і континентом протягом першого періоду середньовіччя були досить тісними, причому здебільшого зі знаком від'ємним. Більш привабливими були континентальні землі для феодалів будь-якого статусу, це не виключало боротьбу континентальних феодалів за землі Англії, навпаки робило її більш запеклою. Водночас проникнення континентальної системи стосунків на острів через завойовників наближало Англію і землі франків у своєму розвитку. Поєднання в одній державі Англії і земель майбутньої Франції - середньовічна реальність, хоча на момент об'єднання вони мали досить мало спільних рис.

Першу спробу стати правителем Англії здійснив герцог Вільгельм Завойовник, і вона вдалась. М.М. Горелов у своєму дослідженні «Датское и нормандское завоевание Англии в XI веке» зазначає: «Тут зіштовхнулись два найбільш відмінних політико-соціальних утворень: - Англія - по суті, вже англоскандинавська держава, уламок імперії Кнута, що нещодавно розпалась, в якій ще зберігались свіжі спогади про його царювання і Нормандія - оплот феодално-французьких в широкому сенсі слова традицій, причому у їх найбільш прогресивному варіанті (відсутність феодалної анархії, сильна герцогська влада, відмінна організація військових сил і церкви)» [4, с.153]. Система, що принесли з собою нормандці передбачала централізацію влади, і Нормандське завоювання прислужилося тому, що за півтора століття з території, де феодалні стосунки були не дуже виразними, довгий час зберігалась значна кількість вільних селян, а королівська влада не мала важелів впливу на розвиток ситуації, Англія перетворюється на централізовану державу, де король фактично є головним сеньйором для феодалів, результативно працює система васалітету. Король отримав ресурси, які-

ми міг розпоряджатись на власний розсуд і, завдяки проведеним реформам, мав структури, що посилювали його вплив - армію найманців і королівський суд. За словами М.М. Горелова, завойовуючи Англію, нормандці виступили по відношенню до неї не тільки у якості носіїв іншого культурного устрою, чужинських традицій, що були навіть етнічно далекими від англосаксів, але і в ролі «цивілізаторів», що в насильницький спосіб насаджували в країні привнесені з континенту порядки і традиції [4, с.153-154]. В.В. Штокмар у своєму дослідженні щодо історії середньовічної Англії підкреслила, що «в результаті завоювання встановилась сповна завершена по формі феодальна система земельних держань і васальних зв'язків. Ця система була у значній мірі перенесена з Англії в Нормандію у готовому вигляді. Феодальний устрій в Англії був більш довершеним, оскільки він був перенесений у готовому вигляді, ніж у Франції, де він склався природнім шляхом» [5, с. 49]. Таким чином, ми маємо історичний приклад стосунків між різними типами і стадіями цивілізаційного розвитку. І оскільки герцогство Нормандія на момент завоювання Англії вже мала досить чіткі риси політичного устрою, цікаво прослідкувати яким чином вдавалось правителям впроваджувати їх на завойованих територіях.

Герцогство Нормандія, на чолі якого стояв Вільгельм, що за підкорення англосаксонської Англії увійшов в історію з ім'ям Вільгельма Завойовника, різко відрізняється від усіх інших герцогств, графств та інших політичних утворень, на які розпалась монархія Карла Великого. В жодному з них центральна влада не була такою сильною, як тут, і державний порядок не був так правильно і міцно організований за допомогою як феодальних, так и нефеодальних коштів та засобів управління. Саме тут феодальна система набула найбільш завершеного характеру, ніж в інших регіонах Західної Європи, і саме тому вона могла слугувати і більш довершеним урядовим механізмом, правитель держави міг ефективно застосувати його у якості владних ресурсів. Вільгельм був не тільки феодальним сюзереном своїх васалів, що вимагав від них виконання їх васальних обов'язків, але очільником справжньої монархії, а значить ці васали повинні були беззастережно коритися герцогові як його піддані носію верховної влади. Герцог Нормандії вимагав присягнутися йому всіх

вільних людей; він заборонив своїм баронам вести приватні війни і міг притягнути до свого власного суду у будь-який момент. Барони були позбавлені права карбувати власну монету, мати зовнішні контакти з представниками інших політичних утворень. Герцог мав потужну військову силу, якою розпоряджався на власний розсуд. І церква на території герцогства була підпорядкована владі очільника, причому власноруч призначаючи єпископів, наприклад (в той час як католицька церква в інших регіонах відстоювала право підкорювати собі світську владу), опікувався матеріальними інтересами церкви, зберігаючи непогані стосунки з папою. « Колись самі нащадки вікінгів, нормандці дуже швидко пережили соціокультурну інверсію, перетворившись на яскравих представників західноєвропейського феодального світу, причому чи не найбільш активний, агресивний його контингент» [4, с. 153]. Саме ця система і була перенесена, причому досить вдало, до Англії. Ця спроба вдалась самому завойовникові - Вільгельму, але чи легко було його нащадкам підтримувати привнесений порядок. Адже альтернативний шлях розвитку для Англії після завоювання нормандцями продовжував деякий час зберігатись у вигляді хоча б етнічних розбіжностей, і будь-яке посилення тиску на баронів могло привести до зворотного від бажаного результату.

Нащадок Вільгельма Завойовника Вільгельм Рудий (1087-1100) не встиг докласти значних зусиль щодо розвитку системи, закладеної герцогом Нормандським. Але це сповна надолужив наступний володар престолу Генріх I (1100-1035). У своїй хартії він обіцяв церкві свободу, феодалам - дотримання їх прав, а народу - «закони короля Едуарда» [1]. По суті Генрих I повертається до політичної системи Вільгельма Завойовника, скасовуючи нововведення Вільгельма Рудого (надзвичайні рельєфи, платно за дозвіл на шлюб баронських спадкоємців тощо) [1]. Організація судових справ і фінансів в значній мірі сприяла зміцненню королівської влади за часів Генриха I. Але після смерті сина Вільгельма Генриха I, який не залишив синів, почались феодальні міжусобиці.

Королева Матильда, що була його жінкою, померла у 1118 р. У подружжя було двоє дітей - донька Матильда, яка стала жінкою германського імператора Генриха V, і син Вільгельм.

Саме останній був нащадком Генриха, онуком Вільгельма Завойовника, а значить питання престолонаслідування виглядало досить простим. Але у 1120 р. під час морської катастрофи принц Вільгельм загинув. З 1134 р. Генрих, доволі літня людина, залишався єдиним прямим нащадком Вільгельма Завойовника, а питання хто успадкує королівський трон залишалось невизначеним.

У Генриха був небіж Стефан Блуаський - син його старшої сестри Адели. Він виховувався при дворі Генриха, за віком і вихованням міг би наслідувати трон як онук Вільгельма Завойовника. Але фамільне ім'я передавалось по чоловічій лінії, Стефан був сином графа Блуа і таким чином, успадкувавши королівський трон він започатковував нову династію Блуа. Нормандська династія за цим варіантом продовження не мала.

Іншою кандидатурою на престол залишалась донька Генриха Матильда. З 1125 р. вона знов була незаміжня, не мала дітей і вік нареченої - 26 років. Генрих почав розглядати ці обставини як такі, що могли б змінитись, перетворившись на значні позитивні результати у питанні престолонаслідування.

Як відомо, після Нормандського завоювання інтереси англійських королів на континенті не тільки не згасали, а навпаки постійно підігрівались. Біля південних кордонів герцогства Нормандія було розташоване графство Анжу. Дві сеньйорії були постійними суперниками, протягом століття вели війни з перемінним успіхом і жодна сторона не могла довести своїх переваг. На початку ХІІ ст.. Анжу керував чотирнадцятирічний Готфрид IV - син володаря Фулька V Анжуйського. Останній перебував на Сході, мав там важливі справи, і на його швидке повернення очікувати було годі. Генрих почав виношувати плани на одруження Матильди і Готфрида, в результаті якого об'єднувались врешті решт Анжу з Нормандією у складі англійської корони і виникала потужна держава. У 1127 р. шлюб був укладений; барони Генриха присягнулися Матильді як майбутній королеві (в їх складі був і Стефан Блуаський, що таким чином втрачав перспективу престолонаслідування). 1133 р. у Матильди народився син, якого було названо Генрихом. 1134 р. король Генрих помирає. Його онуку було 2 роки. Міжусобна боротьба була неминучою.

Слабкі місця в позиції знайшлися і у Матильди, і у Стефана, як у найбільш вірогідних претендентів на престол. Стефан

відмовився від своєї присяги Матильді і її синові на підставі того, що мати Матильди, жінка Генриха I Едит-Матильда не мала прав бути королевою. Генрих взяв шлюб не дивлячись на те, що вона до того прийняла обітницю у монастирі, що унеможлиблювало шлюб, але Генрих знехтував обставинами. Тепер Стефан апелював до цієї історії, за якою Едит-Матильда - мати Матильди, як чорниця, не могла укласти шлюб, а значить її донька є незаконнонародженою і не може успадкувати трон.

У Стефана знайшлись прихильники серед англійських баронів, папа також став на його бік. 28 грудня 1135 р. Стефан був коронований у Лондоні. Але відмова від обітниці у ті часи - злочин. І ця обставина стала інструментом у боротьбі за владу у протилежної сторони, яка також мала своїх прихильників і доволі впливових. Серед них граф Глостер Роберт - незаконнонароджений син Генриха I і, таким чином, брат Матильди. Девід I Шотландський, що був братом Едит-Матильди, а значить дядею молодій Матильді, теж мав вагомі підстави втрутитись у боротьбу. Вона загострювалась, і в процесі, переслідуючи свої інтереси, барони переходили з одного табору в інший.

1139 р. Матильда наважилась на відверту боротьбу за трон. Вона висадилась в Англії. Але Стефан відразу захопив її в замку, де вона зупинилась. Матильді вдалось втікти звідти і дістатись до свого брата Глостера у Бристоль. Кількість її прихильників збільшувалась, в цілому східна частина Англії підтримувала Стефана, західна - Матильду [3, с.270]

1147 найбільш відданий прихильник Матильди Роберт Глостер помирає. Вести без нього результативні військові дії було складно, і Матильда 1149 р. залишає Англію. Боротьба не завершилась ничим - Матильда не здобула титулу королеви; Стефан залишився королем, але значна кількість баронів була йому непідвладна. Тим більше ніяк не підпадали під його вплив землі на континенті - чоловік Матильди господарював тут поки Матильда воювала в Англії. Отже володіння Стефана якщо і існували, то обмежувались лише територією Англії.

Син Матильди Генрих виявляв ще більше інтересу до розширення своїх володінь, ніж його батько Готфрид. У 1150 р. він був визнаний герцогом Нормандським, після смерті батька у наступному році він став графом Анжуйським. У подальшому

здобутті нових територій молодий граф використав традиційний для тих часів інструмент - шлюб.

Він взяв шлюб з Алієнорою Аквітанською, з якою перед тим у 1152 р. необачно розлучився французький король Людовик УП. До володінь Генриха додалась Аквітанія - багата, розвинена область півдня Франції. Зважаючи на те, що Генрих вже до того володів герцогством Нормандським, графством Анжуйським, і Бретань, яка вважалась незалежним графством, але визнавала верховенство Нормандії з часів Завойовника - тепер, після приєднання Аквітанії Генрих Анжуйський був володарем всього заходу Франції. Його батько Готфрид, після того як прикрасив капелюха гілочкою раakitника (лат. *planta genista*) отримав прізвисько Плантагенет. Генрих почав носити це ім'я з гордістю - він був могутнім володарем на континенті. Ці володіння визнавали як більш привабливі і англійські барони; вони давали можливість Плантагенету мати потужне військо і в разі потреби земельний фонд для заохочення.

Стефан з військом висадився в Англії у 1153 р. і розпочав просування вглиб країни. Він мав очевидні переваги перед Стефаном, який не міг контролювати всіх англійських баронів, в той час як здобутки Генриха були вагомими і набуті в стислий термін. Кількість прихильників Генриха зростала. Стефан пішов на угоду, за якою йому залишали життя і титул короля пожиттєво, натомість він визнавав Генриха своїм нащадком. 19 грудня 1154 р. Генрих Плантагенет став англійським королем Генрихом II. Йому виповнився 21 рік.

Отже, міжусобні війни, що точились з 1134 р. припинились лише в 1153 р., коли внаслідок угоди, укладеної між обома ворогуючими таборами, Генріх Плантагенет, граф Анжуйський, був визнаний нащадком престолу і став королем 1154 року. Він успадкував корону по материнській лінії, отже хоч і був праонуком Вільгельма Завойовника і онуком Генриха I не належав до нормандської династії. Генрих II започаткував нову династію - Плантагенетів, що правила більше трьох століть.

Правління Генріха II Плантагенета (1154-1189) - важливий етап у розвитку феодальної держави в Англії. Генріх II став доволі рішучим королем, до того ж непогано освіченим для свого часу. У виданій ним за прикладом його попередника хартії

Генрих II підтверджує церкві, всім графам и баронам, всім вільним людям всі пожалування та вольності і вільні звичаї, які король Генрих, дід його, їм дав і дарував, і скасовує і знищує за себе і нащадків своїх всі погані звичаї, які він знищив і скасував, посилаючись при цьому на хартію Генриха I [2]. В проголошеному немає ніякої конкретної програми, цей документ - данина традиції, що вже складалась. Але саме правління Генриха II Плантагенета - це час важливих реформ в Англії, що мали значення для її подальшого розвитку. І головне місце серед них посідає судова реформа.

Всі перетворення були неможливі, якби не вистачало матеріальних можливостей. Як ресурс Генрих II використовував континентальні володіння. До складу англійського королівства за правління Генріха II увійшли великі володіння анжуйського дому у Франції - графства Анжу, Пуату, Мен, Турень. Крім того англійським королям на континенті як і раніше належала Нормандія. Герцогство Аквітанське також увійшло до складу володінь англійського короля (внаслідок шлюбу Генріха II з Алієнорою). Наявність таких значних володінь у Франції значно збільшило матеріальні ресурси англійського короля. Використовуючи це, Генріх II провів реформи, які дозволили зміцнити королівську владу, яка дещо послабла під час феодалних усобиць. Елементи централізації в державі були посилені. На цьому шляху важливою справою була судова реформа. Кожна вільна людина могла тепер за певну плату отримати дозвіл перенести свою справу з будь-якого помісного суду, тобто суду феодала, до королівського суду. Від такої реформи виграли перед усім рицарі, тобто середні та дрібні феодала, а також заможні вільні селяни і городяни. Більшості населення країни - залежних селян, вілланів ця реформа не торкнулась. Залежні селяни залишились підсудними тільки суду феодала. Але реформа в значній мірі скоротила компетенцію феодалних судів і розширила значення королівського суду.

Іншою реформою, що була проведена в правління Генріха II, була реформа військова, яка полягала в тому, що військова служба феодалів на користь короля обмежувалась певним, відносно невеликим терміном. Натомість король вимагав від феодалів особливої грошової виплати, так званих щитових грошей.

На ці гроші король винаймав до себе на службу рицарів, що зменшувало його залежність від феодалного ополчення баронів. Крім того, король зобов'язував всіх вільних людей мати певне озброєння, в залежності від їх майнового стану, і за закликом короля з'являлись в повному озброєнні на військову службу. Всі ці реформи посилювали королівську владу і сприяли централізації державного управління.

Царювання Генриха II мало велике значення для історії Англії. Боротьба з баронами завершилась створенням центральних застанов міцної королівської влади, судової, фінансової системи, реорганізацією військової системи. В перетвореннях наявність континентальних володінь зіграла свою роль - вони давали кошти для проведення централізаторської політики в Англії. Отже, протягом трохи більше ніж століття Англія втратила перспективу розвитку в орбіті Північно-Західної Європи, хоча етнічно вона була ближчою до датчан, ніж до франків, і набула нової перспективи. При цьому завойовники потужно використовували переваги системи, з якою прийшли, і міцно тримались за ті володіння, які мали на континенті. Англія в політичному сенсі стала реальною категорією на відміну від періоду датського завоювання. Але змінила при цьому шлях історичного розвитку.

Література

1. ХАРТИЯ ГЕНРИХА I (1100 г.) / Перевод Д.М. Петрушевского - Режим доступу до джерела: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Engl/XII/Genrich_I/charta.pht ш1?ia=8123
2. ХАРТИЯ ГЕНРИХА II (около 1154 г.) / Перевод Д.М.Петрушевского. - Режим доступу до джерела: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Engl/XII/GenrichII/charta_II_54.pMт1?i
3. Азимов А. Англия: от Стоунхенджа до Великой хартии вольностей / Айзек Азимов. – М.: Эксмо, 2009. – 384 с.
4. Горелов М.М. Датское и нормандское завоевание Англии в XI веке / Максим Михайлович Горелов. – СПб.: Алетейя, 2007. – 176 с.
5. Штокмар В.В. История Англии в средние века / Валентина Владимировна Штокмар. – СПб. : Алетейя, 2000. – 203 с.

ЯШИН В.О.,
старший викладач

РОЗВИТОК ТРАДИЦІЙНОЇ ОСВІТИ СЕРЕД ЄВРЕЙСТВА КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ Й ХЕРСОНЩИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОРІЧЧЯ

У першій половині ХІХ сторіччя єврейська традиційна освіта в Росії перебувала у архаїчному стані, знаходячись украй далеко від потреб реального життя. Зміст освіти, обмежений колом релігійного знання, носив надзвичайно утилітарний характер, а отримані молоддю знання могли бути застосовані виключно в середині єврейської громади і виключно при збереженні того, майже середньовічного стану суспільних відносин, в якому ми застасмо її у середині ХІХ сторіччя. Установи традиційної єврейської освіти — талмуд-гора, хедер і ешива (ієшива, єшибот, ієшибот), обов'язково створювалися в усіх громадах, як тільки це дозволяла економічна можливість. До початку модернізаційних процесів, головним і єдиним їх призначенням була трансляція в незмінному, еталонному вигляді національної історико-культурної і релігійної традиції наступним поколінням.

У першій половині ХІХ сторіччя етнічна замкненість і кагальна організація ставали на заваді реалізації державної політики в губерніях Литви, Білорусі і України найбільше потенційно небезпечних у воєнному і політичному аспектах. Іновірні єврейські громади, піддані, які не розмовляють російською, походять з колишнього закордону, панують у економіці краю — і все це в часи «офіційної народності», — для імперії це було надзвичайно небажано і небезпечно. Тому вже т.зв. «Положення» 1804 р. та 1835 року висували секуляризацію та русифікацію традиційної єврейської освіти, як провідну умову зміни т.зв. «єврейського побуту», унормовуючи при цьому організацію спеціальних шкіл для євреїв за їхній же кошт, якщо євреї не побажають навчатися у російських світських школах [9, с.225].

Держава, втім, не була піонером у процесах секуляризації єврейської традиційної освіти. Практичний приклад подала Оdesa, де у 1826 році коштом бродських євреїв було засновано секуляризовану єврейську школу, яку очолив Б. Штерн (першу, але

малоуспішну у 1822 році було засновано в Умані). Школа користувалася підтримкою особисто М. Воронцова, її схвально оцінював міністр С. Уваров, а у 1837 році її відвідав Микола I [2, с. 20]. Ідея створення такого роду єврейських секулярних шкіл, що повністю укладалася у русло урядової політики примусової просвіти євреїв, знайшла дієву підтримку С. Уварова, який запропонував тодішньому директору Ризького училища М. Лілієнталю очолити справу. Діяльність останнього вкрай стримано а, насправді, вороже, сприймалася традиціоналістами, проте, відносно приязно — модернізованим єврейством Херсона і Одеси. Як можна судити, цими одними і обмежувалося коло його прихильників [2, с.27].

Уряд, утім, не мав наміру відступати від ідеї примусової просвіти євреїв. Задля легітимації своїх намірів у єврейському середовищі, С. Уваров пішов на створення комісії, у складі якої, крім самого М. Лілієнтала були, з одного боку традиціоналісти: третій любавичеський ребе Менахем-Мендл (Мендель Любавичер), голова воложинської ешиви ребе Іцхак Іцхакі, а з іншого — модернізовані євреї, зокрема, вже згадуваний Б. Штерн, бердичівський купець І. Гальперн (зустрічається написання Гальперін), а також троє представників від міністерства просвіти. Запрошення було надіслане й І. Левінзону, але останній, будучи хворим, відмовився. Втім, функції цієї комісії звелися лише до санкціонування власним авторитетом урядового проекту устрою та урядових же підручників для майбутніх казенних єврейських училищ. Провідним завданням створюваних закладів була примусова акультурація, асиміляція єврейської молоді, боротьба проти ортодоксального юдаїзму і юдаїзму взагалі, русифікація і, у перспективі – християнізація, що відкрито свого часу визнавав ще С. Уваров [2, с. 38].

З 1859 року уряд ввів обов'язкове навчання в казенних училищах дітей почесних громадян-євреїв і єврейських купців, що викликало спротив традиціоналістів. Однак, дуже швидко міністерство просвіти дало роз'яснення, що цей обов'язок слід вважати лише «моральним». Фактично, це був такий собі етнізований варіант парафіяльних шкіл і повітових училищ, у яких викладалися лише окремі єврейські дисципліни, 13 годин з 24 усього на тиждень [3, с.17-18]. Вивчення Талмуду, на відміну від

традиційних єврейських шкіл, здійснювалося не безпосередньо за джерелом, а, за ініціативою того ж С. Уварова, за спеціальними підручниками. На видання цих підручників було витрачено більше як 200 тисяч крб., коробкового збору, або близько 70 крб. на одного учня — надзвичайну, як на той час суму. Більшість цих були написані німецькою мовою і мали одного автора — Леона (Арьє Лейб) Мандельштама, одного з активних учасників єврейської шкільної реформи. До початку 1860-х років, підручники Л. Мандельштама, що обійшлися порядково дорожче, ніж зазвичай, вже були ґрунтовно забуті.

У контексті загальної політики русифікації, особливо та з огляду на польське повстання, з 1864 року німецька мова викладання в КСУ була остаточно замінена російською. Взагалі, у 1860-ті роки, у часи панування асиміляціонізму та й пізніше, вже наприкінці сторіччя, багатьма євреями і далеко не тільки свідомими маскілами, русифікація розглядалася прихильно. По-перше, цього вимагали економічні інтереси єврейства. По-друге (що впливало із першого), християнська, а, фактично – міська, буржуазна модель поведінки, до якої прагнула частина єврейства, була немислима без російської мови. М. Бен-Амі згадував, що багато хто з євреїв «були упевнені, що з кожним російським словом, що набуває єврей, наближається визволення усього народу, що коли всі євреї... заговорять російською, та ще й з правильним наголосом... наступлять месіанські часи». І «це не іронія, а історичний факт!», додавав він [1, с. 257-258].

З метою подальшої уніфікації, з 1857 року вчителям КСУ дозволено було носити (а, фактично, введено обов'язок) уніформу міністерства просвіти. З 1861 вони були звільнені від сплати податків та виконання інших державних повинностей [2, с. 35]. Наглядачами училищ призначалися спочатку виключно християни і дуже часто, унаслідок тодішнього «кадрового голоду» – з числа колишніх вчителів, видалених із своїх посад за різного роду провини. Їхня некомпетентність, антиєврейська упередженість, масові зловживання, пияцтво, здирництво, побори з батьків, хабарі з конкурентів-меламедів компрометували саму ідею училищ [2, с.40, 41]. Тому 1862 року вони поступово замінювалися євреями, як випускниками рабинських семінарій, так і ви-хрестами [5, арк. 35-36]. Цікаво, що як тільки на чолі училищ

ставали євреї, наповнюваність їх учнями одразу зростала утрое, учетверо а то й вдсятеро.

Останнє явище, слід розуміти, було пов'язане як із прагненням єврейської юні до отримання освіти, так і з можливістю доступу до коштів коробкового збору, які відкривалися в такому випадку. Зрозуміло, що ані християнські наглядачі, ані вихрести (тим більше!) не мали доступу до коштів громади. У той же час, така можливість, за дієвої підтримки «адміністративного ресурсу» влади, що була зацікавлена у послабленні традиціоналістів, швидко відкривалася перед наглядачами-маскілами. Більше того, ці останні, як і викладачі училищ, будучи модернізованими євреями, украй потребували організаційно-матеріальної бази для подальшої боротьби за місце і вплив у громаді, що з лихвою давали їм казенні училища. Видається, що у багатьох випадках справа обстоєла саме так.

Загальна кількість учнів казенних училищ протягом всього часу їх існування становила близько 1,5 тисяч осіб, а в середньому в одній школі було від 28 до 47 учнів. У той же час, кількість учнів у 78 аналогічних християнських закладах: парафіяльних школах і повітових училищах у 1863-1864 роках становила близько 5,5 тисяч осіб (відповідно, 5468 та 5534 учнів). У аналогічних, але християнських чоловічих училищах, євреї також склали на середину 1860-х років близько 1,5 %, а у жіночих училищах — 8-9 % загальної кількості учнів. Цей факт пояснювався тим, що юнаки-євреї, на відміну від дівчат, мали більш широкий вибір закладів для отримання освіти.

У середині 1860-х років у КЄУ Одеського навчального округу навчалися ~8 % єврейських дітей шкільного віку, що можна визнати непоганим показником тільки відносно інших округів. Наприклад, у Віленському окрузі у КЄУ навчалося ~3 % єврейських дітей, а у Київському окрузі не більше 2 % [2, с. 34-35]. Простежується кореляція між рівнем модернізації єврейських громад регіону і кількістю учнів у секуляризованих закладах початкової освіти. Хоча в абсолютному значенні ці цифри можуть свідчити лише про провал кампанії, як такої.

На середину 1860-х років, найбільш модернізованими з єврейських училищ закладів краю виглядали Одеські казенні училища, яких лише першого розряду було три. Тодішня шкіль-

ва система дозволяла певні варіації стосовно предметів викладання, тому в Одесі, у відповідності до поглядів місцевих маскінів і побажань громади, викладали, крім іншого, французьку мову, історію, географію, природознавство («природна історія»), бухгалтерію і комерційну справу, із застосуванням стандартних імізаційних російськомовних підручників із загальноосвітніх предметів [10, с. 599]. Професійний рівень вчителів Одеських училищ достатній. Так, обидва «вчених єврея» при губернаторі, що обіймали цю посаду у досліджувану добу, вчитель російської мови Л.М. Генікес і французької мови М.С. Гурович, служили в Одеському училищі 2-го розряду¹ [10, с. 506].

Наприкінці 1850-х – на початку 1860-х років позначилася криза КЄУ. Їхня діяльність не задовольняла ані освітніх потреб єврейської громади ані прагнень уряду. Тому на початку 1860-х років в урядових колах виникли думки стосовно ліквідації КЄУ. У 1864 році вісім місяців це та інші питання вивчав в Одеському навчальному окрузі члена ради міністра просвіти, піклувальник навчальних округів О.П. Постельс [10; 9, с. 225].

Необхідність ліквідації КЄУ заперечував Новоросійський генерал-губернатор П.Є. Коцебу. Управлінець-практик, на відміну від петербурзьких урядових теоретиків, далеких від життя, П. Коцебу чітко бачив усі недоліки в діяльності училищ і його пропозиції стосовно вдосконалення діяльності КЄУ були напроуд раціональні. Він пропонував: (1) об'єднати училища в єдину систему, відкрити підготовчі класи і тим усунути меламедів і седери від дошкільної підготовки; (2) увести до програми практичні ремісницькі курси, що давали б випускникам професійну підготовку; (3) призначати наглядачами КЄУ виключно євреїв, адже тодішні наглядачі-християни, часто поводитися жорстоко з учнями, відштовхуючи останніх від навчання; (4) збільшити асигнування, як на утримання учнів, так і жалування вчителів (тоді воно було мізерним – 250 карбованців на рік). Нарешті, на думку Коцебу, зміст навчання повинен бути якнайбільше погоджений з єврейським менталітетом («пристосування навчання до понять

Лазарь Генікес мав ранг колезького секретаря, а Маркус Гурович був почесним громадянином. Їхнє утримання на посаді у генерал-губернатора, як і після того, здійснювалося за рахунок сум коробкового збору [478].

і поглядів євреїв»), щоби зруйнувати у євреїв поширену думку про місіонерське та примусово-акультураційне призначення училищ [9, с. 227-228].

Одним з тих, хто підтримував створення і діяльність КЄУ, був Маркус Соломонович Гурович, учитель і «вчений єврей» при генерал-губернаторі. Він докладав неабияких зусиль для реформування освіти у катеринославських і херсонських колоніях. Це було надзвичайно важко, але, незважаючи на організаційні та фінансові складнощі, було відкрито 10 чоловічих і 2 дівочих училища у 10 колоніях: Бобровий Кут, Сейдеменуха (2 училища), Нагартав (2 училища), Добра, Єфінгарь, Львова, Новий Берислав, Романівка, Інгулець і Новополтавка. За цю діяльність М. Гурович отримав орден св. Станіслава 3-го ступеню і 500 карбованців винагороди [9, с. 223-224].

У 1873 році казенні училища були перетворені на т.зв. «єврейські початкові училища», що відповідали рівню церковно-парафіяльних шкіл, та «народні єврейські училища», що відповідали рівню повітових шкіл (більш високий рівень початкової освіти). Причина цього була проста. Як зазначав сучасник, «не зважаючи на двадцятирічні зусилля міністерства (просвіти – авт.дис.), казенні єврейські училища вкрай непопулярні між євреями» [14, с.302].

Діяльність казенних єврейських училищ оцінюється суперечливо. З одного боку, створені у похмурі часи Миколи I, училища переслідували мету примусового «просвітництва» в руслі консервативної просвітницької політики того часу, мали на меті сприяти примусовій акультурації й асиміляції євреїв. Не слід забувати також, що за характером навчальної програми, ці училища дорівнювали приходським та повітовим училищам, тобто, давали лише загальну початкову освіту.

З іншого боку, не можна не бачити їх внесок у розвиток єврейського Просвітництва (Гаскалі), адже до їх виникнення в Україні (і в Росії) не існувало світської єврейської освіти. Одночасно школи у багатьох випадках ставали організаційною та економічною базою реформаторів-маскілів, підвищували їх незалежність і вплив у громадах, стимулювали подальшу трансформацію єврейської громади. Видається, що, оцінюючи комплексно значення казенних єврейських шкіл, останній аспект слід

розглядати як провідний або, принаймні, перший серед інших рівних.

Ліквідація казенних училищ у 1873 році мала наслідком збільшення кількості єврейських учнів в світських навчальних закладах, одночасно неочікувано загостривши проблему недостатньої кількості єврейських навчальних закладів взагалі. Це посилило увагу єврейських громад, при чому, як традиціоналістів, так і маскілів до приватних традиційних єврейських закладів освіти. У наступні роки ці заклади стали центром боротьби між маскілами і мітнагедеми.

У межі осілости було дозволено відкриття традиційних єврейських закладів освіти: талмуд-тор, утримуваних на громадські гроші та призначених для навчання бідних і сиріт, хедерів – повністю приватних початкових навчальних закладів на чолі з меламедами (ребе), де навчалися діти більш-менш заможних батьків та сшиви – вищі релігійні навчальні заклади, утримувані на пожертвування, призначені для вивчення Усного Закону (Мішне Тора і Гемара, в сукупності – Талмуд).

Талмуд-тори відкривалися за клопотанням зборів єврейської громадськості (рос. «по общественному приговору»). Одночасно обиралася піклувальна рада з 6 осіб і подався на затвердження Статут («План») [10, с.1-3]. Також дозволялося відкривати приватні єврейські училищ з пансіоном або без такого². Зі зростанням популярності секулярної освіти, кількість таких закладів збільшується. У середині 1860-х років в краї таких нараховувалося 4 чоловічих із статусом парафіяльного та повітового училищ і 8 жіночих у такому ж статусі [10, с. 717]. Оскільки утримання таких секулярних закладів – це був бізнес, то така їхня кількість свідчить про відносно високий, як на тоді, темп модернізаційних процесів в єврейському середовищі краю.

Кількість учнів традиційних єврейських закладів освіти лише в Катеринославі була не тільки на порядок вище, ніж кількість євреїв в місцевій гімназії (від 150 до 200 осіб), але й майже вдвічі вищою, ніж кількість всіх єврейських дітей – гімназистів

² Унаслідок заплутаності нормативної бази (офіційно) та позиції уряду (насправді), євреї отримали повне й остаточне право відкривати приватні училища лише з 1906 року.

губернії. Постійне зростання наповнюваності традиційних (конфесійних) закладів освіти свідчило про стабільну потребу громади в цих інституціях.

У Херсонській губернії кількість учнів у традиційних єврейських закладах освіти була істотно вища, що пояснювалося більшою кількістю єврейського населення краю. У першій половині 1870-х років (не пізніше 1874 р.) в губернії нараховувалося близько 430 учнів у п'яти КЄУ, до 500 учнів у трьох талмудторах, більше 1200 учнів у 74 хедерах і майже 400 у приватних школах [14, с. 303].

Основним навчальним закладом, призначеним для отримання традиційної освіти євреями, залишалися хедери, утримувані меламедами. Іноді ці останні спеціалізувалися як «даркедемеламедім», що давали початкові знання, та «ірбувья-меламедім», що давали загальні знання [14, с.302]. Усі урядові обмеження щодо видачі ліцензій (як тоді казали «дозволів» та «свідоцтв»), спроби встановити контроль над меламедами через іспити, суворі вимоги щодо освіти меламедів, наповнюваності класів (не менше 10 осіб), примусові програми, обов'язкові підручники – все виявилось марним. Меламеди обходили всі перепони і продовжували працювати тими методами, що збереглися з часів середньовіччя, викликаючи роздратування влади спротивом русифікації і урядовому примусовому просвітництву [11, с. 604; 466].

Прагнучи уникнути контролю державних органів управління освітою, хабарництва й здирництва з боку представників цих же органів, необхідності представляти власних учнів до іспиту з російської мови (якої не знали ні учні ні, бувало, й сам меламед) до казенних училищ, не бажали легалізуватися і не отримували необхідних свідоцтв (дозволів) на заняття навчальною діяльністю. Майже повсюдно кількість меламедів занижувалась місцевими рабинами, зобов'язаними двічі на рік – 1 травня і 1 листопада надавати відомості про кількість меламедів.

Між тим, багато з тих, хто пройшов хедер, згадували про це з неприкритою відразою, як про марно витрачені роки дитинства. Нищівній критиці систему єврейської традиційної освіти, особливо хедерів і ешив, піддавали відомі єврейські маскіли М. Моргуліс, Л. Біншток, інші. Видатний єврейський вчений-соціолог А. Руппін, що свого часу також навчався в хедері, вва-

жав, що хедер «охороняє єврейських дітей від будь-якого контакту із сучасною культурою і в цьому шкільному класі ортодоксальний юдаїзм відроджується знову з покоління до покоління». Для меламеда та його учнів «Талмуд є початком і кінцем знань»¹ [15, р.121-122]. Але, попри все, хедер дивним чином зовсім не відбивав подальше прагнення вчитися у євреїв. Відмічаючи це, Е. Діллон (E.V. Lanin) писав, що російське єврейство має настільки «ненаситну жагу» до освіти («insatiable thirst»), що перенони тільки посилюють її [15, р.15].

Декларуючи офіційно свою прихильність до справи освіти євреїв, царський уряд, тим не менше, був послідовно прихильний лише питанням уніфікації: русифікації, християнізації та асиміляції. Підтримуючи ще у відносно ліберальні 1860-ті роки єврейську частково секуляризовану освіту, як альтернативу традиційній релігійній, на початку 1880-х, коли стали даватися ознаки консервативно-охоронні тенденції, політика стосовно єврейської освіти стала зазнавати обмежень. Царський уряд не зупинявся у своєму прагненні повної її уніфікації та ліквідації етнічно-релігійних особливостей взагалі. Наприкінці 1890-х років, піклувальник одеського навчального округу Х. Сольський постави вимогу передати катеринославську талмуд-тору під контроль міністерства освіти, збільшити кількість предметів загальноосвітнього циклу, скоротити викладання традиційних релігійних єврейських дисциплін та взяти у штат кожного відділення вчителів-християн.

Це означало фактичну ліквідацію талмуд-тори й перетворення її на типовий світський навчальний заклад. Але із цим не могли погодитися вже катеринославські сіоністи, що, на відміну від маскілів 1860-х років, тепер, з огляду на часи формування і розвитку єврейського національного руху новітньої доби, прагнули протидіяти згубним національно-деструктивним процесам асиміляції й тому не вважали можливим подальший відступ у провідній для національного відродження освітній сфері. За ініціативою, зокрема, фактичного лідера єврейської громади Кате-

¹ Повна цитата: «The Cheder guards the Jewish child from any contact with modern culture, and it is in its school-rooms that orthodox Judaism is born anew from generation to generation... Talmud is the beginning and the end of knowledge».

ринослава М. Майданського, підтриманою іншими сіоністами, було вирішено заснувати єшиву для забезпечення необхідного рівня традиційної єврейської освіти.

У більшості міст, де мешкали євреї краю, та у деяких з єврейських колоній Катеринославщини і Херсонщини у другій половині XIX сторіччя були створені модернізовані талмуд-тори. У цих закладах здійснювалася як загальноосвітня, так і професійна підготовка єврейської молоді. Модернізовані талмуд-тори стали результатом швидкого трансформаційного розвитку єврейства регіону, відображаючи процес і результати формування його новітньої соціально-культурної моделі.

Перша елисаветградська талмуд-тора була заснована у 1858 році. Для організації її функціонування, єврейська громада викупила за 5 200 карбованців одноповерховий будинок неподалік від відкритого у 1852 році бейт-гамідраш (бесгамедріш – «Дім навчання», вид навчального закладу при синагозі, у якому вивчалися й досліджувалися окремі релігійні тексти; за призначенням близький до єшиви). У 1880 році, «в пам'ять 25-річчя царювання імператора Олександра II» при талмуд-торі було відкрите ремісниче відділення із слюсарнею та теслярнею.

Утримання закладу здійснювались за рахунок трьох джерел: коробкового збору, самофінансування із зароблених коштів і благодійницьких внесків, хоча цього явно не вистачало. З кінця 1880-х років було встановлене збільшене фінансування з коробкового збору в сумі 4500-6500 карбованців на рік, або близько 20-30% від суми витрат на утримання всіх єврейських закладів міста. Також надходили благодійницькі внески від приватних осіб. Отриманих грошей вистачало не тільки на загальні витрати та на жалування семи вчителів, але й на невелику доплату декільком кращим старшим учням ремісничого відділення. Учні безкоштовно забезпечувалися одягом та взуттям. Після побудови слюсарної майстерні у 1891 році, талмуд-тора отримала можливість часткового самофінансування за рахунок надання відповідних послуг населенню. Суми виходили непогані: у 1891 році таким чином було зароблено 892 карбованці, а у 1892 вже 2320 карбованців тощо.

Одеська талмуд-тора, як і власне в цілому вся система традиційної єврейської освіти в місті, відрізнялася високим сту-

ненем секуляризації і русифікації вже на хронологічно ранніх етапах модернізаційних процесів. Ініціаторами реформи закладу були видатний вчений, інспектор Одеського навчального округу М. Пірогов і директор талмуд-тори А. Гольденблум [19, арк. 1-4]. Важлива роль у просвітницькому реформуванні закладу належала також М.Г. Моргулісу, який із 1869 року був членом правління талмуд-тори і одночасно ремісничого училища при товаристві «Труд».

Непересічною особистістю був і згаданий вище директор талмуд-тори Аарон-Іцхак Гольденблум, один із фундаторів єврейської преси, зять О. Цедербаума та його співредактор по «Гамеліц» і «Коль Мевассер» («Голос, що провіщує»). Власне, завдяки своєму тестю цей достойник і став директором талмуд-тори. Будучи вихідцем з Німеччини, запрошений в Росію, він не знав ані російської мови, ані ідишу («жаргон») та й не прагнув їх знати. А. Гольденблум викладав німецьку мову (доволі погано, до речі) яка зберігалася в програмі саме заради нього. Але у талмуд-торі А. Гольденблум не користувався ані повагою, ані авторитетом. Він репрезентував і підтримував ідеї, вже малопопулярного на той час, німецького просвітництва, що викликало незадоволення і фактичну обструкцію з боку русифікаторські налаштованого педагогічного колективу. За свідченням сучасників, ці проблеми були викликані не стільки особистістю самого Гольденблума, скільки дріб'язковою заздрістю оточуючих до його удачливого тестя О. Цедербаума, колишнього «кравчика», як його називали в Одесі. Сам же А. Гольденблум зовні прагнув вирізнитися європейською інтелігентністю і завжди поважно ставився до своїх колег. Втім, це не заважало йому, попри «просвічені часи», регулярно застосовувати до бідних сиріт такі варварські методи виховання, як побиття різками. Однак, у родині і побуті він був напрочуд приємною і порядною людиною [1, с. 250-251, 416]. Наприкінці 1870-х років А. Гольденблум, відійшовши від освітніх справ, за протекцією впливових осіб обіймав дуже прибуткову синекуру у скандально відомій компанії «Грегор, Горовіц і Коган» у Бухаресті [11, с. 188]. Слідів іншої діяльності його у цей період відшукати не вдалося.

Піклувальниками закладу із моменту його заснування були такі відомі особи, як Е. Соловейчик та Іделе Гессен, спільний

пращур родини Гессенів (Юлій (Єхуда), Йосип, Данило). Вони істотно різнилися за характером: суворий військовий лікар, надвірний радник Е. Соловейчик і, по-батьківському м'який, ребе Гессен, але обидва являли єдине ціле у широму прагненні розвитку справи єврейської освіти [11, с. 71]. У той же час, на відміну від Гессена, лідер єврейської громади Одеси Е. Соловейчик, будучи також і гласним міської думи, розглядав талмуд-тору як засіб «поширення російської громадянськості». Усю свою енергію він витрачав на пропаганду і розвиток русифікації. І тільки погром 1871 року настільки приголомшив Е. Соловейчика, що він вимушений був кардинально змінити свої суспільні погляди. У загальній діяльності талмуд-тори також брали активну участь та її справами опікувалися купці М. Гольденберг, С. Гурович, А. Бродський із супругою, Л. Пінскер, «вчений єврей» М. Гурович, рабин Б. Трахтенберг тощо [11, с. 72, 260].

Усі дисципліни в одеській талмуд-торі, як світські (географія, математика, історія) так і релігійні, викладалися російською мовою або з перекладом на російську. У 1880-ті рр., коли стало зрозуміло, що загальноосвітніх дисциплін недостатньо, у закладі було започатковано викладання основ бухгалтерії та діловодства. Пізніше при Талмуд-торі було відкрито відділення для сиріт, хоча процес погодження зайняв декілька років. У 1860-1870-ті роки одеська талмуд-тора ще вважалася центром просвітництва й оплотом маскілів. Лише пізніше вона стане центром русифікаторства, і, не стільки спрямованого на підвищення загального культурного рівня єврейства, скільки акультураційно-асиміляційного, як пише сучасник, «казенного» [11, с.62]. Акультураційний напрям одеської талмуд-тори схвально сприймався і підтримувався владою, тому цей заклад отримував відносно непогане матеріальне утримання із сум коробкового збору протягом всього часу свого існування.

У ортодоксальному єврейському середовищі модернізовані талмуд-тори (а іншими вони не могли й бути) викликали засудження і навчатися там вважалось для правовірного єврея неподобством і приниженням. Не дивно, що спочатку «світло Гаскали» а, згодом і русифікація у якнайширшому її розумінні, мали своїм об'єктом злиднених єврейських сиріт – найзнедоленіший прошарок тогочасного єврейського суспільства. Позбавлені сі-

мейного виховання, своє перебування у талмуд-торі вони розглядали як «єврейську повинність» і все єврейське, як нездатне до життя, одразу відкидалося ними по виході із закладу. Отже, «талмуд-тора, в цілому, досягала тієї мети, якої прагнули тодішні русифікатори» [11, с. 259, 412].

Попри все, часткова секуляризація талмуд-тор і відкриття при них ремісничих відділень та заснування ремісничих училищ мали винятково важливе значення в розвитку модернізаційних процесів в єврейському середовищі. Більша частина єврейських ремісників, як показано у розділі 3 цієї дисертації, за рівнем доходів відносились до нижчого та лише іноді до середнього про шарку населення. Ці прошарки були репрезентовані, як правило, ортодоксами-традиціоналістами. Учень ремісника, довгі роки навчаючись і, як правило, проживаючи в домі ремісника, відтворював ортодоксальну юдейську модель соціальної поведінки. Він погано знав російську мову, дотримувався релігійних норм, обмежував освіту Талмудом і талмудичною літературою, брав ранній екзогамний шлюб і відповідно виховував дітей. Його соціалізація була можлива лише в рамках єврейської громади.

Зрозуміло, що учень ремісничого відділення частково секуляризованої талмуд-тори в цьому випадку виглядав набагато вигідніше. Його духовний світ і освіта не обмежувались Талмудом. Знання державної мови відкривало йому інші, позаобщинні шляхи соціалізації і дозволяло відтворювати християнську модель соціальної поведінки. Громада (община) переставала бути для нього абсолютним авторитетом. Відтак, зрозуміло, чому єврейські традиціоналісти вороже ставилися до будь-яких спроб реформування талмуд-тор та хедерів.

Вищим єврейським навчальним закладом була єдина на всьому півдні України одеська єшива («Одеський вищий з єврейської науки навчальний заклад «Єшибот»), заснована у 1866 році. Решта єшив межі осілости розташовувалась, в основному, в Литві і Білорусі: Гродно, Вільна, Мінськ, Пінськ, Луцьк, Ковно, Воложин, Мір. Одеська єшива була модернізованою, тобто в ній, на відміну від традиційних, викладалися дисципліни загальноосвітнього циклу та застосовувалась урочна, аналогічна світській шкільній, система організації навчання.

Спочатку на чолі одеської єшиви стояли традиційні єврейські авторитети: голова одеського релігійного суду «бейт-дін» Іехіель Гальперін та, після його смерті, дуже недовгий час суддя цього ж суду (даян) Дов-Бер Фільштейн. Але під тиском місцевої влади на цю посаду був призначений більш «благонадійний» Маркус Гурович, людина, безумовно, інтелігентна і освічена, прихильник Гаскали в її радикальному, німецькому варіанті. М. Гурович прагнув до секуляризації і європеїзації єврейської освіти, але ці його прагнення не викликали ентузіазму упіктувальників єшиви, оскільки значну частину бідних євреїв Одеси, чії діти і навчалися в єшиві, складали традиціоналісти і ортодокси. Згодом маскіла М. Гуровича було усунуто від посади, а лідери громади перейнялися реалізацією давніх планів, – ще з часів переїзду на початку 1860-х років зі Львова до Одеси казенного рабина, д-ра Симона Швабахера, чия, власне, це й була ініціатива, – перетворення єшиви на рабинську семінарію.

Постать д-ра С.Л. Швабахера заслуговує на окрему увагу. Симон Арье (Шимон Урія-Леон) Швабахер народився в містечку Обердорф, Королівства Вюртемберг у 1820 році, в родині місцевого рабина. У 1842 році він успішно закінчив Тюбінгенський університет. Невдовзі він став рабином у Шверині, а у 1860 році на запрошення місцевої громади переїхав в Одесу, де й служив рабином Бродської синагоги майже до кінця своїх днів. С. Швабахер в очах частини місцевого єврейства репрезентував європейську культуру і освіченість. Другом його молодості, товаришем був майбутній німецький письменник Бертольд (Моше Барух) Ауербах. Коло його постійного спілкування в Одесі становили представники єврейської інтелігенції, заможного та впливового єврейства міста, зокрема, один із фундаторів сіоністського руху Л. Пінскер, засновник російської єврейської літератури О. Рабинович, письменник І. Аксенфельд⁴, всі ті представники нової єврейської інтелігенції, що об'єдналися навколо Бродської синагоги і її рабина.

⁴ Твори останнього не набули на батьківщині широкої відомості. У 1852 році Миколою І письменнику було відмовлено в проханні відкрити в Одесі єврейську типографію. Лише син І.Аксенфельда, Август Аксенфельд, професор Сорбони, видавав у Франції твори батька французькою, зробивши, таким чином, твори одеського нотаріуса частиною культури європейського єврейства [584 с.330].

Рабин швидко став відомою і впливовою особою серед єврейства не тільки Одеси, а й усього південного краю [11, с. 229]. Прихожани синагоги відмічали надзвичайний ораторський талант рабина, його артистичність, натхненність, з якою він читав проповіді чи виступав. Не дивно: в молодості С. Швабахер хотів стати актором. Перекази про проповідницький талант бродського ребе поширювалися по всій межі осілости і до нього в Одесу на навчання стали приїздити молоді рабини із білоруських та литовських губерній. Рабин вмів знаходити й спільну мову з місцевою владою. Тому, коли постало питання про заснування рабинської семінарії в Одесі, піклувальник одеського навчального округу А.А. Арцимович одразу запропонував на цю посаду С. Швабахера [11, с. 229].

Громадська діяльність рабина, активне опікування благодушництвом, здобули йому авторитет і повагу. Він викладав Закон Божий в Рішельєвській гімназії, був серед фундаторів Товариства взаємної допомоги прикажчиків-євреїв, єврейської богадільні, дешевої їдальні для бідних, ремісничого товариства «Труд». Це Товариство, що мало на меті поширення ремісництва серед єврейства, було створене за ініціативи рабина Швабахера і за підтримки, зокрема, письменника О. Рабиновича, журналіста М. Шапіро, лікарів Абрамсона, І. Дрей, С. Левенсона [11, с. 210; 473]. Головою правління товариства довгі роки, попри інтриги недоброзичливців, залишався рабин С. Швабахер. За підтримки Г. Гінцбурга та С. Полякова, при Товаристві «Труд» у 1864 році було створене ремісниче училище із столярно-меблевою, чавунно-ливарною та слюсарно-механічною майстернями.

Цікавим є ставлення рабина до русифікації, так популярної у 1860-1870-ті роки серед єврейства. За свідченнями сучасників, рабин часто говорив про необхідність і важливість русифікації, при цьому залишаючись «наскрізь просякнутим німецькою культурою» і ані слова не розумів російською.

Однак, не все було так добре. Своїми постійними реформаційними прагненнями рабин часто викликав незадоволення нижнього і частини середнього прошарку міської єврейської громади. Деякі його нововведення, як наприклад, прагнення встановити в синагозі орган, викликали незадоволення навіть у реформаційно налаштованої частини громади. Викликала відчу-

ження і німецька мова проповідей Швабахера та незнання російської, тому рабину був обраний помічник, д-р Соломон Манделькерн, що проповідував російською. З початку 1880-х років авторитет Швабахера став слабшати. Німецькі євреї – ровесники рабина, поступово відходили у інший світ, а від їхніх емансипованих нащадків і нової єврейської молоді рабина все більше відділяла глибока вікова і ментальна прірва. Останні його роки на посаді були затьмарені, чварами з іншими рабинами. Чергова урядова заборона – тепер, обіймати посади рабинів євреям-іноземцям, – змусила С. Швабахера у 1888 році облишити свою посаду. Він тяжко переживав удар долі і невдовзі (того ж року) помер. Тоді ж, на знак пошани до його заслуг, піклувальна рада Одеського єврейського сирітського дому, встановила портрет рабина у залі засідань.

Через перепони об'єктивного і суб'єктивного характеру (які не є предметом нашого дослідження), тільки у 1907 році (події 1905 року суттєво затримали процес) єшива отримала статус вищого релігійного навчального закладу, нову назву «Вища школа юдаїзму», а її випускники отримали право обиратися рабинами. Тодішній директор народних училищ Херсонської губернії А. Уваров підтримував збереження, єдиного тоді на півдні країни, вищого єврейського релігійного навчального закладу.

До участі в діяльності одеської єшиви поступово долучалися впливові авторитети, як відомий публіцист, громадський діяч, один з фундаторів єврейської преси в Росії, засновник, видавець і редактор «Га-Меліц», «Коль Мевассер», «Вестніка руських євреїв» (пізніше перейменованого на «Рассвет») і дід відомого російського марксиста Ю. Мартова О. Цедербаум; один з фундаторів єврейської класичної літератури Менделе Мойхер Сфорім, видатний єврейський філософ і публіцист Ахад Га-Ам (Ашер Гірш Гінцберг), М. Лілієнблюм, М. Моргуліс. В розробці програми єшиви брав участь Шимон Дубнов. Видатну роль в організації єшиви відіграв відомий вчений-талмудист, публіцист, сіоніст, випускник ковенської єшиви рабин Хаїм Черновіц (Рав Ца'ір, тобто, «молодий рабин», 1870/71-1949), один з представників відомої єврейської родини літераторів і громадських діячів. Промовистою характеристикою рабина Х. Черновіца є те, що сміху (рукопокладення) він отримав від відомого ковенсько-

го рабина І.Е. Спектора. Х.Черновіц був прихильником реформи як юдаїзму, так і методів релігійного навчання в ешиві. З самого початку своєї педагогічної діяльності в ешиві рабин Черновіц намагався розробити модернізовану методіку викладання Талмуду, чому присвятив свої книги «Ши'урим ба-Талмуд» («Заняття з Талмуду», в 2-х томах, 1903) і «Кицур га-Талмуд» («Скорочений Талмуд», в 2-х томах, 1919–22), пропонуючи при навчанні Талмуду методи дослідження і поміркованої критики замість схоластичної полеміки, тобто ті методи викладання, що застосовувались у більшості рабинських семінарій Європи. Важливим життєвим і науковим досягненням Х. Черновіца стало створення 4-томної «Історії Галахи» [18]. На запрошення Х. Черновіца в ешиві викладали єврейський історик І. Клаузнер та видатний єврейський поет Х.-Н. Бялік.

Отже, діяльність одеської ешиви відображала як суспільні процеси, що відбувалися всередині єврейського середовища, з притаманною йому і такою, що посилювалась, боротьбою традиціоналістів, ортодоксів і реформаторів, так і вплив соціально-політичних і економічних процесів, що відбувалися у цей час на півдні України. Протистояння традиціоналістів і реформаторів навколо традиційних (конфесійних) єврейських закладів освіти було явищем, у цілому, іманентним єврейським громадам Півдня України. Певною мірою це консервувало традиційну (конфесійну) єврейську освіту, зберігши основні її принципи аж до утворення Держави Ізраїль у 1948 році і в цьому сенсі мало позитивний характер.

Розвиток освіти в середовищі єврейства краю можна поділити на два періоди: 1850-початок 1880-х років та середина 1880-х – початок 1900-х років. У перший період освіта в єврейському середовищі Катеринославщини й Херсонщини зазнавала найбільшого впливу трьох чинників: економічних потреб єврейського населення, урядової політики та ідеологічного впливу Гаскалі, що слабшав. Засобом здійснення освітньо-модернізаційних змін були секуляризація і русифікація навчальних закладів і освітнього процесу в усіх їх варіантах. Зовнішнім виявом цього було введення загальноосвітніх предметів до програм єврейських закладів освіти – хедерів і талмуд-тор та відкриття при останніх ремісничих відділень. Провідниками цих

змін були реформаційно налаштовані представники єврейського підприємницького прошарку — фінансово-донорської частини єврейської громади.

У другий, постпогромний період (1880-ті – початок 1900-х рр.), при збереженні економічного і політичного чинника, зникає вплив Гаскали на розвиток освіти, натомість значно зростає вплив ідеї єврейського національного відродження, палестинофільства і сіонізму. Процеси секуляризації і русифікації значно уповільнюються, коло провідників і фінансових донорів модернізаційних набуває вираженого національно-орієнтованого забарвлення.

Реформа традиційної єврейської освіти, введення викладання загальноосвітніх предметів в програму традиційних єврейських закладів освіти – ешиви і Талмуд-тора і відкриття при останніх ремісничих відділень, були викликані прямим впливом новосформованої ринкової економіки, потребами ринку робочої сили, зростанням попиту на кваліфікованих робітників. При цьому єврейська громадська, частково секуляризована реміснична освіта виконувала, насамперед, соціально-захисну і соціально-виховну функції, а традиційна функція трансляції в еталонному вигляді національної історико-культурної і релігійної традиції наступним поколінням була максимально обмежена. Оволодіння ремеслом концепцією єврейської освіти розглядалося як засіб виживання, а перебування в школі — як засіб виховання і корисного соціального утримання дітей єврейської бідноти. У той же час, світські, державні заклади ремісничої освіти мали на меті забезпечення соціально-економічної функції, тобто, забезпечення ринку дешевою і кваліфікованою робочою силою. Відтак, неуспіх останніх в єврейському середовищі вважається нам достатньо обґрунтованим. Реформовані талмуд-тори стали результатом швидкого трансформаційного розвитку єврейства регіону, відображаючи процес і результати формування його новітньої соціально-культурної моделі.

Декларуючи офіційно свою прихильність до справи освіти євреїв, царський уряд, тим не менше, був послідовно прихильний лише питанням уніфікації: русифікації, християнізації та асиміляції. Підтримуючи ще у відносно ліберальні 1860-ті роки єврейську частково секуляризовану освіту, як альтернативу

радиційній релігійній, уже на початку 1880-х, коли стали даватися ознаки консервативно-охоронні тенденції, політика стосовно єврейської освіти стала зазнавати більших обмежень.

Виникнення нової, секулярної єврейської інтелігенції каталізувало процеси модерного націотворення, а її швидке збільшення було їх прямим свідченням і результатом. З появою цієї нової інтелігенції єврейство ставало повноправною класичною модерною нацією.

Список використаних джерел

- Бен-Ами М. Воспоминания о старой Одессе. Мое пребывание в Талмуд-Торе и Сиротском доме (1868-1870) / Мордехай Бен-Ами // Еврейская старина. Трехмесячник еврейского историко-этнографического общества, издаваемый под редакцией С.М. Дубнова. Т. VII. — Петроград, 1914. — С. 62-77, 247-262
- Брамсон Л.М. К истории начального образования евреев в России / Л.М. Брамсон. — С.-Пб. : Типо-литография А.Е. Ландау, 1896. — 76 с.
- Гершенгорн И. Наша начальная школа / И. Гершенгорн // Восход. Журнал учено-литературный и политический. — С. Пб. : Типо-литогр. А.Е. Ландау, 1883. — Кн. 7/8. — С. 16-21.
- ДАКО. — Ф. 18, оп.1, спр. 529. Журнали засідань Єлисаветградської міської думи за 1871 р., 61 арк.
- ДАКО. — Ф. 369, оп. 1, спр. 3, Видатково-прибуткові документи щодо утримання Єлисаветградського казенного училища, 1885 р., 47 арк.
- ДАОО. — Ф. 2, оп. 1, спр. 1742, Про виклопотання дозволу піклувальній раді Одеського єврейського сирітського дому поставити в залі засідань портрет покійного доктора Швабахера, 1888 р., 4 арк.
- Екатеринославский юбилейный листок: 1787-1887. — Екатеринослав, 1887. — №11
- Исторический очерк г. Елисаветграда / Сост. и издал А.Н. Пашутин. — Елисаветград : Лито-типография бр. Шполянских, 1897. — 311 с.
- Лернер О.М. Евреи в Новороссийском крае. Исторические очерки. По данным из архива бывшего Новороссийского генерал-губернатора / Осип Михайлович Лернер. — Одесса: Типография Г.М. Левинсона, 1901. — 239 с.
- Отчет по управлению Одесским учебным округом. 1863 год // Журнал МНП. Часть СХХII. — С.-Пб.: В тип. Юсафата Огризко, 1864. — С. 714-763.

11. Н.Н. Из впечатлений минувшего века. Воспоминания среднего человека // Еврейская старина. Трехмесячник еврейского историко-этнографического общества, издаваемый под редакцией С.М. Дубнова. Том VIII. — Петроград : Типография И. Флейтмана, 1915. — С. 186-200.
12. Познер С.В. Меламед и закон: (ист. очерк) / С.В. Познер // Восход. — 1903. — Кн. 10 (октябрь). — С. 47-65.
13. Справочная книга по народному образованию евреев. Пособие для деятелей по еврейскому народному образованию и учителей еврейских школ / сост. делопроизводитель Комитета [Киевского отд. Обва распротр. просвещ. между евреями в России] Х.-Б. Вайншельбаум.—К. : Тип. «Ельник». 1907. — 188 с.
14. Статистическое обозрение Российской империи // составил В. де Ливрон, действ. член Имп. русского геогр. общ.. — С.-Пб. : Тип. «Общественная польза», 1874. — 307, 48 с., прил.
15. Lanin E.B. The Jews in Russia / E.B. Lanin / Reprinted from the Fortnightly Review, October, 1890, by Permission of the Proprietors? [1890-1891?]. — 30 p.
16. Ruppin A. The Jews in the Modern World. Lecures in Jewish Sociology at the Hebrew University of Jerusalem / A. Ruppin; With an introduction by L.B. Namier. — London : Macmillan and Co., Limited, 1934. — 423 p.
17. Ruppin A. The Jews of To-Day / A. Ruppin; translated from German by Margery Bentwich. With an introduction by Joseph Jacobs, Litt.D. — New York : Henry Holt and Company., 1913. — 310 p.
18. (іврит) Черновіц Хаїм. Толдот га-Галаха / Хаїм Черновіц. — Нью-Йорк : га-Ваад ле-Хоцаат коль Кітве Рав Ца'ір, 1934 – 1950 (Історія Галахи).

МОСКАЛЕНКО В.Г.,
доцент, кандидат
історичних наук

СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ВИБОРІВ У ДНІПРОПЕТРОВСЬКІЙ ОБЛАСТІ (30-ТІ РОКИ ХХ СТ.)

Українська держава друге десятиріччя йде шляхом незалежності, торуючи шлях до громадянського суспільства на демократичних засадах. Демократизація всіх сторін суспільного життя, розбудова правової держави на сучасному етапі розвитку України можуть бути реалізовані лише за умов широкого і дійового забезпечення народовладдя.

Демократичний устрій, який утверджується в нашій країні, повинен базуватись на створенні такої системи влади й управління, за якої громадяни мають усі можливості брати участь у розробці та здійсненні політики, де визначальну роль відіграють вільний вибір і незалежне голосування. Важливу роль у здійсненні цих завдань належить інституту виборів. Через формування представницьких органів державної влади громадяни користуються політичними свободами і приймають участь в управлінні суспільством, вибори все більше набувають форми змагальності. Ефективній організації виборів на сучасному етапі сприяють теоретичні дослідження науковців з історії розвитку інституту виборів на теренах України.

Вивчення і аналіз теорії та практики виборів до органів влади, розкриття суті інституту виборів, що діяв на українських землях дозволяє визначити, його національні особливості, принципову різницю і схожість радянської і зарубіжної систем представницьких органів.

В правовій і історичній науці з досліджуваної проблеми обмаль відповідних робіт, а ті з них, які видані, розглядають лише окремі аспекти інституту виборів, до того ж не позбавлені ідеологічного забарвлення минулих років[1]. Значення законодавчих актів у формуванні інституту виборів в УРСР у 30-ті роки ХХ ст., їх практичне втілення в суспільно-політичному житті українського народу залишається не вивченим.

Насадження більшовицької державності в Україні тісно пов'язане з організацією нової правової системи, яка б відповідала потребам імперії. Замість знищених актів правотворчої діяльності Української Народної Республіки розповсюджувалися законодавчі акти Російської радянської держави. Можна стверджувати, що більшовицьке право стало важливим знаряддям нищення національної державності в Україні і закріплення розгалуженої системи органів та управління радянської неоімперії.

З другої половини 20-х і в 30-ті роки йде процес поступового становлення радянського виборчого законодавства, пошук оптимальних форм представництва депутатів в структурах органів влади, які б забезпечували виконання політичних установок правлячої компартійної еліти.

Відмінність радянської виборчої системи від виборчих систем інших країн заключалась у тому, що інститут виборів в УРСР, як і СРСР, не торкався вже вирішеного питання влади. Процес формування рад перетворився в інструмент підтримки встановленого державного ладу. Взятий за основу виборчої системи принцип представництва колективних інтересів без врахування індивідуального фактору, дозволяв відмовитись від волі всієї нації і не брати в розрахунок думок частини громадян республіки, яких позбавляли виборчих прав. Радянська виборча система законодавчо будувалася за класовою і партійною ознаками, з наданням пріоритетних прав робітникам, членам партії і комсомольцям.

Усі норми законодавства, які регламентували порядок формування представницьких / у тому числі і місцевих / органів влади у своїй сукупності утворювали радянське виборче право. Головними його джерелами були Конституції УСРР 1919 р., 1929 р, Конституція УРСР 1937 р. та різноманітні закони, положення, інструкції про вибори до органів влади, теоретичною базою для яких загальносоюзна Конституція 1924 р., постанови ВЦВК СРСР.

Не дивлячись на наявність конституційної основи формування місцевих структур влади, сам хід виборів в умовах тоталітарного режиму, монополії партійно-державного апарату регулювався документами партійних з'їздів, конференцій, пленумів центральних і місцевих органів партії.

Зокрема, завдання виборчої кампанії 1930-1931 рр. були викладені в рішеннях грудневого Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) [2, 344]. Заслухавши і обговоривши доповідь М.Калініна, учасники пленуму охарактеризували політичне значення майбутніх виборів до рад. Пленум у своїй постанові визначив завдання партійних організацій в ході виборів і підкреслив, що ради є провідниками лінії партії.

Наприкінці 1930 р. на пленумі Дніпропетровського, міському партії було поставлено ряд завдань по підготовці і проведенню виборів. Особливого значення надавалося необхідності проведення роз'яснювальної роботи серед селян, широкого залучення до цього робітників і колгоспників. Згідно з рішенням пленуму, підготовку до звітно-виборчої кампанії повинні були обговорити і очолити партійні і комсомольські осередки областей [3, 1-3].

У жовтні 1934 р. була прийнята "Інструкція про вибори до Рад і на з'їзди Рад УСРР" [4]. У кожній області республіки, в тому числі і Дніпропетровській були проведені пленуми обкомів партії, котрі визначили терміни проведення виборів до рад, що було порушенням конституційних норм. В рішеннях пленумів наголошувалося на проведенні передвиборчої агітації на фабриках, заводах, а члени партії призначалися пропагандистами і агітаторами.

На засіданні бюро Дніпропетровського обкому партії в кінці серпня 1934 р. слухалося питання "Про підготовку до перевиборів рад 1934 р.", а в постанові вказувалося на необхідність максимального використання нових форм і методів активізації мас в період виборчої кампанії, звітно-виборчі збори депутатів міськрад заплановано провести з 15 жовтня, депутатів міськрад - з 1 листопада.

14 жовтня 1934 р. обком партії розглянув хід підготовки до виборів на місцях, звітували голови Дніпропетровського та Кам'янського міських виборчих комісій, Чубарівської районної виборчої комісії м. Кривого Рогу та інш., що було явним порушенням конституційного законодавства [5, 39, 43, 52].

Викладене вище дає можливість зробити висновок, що в досліджуваній період йшов процес становлення радянського виборчого законодавства, для якого була характерна безсистем-

ність, нестабільність, пріоритет директив, рішень партійного апарату над державним законодавством. Партія, яка законодавчо не була державною інституцією, за допомогою свого апарату концентрувала у своїх руках всю повноту влади. Виник особливий тип державних органів, в яких всі важелі керівництва і реальна влада об'єдналися в недержавних структурах. Тому стало можливим перенесення рішень центральних органів партії на ґрунт державних і громадських організацій.

Партійними органами у ході виборчих кампаній регулювався склад сільрад, селищних, районних і міських рад. За вказівкою ЦК Компартії УСРР на засіданнях бюро обкомів, міськкомів КП(б)У давались доручення партійним комітетам в період виборів забезпечити запланований центральним органом партії якісний склад депутатів. Це наглядно відображає постанова бюро Дніпропетровського міського Компартії України від 23 вересня 1934 р., яке зобов'язувало заводські і районні партійні комітети при виборах депутатів до міських і районних рад забезпечити у складі обраних рад не менше 50% членів партії, 10-15% комсомольців, 25-30% жінок, 10-15% адміністративно-технічного персоналу, при цьому з усієї кількості депутатів 75-80% повинні бути робітники-ударники виробництва [6, 85-86, 114, 173]. Аналогічні постанови були прийняті в інших обкомах, міськкомах КП(б)У.

Запроваджуючи їх в життя, в ході виборчих кампаній, міські партійні комітети упорядкували за заданими відсотками списки майбутніх депутатів, які затверджувались партійними фракціями рад, а потім зачитувались на зборах виборців.

Якщо у ході виборчої кампанії не забезпечувався запланований партійним апаратом відсотковий склад майбутніх депутатів, то порушуючи Основний Закон - результати виборів через виборчі комісії анулювались працівниками партійних комітетів і апаратів обласних і міських виконавчих комітетів. Так, в виборчій кампанії 1934 - 1935 рр. рішеннями партійного і радянського апаратів були анульовані результати виборів в Дніпропетровській області у двох райрадах, 37 сільрадах повністю і частково на 196 виборчих дільницях інших сільрад [7, 2-129]. Наприклад, у Генічеському районі Дніпропетровської області виборчі збори проводилися з 19 по 23 листопада 1934 року на 103 виборчих

дільницях. Жінок у складі сільрад було обрано до 18% і тому на 24 виборчих дільницях партійним апаратом - результати були анульовані. Перевибори відбувалися 24 листопада 1934 року і в результаті кількість жінок в складі сільрад зросла до запланованих партапаратом 25% [8, 28,].

У Чубарівському районі Дніпропетровської області низький відсоток обрання жінок до складу сільрад призвів до анулювання партійним комітетом виборів у Туркменівській, Ново-Роздорській, Балачківській, Власівській, Дорожилиській, Ульяновській, Самойлійській сільрадах. Після переголосування - відсоток жінок у складі сільрад був доведений до запланованих „зверху" - 25% [9, 51].

Аналогічна картина спостерігалася у Солонянському районі Дніпропетровської області, де у Широківській, Новопокровській, Олександрійській №1, Військовій, Сурсько-Михайлівській, Наталівській, Привільнській, Тритузнянській сільрадах відбулося переголосування і запланована кількість жінок ввійшла до складу сільських рад [10, 56].

Постановами бюро Ново-Васильківського, Чубарівського, Ново московського, Царичанського районних партійних комітетів Дніпропетровського обкому партії відповідно на: 16, 23, 42, 43 виборчих дільницях було проведено переголосування і якісний відсоток комсомольців і жінок у складі сільрад був доведений до запланованого [11, 63, 66, 68, 77]. Не кращою була картина виборів в інших районах сільської місцевості Дніпропетровської області.

Таке ж „підганяння" якісного складу комсомольців, жінок, комуністів, до запланованих партійним апаратом відсотків відбувався і у районних, міських радах: Бердянська, Генічеська, Дніпропетровська, Кривого Рогу, Новомосковська, Олександрії (Запоріжжя) та інш. [12, 68-77]

В період виборчої кампанії 1934 р. у всіх органах влади сільської місцевості на виборчих зборах представники партійних комітетів рекомендували списки кандидатур до нового складу сільських рад, а голосування повинно було проводитись по кожному кандидату в депутати окремо. Але порушуючи закон, голосування на виборчих зборах проводилося за списками кандидатів у депутати в Бердянському, Покровському, Олександрівсь-

кому, Царичанському і інших районах Дніпропетровської області [13, 68, 70-71, 84, 93]. Масу аналогічних прикладів можна привести по інших областях.

Були і інші порушення законодавства у ході виборчих кампаній. В ході виборів (1934 р.) до Ново-Сірогозької, Ново-Запорізької, Веселовської сільських рад Дніпропетровської області до нового їх складу було обрано більше депутатів, ніж це передбачалось інструкцією про вибори. В ході виборів нового складу Ново-Олександрійської сільради Дніпропетровської області була обрана президія, коли за положенням про вибори її не повинно бути. Відбувалися також зриви виборчих зборів в Павлівській, Августитівській, Широчанській, Скелеватській, Мало-Катеринівській сільрадах Запорізького району Дніпропетровської області [14, 1-2].

Таким чином, формуючи склад депутатів на свій розсуд, партійно-бюрократичний апарат мав на меті певні політичні цілі. Введення до керівного складу усіх рівнів рад депутатів за соціально-класовими ознаками, партійних і адміністративних функціонерів відповідало існуванню тоталітарного режиму, забезпечувало реалізацію його політики на місцях.

Виборча система за Конституцією УСРР відображала загально соціально-політичну ситуацію в країні. До участі у виборах допускалися лише представники окремих соціальних груп, по відношенню до яких не застосовувались обмеження по статі, національності, освіті й віросповіданню. Ці групи об'єднувалися терміном „трудящі". Значна частина населення була позбавлена виборчих прав. Не вибирали і не могли бути обраними: особи, які використовували найману працю з метою отримання прибутків; громадяни, які жили на нетрудові доходи, як-то: відсотки з капіталу, прибутки від підприємств, надходження з майна тощо. На конституційному рівні, в УСРР приватні торговці, торговельні і комерційні посередники; ченці і духовні служителі церков і релігійних культів, службовці й агенти колишньої поліції, особливого корпусу жандармів і охоронних відділень були позбавлені права голосу. Крім того, не мали права голосувати особи, визнані у встановленому порядку душевнохворими, а рівно громадяни, які знаходились під опікою, засуджені за злочини на термін встановлений судовим органом [15, 131-132].

15 травня 1929 р. XI Всеукраїнський з'їзд Рад затвердив нову Конституцію УСРР, де в III розділі законодавчо закріплювалися виборчі права громадян. Основний Закон УСРР 1929 р. закріпив перелік громадян, позбавлених виборчих прав (ст. 67) [16]. На 1928 - 1929 рр. – кількість громадян, позбавлених прав, налічувала 253, 9 тисяч чоловік, що становило 9,8% виборців (проти 175,1 тис. чоловік в 1926-1927 рр.) [17, 35-36].

В жовтні 1930 р. центральні органи держави і республіки прийняли інструкцію, яка регламентувала порядок виборів в 1930-1931 рр. В ній уточнювався порядок позбавлення виборчих прав громадян і їх поновлення [18].

Утиски в виборчих правах мали тяжкі наслідки для громадян. Вони обкладалися додатковим або спеціальним податком, виключалися з членів профспілок, при цьому могли втратити: роботу, право на пенсію і соціальне забезпечення, пільги на житлову площу, навчання дітей та вступ їх до вузу. Громадяни, позбавлені можливості обирати, мали право опротестувати рішення виборчої комісії. Дозволялося відновлення свої виборчих прав шляхом подання заяв, де крім об'єктивних даних /прізвище, адреса/ вказувався номер за списком, причини позбавлення прав і докази громадянина, на основі яких він вважав рішення комісії неправомірним. Заяви розглядалися виборчими комісіями і лише незначна частина з них задовольнялася.

Безумовно, правляча партійна еліта добре розуміла неможливість утвердження тоталітарного режиму без повної підлеглості селян, які становили більшість населення республіки. Намагаючись зберегти за собою пріоритет при визначенні кандидатур на виборні посади та забезпечити абсолютну більшість при голосуванні, партійно-державний апарат вживав всіх можливих заходів, щоб зіштовхнути на узбіччя політичного життя можливих опонентів, „ворогів народу". Для цього використовувалися різноманітні методи економічного, соціального та психологічного тиску.

Таким чином, в ході проведення виборчих кампаній 30-х років у Дніпропетровській області спостерігалась тенденція до концентрації влади в руках партійних комітетів і формуванні депутатського корпусу державних органів управління за допомогою партійних директив та позбавлення виборчих прав представників окремих соціальних груп.

Джерела та література

1. Гусев К.В., Дробижев В.З. Рабочий класе в управлений государством (1926 -1937 гг).-М, 1968.-100 с, Кукушкин Ю.С. Роль сельсоветов в социалистическом переустройстве деревни (1929 - 1932 гг).- М., МГУ, 1962.- 156 с; Кукушкин Ю.С. Сельсоветы и классовая борьба в деревне (1921-1932 гг).-М., МГУ, 1968.-294 с; Ким А.И. Советское избирательное право.-М., 1965.- 608 с; Лепешкин А.И. Местные органы власти Советского государства (1921-1936 гг).-М., 1957.-411с; Смирнова В.В. Зарождение советского избирательного права (1917-1925 гг.)-М., 1973. - 385.с; Рудик П.Л.История советского избирательного права (1917-1936 гг)-М., 1991. - 426 с. І інші
2. Семнадцатая конференция ВКП(б) // КПСС в резолюциях и решениях съездов конференций и пленумов ЦК. - М.: Политиздат 1987. Т.5. - С. 344.
3. Звіт Дніпропетровського міському партії про підготовку до виборів. Державний архів Дніпропетровської області (далі ДАДО) ПФ. 18. Оп.1,Спр. 220 Арк. 1-3.
4. Вісті ВУЦВК. - 1934. 15 жовтня.
5. ДАДОПФ. 19. Оп І.Спр. 1138. Арк. 39,43,52.
6. ДАДОПФ. 19 Оп. 1 Спр. 1136. АРК. 85-86, 114; Спр 1359 . Арк.. 173.
7. Підраховано за доповідними записками партійного радянського апарату Дніпропетровської області. ДАДО Ф. 19, Оп. 1, Спр. 1155, Арк. 2-129.
8. ДАДОПФ. 19, Оп. 1, Спр. 1155 Арк 28.
9. ДАДОПФ. 19, Оп. 1, Спр. 1155 Арк 51.
10. ДАДОПФ. 19, Оп. 1, Спр. 1155 Арк 56.
11. ДАДОПФ. 19, Оп. 1, Спр. 1155 Арк 63, 66.
12. ДАДОПФ. 19, Оп. 1, Спр. 1155 Арк 68-77.
13. ДАДОПФ. 19, Оп. 1,Спр. 1155 Арк 68, 70,71,84,93.
14. ДАДОПФ. 19, Оп. 1, Спр. 1155 Арк 1-2.
15. Конституція УСРР // Слісаренко А.Г., Томенко М.В. Історія Української Конституції. -К., 1993.-С. 131-132.
16. Конституція УСРР. - Х., Наркомюст УСРР. 1929. - 28 с.
17. Вісті ВУЦВК УСРР. 1928. - 24 жовтня; Підсумки перевиборів Рад 1928-29 рр. - Х., ЦСУ УСРР. 1929. - С. 35-36.
18. Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. - М., 1930. №5.0.- Ст. 523.

КОСІНЕНКО О.В.,
асистент,
 СТРАДЕЦЬКИЙ Р.В.,
вчитель історії
 (Шельпахівська ЗОШ)

КОЛАБОРАЦІОНІЗМ НА ЧЕРКАЩИНІ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ: ПРИЧИНИ, МАСШТАБИ ТА БОРОТЬБА З ПАРТИЗАНАМИ ТА ПІДПІЛЬНИКАМИ

Про Велику Вітчизняну війну, і зокрема, про героїчну боротьбу партизан і підпільників, написано тисячі книг, знято величезну кількість кінофільмів, опубліковано значну кількість збірників документів. Проте, є одна тема, про яку не люблять надувати ветерани і військові історики. Це ганебна і страшна сторінка війни, але без неї правда про війну була б не повною. Кілька мільйонів радянських громадян перейшло на бік ворога.

За підрахунками істориків, в країнах Європи на боці Німеччини співпрацювало і воювало близько 10 мільйонів чоловік. Карали їх жорстоко. Для зрадників у післявоєнній Європі була запроваджена смертна кара. Але найчастіше місцеві жителі, учасники Руху Опору, розправлялись із ними без суду і слідства. Так, в Люксембурзі колаборантами розмінювали мінні поля. В Італії їх топили в морі, у Франції жінок, що співмешкали з окупантами, брили наголо. Але більшість європейських колаборантів допомагала окупантам на економічному фронті і зброї до рук не брала, основна ж маса радянських зрадників допомагала німцям зі зброєю в руках.

У міжвоєнний час і в роки війни більша частина населення України переживала у своєму розвитку нестабільний період. Про це яскраво свідчать репресії і політичні процеси над «ворогами народу», постійна боротьба з «крайнощами»: проявами «буржуазного націоналізму проти творчої української інтелігенції, «хвильовизму», «волобуєвщини», «скрипниківщини», «шумськізму». Населення пережило численні «чистки», голодомори 1921-1922 рр., 1932-1933 рр. колективізацію, розкуркулення, переселення, радянізацію західноукраїнських земель. До причин виникнення колабораціонізму та його поширення в українському су-

спільстві в конкретних умовах воєнного лихоліття, формування його потенційно широкої соціальної бази потрібно віднести не тільки реалії тривалого комуністичного правління, негативний досвід радянської дійсності і зростання незадоволення репресивною політикою радянської влади в передвоєнний період, але й сприятливу для німців на початку війни військово-стратегічну обстановку, активну, широку і масовану нацистську пропаганду, національно-державницькі прагнення певної частини українського суспільства та її сподівання збудувати з німецькою допомогою власну державу; поширену серед людей переконаність у справедливості, пунктуальності та раціональності німецької нації [11].

Як наслідок, частина населення змінила ціннісні орієнтації і була готова до співпраці із ворогом. Проте, переважаюча більша частина населення, і особливо, так чи інакше ображених радянською владою, на співпрацю з окупантами не пішли. Хоча в надзвичайно жорстоких умовах окупаційного режиму економічна співпраця для багатьох людей залишилась єдиним засобом існування. Не працювати на окупованій ворогом території було фактично неможливо. Невихід на роботу карався великими штрафами від 100 до 500 крб., але й обов'язково застосовувалося побиття палицею або батою. Тому за таких умов не опуститись до військової співпраці із окупантами дійсно було справою совісті, честі і людської гідності. Для членів української допоміжної поліції встановлювалась платня у 540 крб. – для одружених та 240 крб. – для одиноких. Крім того – безкоштовне харчування, одяг, взуття, білизна, постіль. Також населення заохочувалося до співпраці різними преміями та винагородами. Про масштаби колабораціонізму свідчать і наведені в сучасній історіографії дані американського дослідника І. Каменецького про перебування на службі в збройних силах Німеччини наприкінці 1944 р. 220 тисяч українців. А про чисельність «української допоміжної поліції» в рейхскомісаріаті «Україна», за словами М. Ковалю, можна судити з того, що за штатним розкладом вона мала налічувати 1 % населення, тобто 250 тисяч чоловік, і не заміщених посад, як правило, не було. З огляду на це М. Коваль підсумовує, що злочини окупантів в Україні не були б такими масштабними без сприяння частини місцевого населення [9, с.127-128]. Всього ж активно співпрацювало з окупантами близько 1 мільйона українців.

Про кількість колаборантів, що співпрацювала з окупантами на території Черкащини, інформації не мають ні архівні, ні історичні джерела. На основі власного дослідження виведемо ці дані теоретично.

В Христинівському районі 28 населених пунктів. В 15 населених пунктах, охоплених дослідженням (було опитано понад 50 респондентів), ми нарахували 110 колаборантів: з них 47 старост та представників їх апарату та 63 поліцаї. Таким чином, логічно припустити, що у Христинівському районі (врахувавши, що ще кілька десятків активних колаборантів працювала на залізничній станції Христинівка) їх могло бути не менше 220-250 осіб. Враховуючи те, що Христинівський район один із найменших на території Черкаської області, і те, що в області 20 районів, то можна припустити, що кількість активних колаборантів могла становити близько 4500 - 5000. А якщо врахувати, що в містах Умані, Черкасах, Звенигородці, Смілі, Монастирищі, Шполі та інших населених пунктах Черкащини були створені єврейське гетто, до охорони яких залучались поліцаї, а також концтабір «Уманська яма», де також були колаборанти із похідних бригад ОУН (допомагали виявляти небажаних осіб: носіїв радянської ідеології, євреїв). В м.Сміла протягом кількох років діяла розвідшкола абверу «Гіва» (німецької контррозвідки), в якій нараховувалось 3 групи курсантів, сформованих із представників різних національностей чисельністю в 600 курсантів. А також місто Черкаси, де кількість колаборантів в різних службах була вищою, ніж у інших районних центрах. Крім того, потрібно врахувати, що Умань, Монастирище, Звенигородка були центрами гебітів, тож кількість колаборантів там була вищою за інші міста. Також потрібно врахувати той факт, що в тих районах, де активно діяли партизани, кількість поліцаїв також була значно вищою – 20-35 чоловік на поліцейську дільницю. Тому можна припустити, що кількість колаборантів на території Черкащини в роки тимчасової окупації могла становити в межах 6000-7000 чоловік.

По всій території рейхскомісаріату «Україна» і зоні військової окупації під пильним контролем гестапо та німецької адміністрації створювалися українські обласні, міські, районні та сільські органи місцевого управління. В м.Умань було організо-

вано обласний комісаріат (гебітскомісаріат), якому підпорядковувалися інші райони: Христинівський, Тальнівський, Маньківський, Бабанський, Ладижинський. Вся цивільна влада в області (гебіті) належала гебітскомісару Петерсену [13, с.306]. Крім власне німецької окупаційної адміністрації, в центрах гебітскомісаріатів діяла також допоміжна українська адміністрація – районна управа та поліція. Селами управляли старости та місцеві поліцаї. Окупаційний допоміжний апарат, набраний із колаборантів, виявився досить ефективним і відіграв значну роль, як в економічному пограбуванні природних багатств та населення, так і у військовій співпраці з окупантами: видача радянського активу, участь у розстрілах мирного населення, каральних акціях проти партизан і т. д.

До допоміжної адміністрації та поліції окупанти залучали людей, які свого часу потерпіли від радянської влади і прагнули поквитатися з нею, або не сприймали її за своїми політичними переконаннями. На службу до окупантів йшли також з кар'єрних міркувань та з метою наживи. Немало було, особливо в поліції, карних елементів й просто зрадників [10, с.173].

Так, за спогадами жительки с. Талалаївка (Христинівський район), під час окупації в їх село "прийшов чоловік з Теплика купити корову. Корову купити не вдалося – повертався додому з грішми. За селом його наздогнав староста К.Р.Т. з поліцаями Р.Л.Д. та А.Р.Б., почали вимагати віддати гроші. Він не віддав, то його на смерть забили і в кущах закопали. А дві жінки з села це все бачили, тільки нікому не сказали, бо сильно боялися. Вже як прийшла дружина померлого в село питати за чоловіка, то ті жінки їй тихенько показали, де він похований, а вона тихенько забрала покійника додому" [12, с.93].

В цьому ж селі поліцаї заарештували комуніста (згодом його розстріляли в Христинівці), а його дружину з дітьми хотіли втопити в криниці, але якимось минулося. В селі Пеніжково поліцаї приймали участь в арештах комуністів і активістів, їх вивезли до «Уманської ями» і розстріляли. [12, с.93]

Прикладом, як окупанти налагодили пограбування краю, може слугувати с.Велика Севастянівка. Під керівництвом німецького сільгоспінспектора Кавеля село було поділене на 6 громад (на базі колгоспів, що існували тут до війни). Громади здій-

сповали обробіток землі, яка вчасно оралась і засівалась, утримували худобу. Крім того, кожному жителю було доведено, скільки він повинен здати м'яса, молока, яєць. Так, молока з однієї корови потрібно було здати на німецький заготівельний пункт 600 літрів. Якщо цю кількість не здавали - забирали корову на м'ясо. За корову давали компенсацію 65 марок, але значна кількість людей її не отримала. Люди старалися все вчасно здати, бо окупанти двічі свої накази не повторювали. Вся худоба і живність в селянських господарствах була порахована і вирошувалась ними для потреб німецької армії. За забій худоби без дозволу старости та їх помічники нещадно били (самі ж від сплати податків, як правило, були звільнені). Поліцаї приймали участь у реквізиція худоби, особистого майна, а в 1943 р. німці і поліцаї на території села заготовляли теплий одяг. "Посприяли" поліцаї і вивезенню молоді до Німеччини. Спочатку набір здійснювали за списками сільської управи і відправили 150 чоловік. Але в подальшому, коли молодь активно починає противитись вивезенню, поліцаї влаштовують облави. Загальна кількість вивезених до Німеччини 386 осіб і значна їх частина на совісті німецьких "помічників". Серед поліцаїв траплялися такі "ідейні", що відправляли на роботу в Німеччину навіть власних дітей [12, с.8]. Подібна ситуація була і в інших селах району. Проте не всі були катами свого народу, були і такі, що попереджали односельців про облави, звільняли заарештованих. Так, поліцай Ткач Влас Леонтійович, що був в охороні Сичівського табору для військовополонених влітку 1943 року розпустив 30 полонених і втік сам. Після визволення району цей епізод був підтверджений і його не судили [5, арк.178]. Добре ставлення до односельчан в період окупації після визволення села врятувало старосту с. Христинівка - М.В.Ю. Був заарештований органами НКВС, проте на сходці села люди виступили на його захист, його було виправдано і ніяких покарань він не поніс. Подібний випадок трапився і в с.Веселівка, де старосту вибрало село. По приходу Червоної Армії його заарештували, але за нього заступилося село. Його відправили на роботи в шахти Донбасу [12, с.94].

Драматичним виявилось життя і шельпахівського голови сільської громади -П.О.Д. (до війни його сім'я була розкуркулена). На цю посаду його обрало село. З лютого 1942 р. з ним

встановлюють зв'язок партизани. Він через довірених людей допомагає їм хлібом, іншими продуктами харчування, явочними квартирами. Рятує вже заарештованих орадівськими і христинівськими поліцаями партизан, переховує і відправляє до партизанського загону чоловіка і жінку єврейської національності, що втекли із Талалаївського концтабору, допомагає сім'ям партизан та комуністів. Після визволення села усі колаборанти, крім нього, були засуджені до різних термінів ув'язнення, а його врятувала довідка, видана командиром і комісаром партизанського загону ім. Леніна Другої партизанської бригади ім. Сталіна. Крім того, колишні партизани посвідчили, що при його безпосередній допомозі вони роззброїли заячківських поліцаїв, забравши в них 8 гвинтівок, 1 наган, 10 шт. гранат, 1500 шт. патронів. Після визволення села райвійськомат йому навіть видав тимчасове посвідчення партизана. Проте за 41 післявоєнний рік він так і не домігся, щоб йому надали статус партизана [12, с.93-94]. (Такі випадки були скоріше винятками, ніж правилом, як з боку радянських органів, так і з боку мешканців, так і з боку колаборантів, більшість яких вірою і правдою служили фашистам).

Ще один гебіт був створений окупантами в м.Звенигородка. Тут діяла служба СД, яка проводила розстріли комуністів і радянських активістів. Крім того, при концтаборі «шталаг» № 345 (м. Сміла) знаходився оперативний відділ, що займався агентурною і слідчою роботою серед військовополонених. З них і були створені навчальні команди. Так, навчальна команда «Гіва - 1» була набрана із добровольців російської та української національностей. Була евакуйована разом з концтабором на Захід в кінці 1943 р. "Гіва-2" проводила навчання добровольців татарської, вірменської, інгушської та грузинської національностей. У вересні 1943 р. виїхала в невідомому напрямку. "Гіва - 3" складалася з добровольців казахської національності. Восени 1943 р. переведена до м.Кіровоград. Подальша доля невідома. Кількісний склад кожної навчальної команди "Гіва" доходив до 200 чоловік [1, арк.124-126]. Дані команди відігравали значну роль у допомозі адміністраціям концтаборів по виявленню "небажаних" осіб, у виявленні партизанських загонів і підпільних груп.

Наведемо кілька прикладів такої діяльності.

У вересні 1941 року в с.Чорна Кам'янка Маньківського району увійшов невеликий партизанський загін, одягнений в форму бійців Червоної Армії. Один із місцевих жителів, не послухавши засторог односельців, звів їх з місцевими партизанами, які були одразу ж обеззброєні і розстріляні. Ті партизани, що вціліли, згодом впіймали та відвели зрадника в ліс, зігнули два дерева, прив'язали його за ноги і пустили дерева. (Розповів учитель французької мови Обараз Сергій Макарович – уродженець с. Чорна Кам'янка).

Взимку 1941 року на вулицях Суботова з'явились вершники на конях, на шапках червоні стрічки, і ніщо не викликало сумніву, що це партизани. Та серед них Кривенко Марія Мусіївна впізнала поліцай. Про це вона встигла попередити знайомого партизана. Але відразу була схоплена колаборантами. Мовчала під страшними тортурами. Вранці наступного дня була розстріляна [13, с.183].

Восени 1943 року суботівське підпілля зазнало суттєвих втрат від колаборантів. Після нелюдських тортур в чигиринському гестапо був страчений вчитель-підпільник Коваленко Іван Митрофанович. Невдовзі був розстріляний на місці Тютюнник М.М., в кишені якого поліцаї виявили папірець із зведенням Радінформбюро. Того ж вечора потрапили в засідку і були вбиті поліцаями Каплюхій І.І. та Коваленко І.П. 19 жовтня 1943 року розділила долю своїх односельців на хуторі Вдовиному зв'язкова-розвідниця Вдовиченко О.В. Наступного дня на хуторі Вдовиному була спалена живою Шевченко Ф.П., завдяки якій організація мала зв'язок з підпіллям Крижанівського Г.І. [13, с.184]. Німецьке командування після спалення Вдовиного Хутора по навколишніх селах розклеїло попередження до населення про смертну кару за допомогу партизанам.

За свідченням В.В.Кадищева, що перебував у концтаборі м.Тальне, за викритого і задушеного провокатора окупанти розстріляли 15 полонених [5, с.2].

В 1941 році партизанський загін Кравченка та полк народного ополчення на чолі з Марком Настевичем були видані ворогам бургомістром Новогеоргіївська і знищені. Провокатори і зрадники видали ворогу також партизанську базу, склади зброї і продовольства, явки підпільників. Тому говорити про бойову

діяльність цих загонів не доцільно, оскільки її, як такої, не було. Це також наклало свій відбиток на подальше розгортання партизанського руху на Чигиринщині, зокрема, на 1941-1942 рр. він був розрізнений, стихійний і мало організований. Реального розмаху він набуває наприкінці 1942 року [14,269].

Наприкінці вересня 1941 року Дмитрівський, Коробківський та Чапаєвський загони, навіть не почавши ніяких бойових дій, припинили своє існування, а їх бійці розійшлися по домівках. Це було фатальною помилкою: за допомогою зрадників окупанти встановили списковий склад загонів і майже всіх партизанів було схоплено і згодом розстріляно [13, с.210].

Восени 1941 року жителів с.Бувівка Жашківського району П.П.Давиденка, К.М.Музику, які розповсюджували листівки, схопили поліцаї. Патріоти були замордовані в гестапівських катівнях [7, с.193].

Восени 1941 року зрадник видав підпільну групу в кількості 8 чоловік, що діяла в с.Макіївка Смілянського району. Після жорстоких катувань їх розстріляли. [7, с.503] На певний час боротьба на Смілянщині завмерла, бо за лісами пильно почали слідкувати жандарми, гестапо та поліцаї [7, с.188].

На початку 1942 року до підпільної організації с.Цибулів (Монастирищенський р-н), яка нараховувала 250 учасників, потрапили зрадники, які видали керівника групи Б.М.Марковича окупантам. Хоч лікаря страшно катували, він загинув, не сказавши ні слова про своїх друзів [7, с.474].

Весною 1942 року підпільна група с.Жовнине (Чорнобаївський р-н) була виказана зрадником. М.П.Бережний, В.А.Слюсар, З.М.Вергал, В.Д.Поливар та інші були заарештовані і розстріляні окупантами [7, с.712].

Весною 1942 року підпільна група Осовського (Шполянський район) вирішила піти в партизанський загін, що діяв в Капітанівському лісі, але перед цим вона планувала знищити сільську німецьку адміністрацію та поліцаїв. Їх хтось попередив. 22 травня 1942 року окупанти розстріляли 9 учасників підпільної групи [7, с.744].

В с.Халаїдово, Монастирищанського району німецька контррозвідка викрила підпільну комсомольську організацію (керівник Шевчук Петро Афанасійович і 8 учасників), яка успі-

шно діяла з квітня 1941 року - до кінця 1942 року: записувала радіозведення і друкувала листівки на російській і німецькій мові і розклеювала їх в м.Умань. Група була викрита німецькою контррозвідкою: агент абверу увійшов в довіру до перекладачки з німецької мови. В результаті спочатку були заарештовані керівники, а після допитів (запихали голки під нігті, зривали нігті, ламали пальці, перебивали горло і т.д.) всього було арештовано 47 чоловік (із них 9 учасників підпільної комсомольської організації с.Халаїдово, а решта - 38 колишні військовополонені поранені бійці з 43 госпіталю). 28 березня 1943 року всі були розстріляні за 500 метрів від Уманської тюрми [6, арк.1].

Наприкінці квітня 1942 року в Гереженівському лісі поліція під наглядом німців розстріляли кілька тисяч чоловік. Ями копали військовополонені, яких потім теж убивали. Іван Новіцький, якому в 1942 році було 11 років, згадує, що коли в Гереженівському лісі стихли кулеметні черги, він із хлопцями пробрався до тих страшних бездонних ям. «Земля, перемішана з кров'ю убитих, ходила ходором, дихала, - дехто з щойно розстріляних ще залишався живим» [13, с.310].

У травні 1942 року окупанти натрапили на слід підпільників у м. Драбові, їх заарештували і по звірячому замучили: частину живими вкинули в колодязь біля с.Свічківки, частину - під лід ставка у с. Михайлівці. За допомогою запроданців-поліцаїв були розстріляні Х.Драло, П.Троян, Д.Молюка, Ф.Стойда [7, с.170].

У грудні 1942 року в Жашкові було розстріляно близько 130 чоловік мирного населення. Допомогали окупантам місцеві колаборанти [7, с.165].

За доносом провокатора наприкінці 1942 року в с.Ротмистрівка (Смілянський район) було заарештовано і розстріляно учасників підпілля С.М.Безноса, М.І.Панасенка та інших [7, с.511].

2 травня 1943 року група Порохівського із восьми партизанів була оточена німцями і поліцаями в с. Конела - Попівка. Начальник поліції с. Соколівка Маньківського району викликав із Монастирища і Цибулева підкріплення. Відмовившись здатися, група на протязі кількох годин вела бій майже із сотнею німців і поліцаїв. Весь склад групи героїчно загинув у бою, причому

Порохівський особисто застрелив дружину і сина, коли будинок, в якому оборонялись партизани, був підпалений окупантами [3, арк. 50].

Через підсланих провокаторів у липні 1943 року гестапо натрапило на слід підпільників Катеринополя – були схоплені Н.Л.Клименко, М.Л.Клименко, У.І.Гавриш. Після жорстоких катувань вони були розстріляні [7, с.365].

У жовтні 1942 року на перегоні Христинівка – Шукайвода групою в складі Кравчука І.К., Тодорчука М., Городнюка, Панченка А., Панченка В., Тодорчука С. був пущений під укіс німецький ешелон, що йшов на фронт: був розбитий паровоз, 15 вагонів, навантажених снарядами, серед окупантів були жертви. Жандармерія провела арешти. Було заарештовано 85 чоловік, 22 арештованих привели на місце аварії і розстріляли, решту відправили до в'язниці, із них повернулося додому лише 5 чоловік [5, арк.1ж].

22 липня 1943 року в м. Христинівку разом з агентами гестапо із Гайсина приїхав Леонід Планета (член штабу партизанського загону). За один вечір і ніч була заарештована вся група Тодорчука М. і частина групи Плахотнюка (35 учасників). Арешту вдалось уникнути тільки Кравчуку, Плахотнюку, Сокуру, Соловійову. При втечі був вбитий Керез Яков. Були викриті місця, де ховалися партизани, склад боеприпасів і зброї, радіоприймач. Планета видав всі бази загону ім. Леніна, без чого загін не міг діяти і вимушений був змінити місце своїх дій [5, арк.1г].

Подібний випадок трапився і в с. Шельпахівка, де партизани в січні 1943 року вбили німця, що був приставлений до млина. Під керівництвом німців поліцаї із сіл Орадівка та Христинівка провели арешти заручників, близько 30 чоловік, серед них були діти і навіть вагітні жінки. Селу дали термін 3 дні: якщо партизанів не видадуть - заручників розстріляють. Партизанів не видали - заручників розстріляли в "Уманській ямі", де був відгороджений сектор для цивільних. Врятуватися вдалося лише одному Добровольському Прокопу, куля влучила йому в шию, розірвала язика і вибила пару зубів. Вночі, прийшовши до тями, він виліз з розстрільної ями, його підібрали і виходили жителі с.Паланка.

Про діяльність Ліщинівської патріотичної групи в архіві є лише дані про те, що в січні 1943 року більшість членів цієї групи були видані провокатором гестапо і розстріляні [3, арк.24].

Запроданець вислідив у с. Леськи (Черкаський район) секретаря підпільного Кіровоградського обкому партії і передав його до рук ворога [7, с.636].

Щоб уникнути репресій проти населення за вбивство солдат вермахту, партизанські загони під час рейдів нищили обладнання цукрових заводів, техніку сільських громад, пускали під укіс військові ешелони, заманивши карателів у ліс, зосередивши в одному місці кулеметників і автоматників, наносили раптовий щільний вогневий наліт, і, знищивши не один десяток фашистів, зникали часто без втрат [13, с.207].

Проте, окупанти і їх помічники колаборанти за невдачі в боротьбі з партизанами часто зривали злість на мирному населенні (яке, як правило, допомагало партизанам). На території області було спалено разом із жителями понад 10 сіл [15, с.7]. 19 жовтня 1943 року за допомогу населення партизанам були знищені хутори Ленінський, Вдовин і Дяки: згоріло 276 житлових будинків, вбито, спалено і задушено газами 1070 жінок, дітей і стариків, із загальної кількості жителів – 1200 [4, арк.41].

В січні 1944 року спалено с. Острівець Уманського району: із 450 селянських осель того страшного дня вціліло лише 4, решту дворів було спалено, 142 жителів розстріляно [10, с.174]. Частину жителів села під Роговою відбили партизани [4, арк.35].

У масових розстрілах громадян брала участь і українська поліція. Справжніми катами своїх односельців виступили брати-поліцаї Андрій та Василь Носенки із села Деньги Золотонішського району. На їх совісті смерть понад 100 мирних жителів села. Заплямували себе співпрацею з окупантами і участю в арештах та страті своїх односельчан І.Касян та В.Орловський із Чорнобаївського району. Поліцаї, зокрема з Буків, брали участь і в розстрілах євреїв [10, с.174].

Навіть такі, ще досить епізодичні дані і факти про діяльність колаборантів, наштотвхують на думку, що їх допомога окупантам і безпосередня участь у боротьбі із партизанами, підпільниками, видача та розстріли радянських активістів, цивільного (особливо євреїв) населення, була досить значною. Із трьох під-

пільних груп Христинівського району при допомозі колаборантів одна група (с.Ліщинівка – Троїцького – 22 учасники) була знищена повністю, а дві групи (ст..Христинівка – Тодорчука – Плахотнюка - Кравчука - 35 учасників та с.Верхнячка – Теліченка – 10 учасників) були знищені частково.

Така тенденція, як видно із наведених вище даних, прослідковується в більшій чи меншій мірі на всій території Черкащини.

Війна зумовлює підвищений рівень відповідальності всіх і кожного перед законом. Здійснені у воєнний час злочини, а тим більше співпраця з ворогом як найтяжчий злочин воєнної доби, розглядаються як скоєні «за обтяжуючих обставин».

Тому під час війни керівництво СРСР з його потужною правоохоронною системою вдалося до значних обмежувально-репресивних заходів щодо цивільного населення з метою знешкодження небезпечних осіб, забезпечення суворого і надійного контролю за сумнівними категоріями громадян, встановлення тих, які стали на шлях співпраці з окупантами.

Зрадниками Батьківщини із числа військовослужбовців, дезертирами, а також тими, хто був у німецькому полоні або оточенні, займалась військова контррозвідка - Особливі відділи (від 14 квітня 1943р. - "СМЕРШ"). Цивільним населенням, яке на окупованій території пішло на такий крок як співпраця з ворогом, займалися територіальні органи НКВС і НКДБ. Така робота розпочиналася відразу після визволення території від окупантів. Від правових структур на місцях вимагалось ретельно та всебічно проводити перевірку осіб, які проживали у даній місцевості при окупантах. Важливість такої роботи пояснювалася тим, що за умов допущення помилок, зволікань, поверхневого підходу до виконання завдань правоохоронцями, учораšní пособники гітлерівців, які знущалися над мирним населенням, боролися з партизанами та підпільниками, брали участь у катуванні і знищенні радянських активістів, відправці населення на роботу в Німеччину, могли уникнути заслуженого покарання [13, с.340].

Значну роботу по виявленню колаборантів здійснювали спеціальні оперативно-чекістські групи, які в ході відступу німців захоплювали архіви окупаційної влади, отримували необхідну інформацію від агентури. Так, 2 квітня 1943 р. НКВС видав розпорядження, яким зобов'язував працівників на місцях розго-

рнути активну агентурну роботу на визволених територіях. При цьому від негласних помічників необхідно було у першу чергу, через опитування отримувати вичерпну інформацію відносно виявлених "зрадників, ставлеників та пособників ворога". Другою ланкою інформаційного характеру були відомості, що їх надавали підпільники і партизани. Третьюю, і, очевидно, найхиткішою були свідчення очевидців та мешканців населених пунктів. У багатьох випадках викриття посібників відбувалося на зборах, куди скликали всіх мешканців села. Такого роду заходи могли стати приводом для зведення особистих рахунків між односельцями, коли одне - два свідчення вирішували долю людини [13, с.341].

Із визволенням району частина колаборантів відступила разом з німецькими військами (кілька таких з с. Орадівка Христинівського району опинились аж в Канаді), частина виїхала в інші місцевості (декого через багато років випадково зустріли земляки і "здали" їх органам НКВС - так трапилось з кількома христинівськими та великосевастьянівськими поліцаями; інших заарештувала і судила військова комендатура - таких ми нарахували 68 осіб. Декого із колаборантів розстріляли при спробі втекти під час арешту. Після відбуття покарання частина колишніх старост і поліцаїв повернулася додому.

Таким чином, підводячи підсумок, з впевненістю можна констатувати:

- По-перше, таку велику кількість колаборантів в значній мірі спровокувала передвоєнна політика радянської влади.

- По-друге, у планах окупантів колаборантам відводилася другорядна роль «двірників» для виконання «брудної роботи». Проте слід відзначити, що без такої значної кількості колаборантів, окупанти просто фізично не змогли б так ефективно пограбувати контрольовану територію та боротися з проявами незадоволення та партизанами.

- По-третє, кількість колаборантів на території краю була досить значною і могла становити близько 6 - 7 тис. осіб.

Джерела та література

1. Архів управління СБУ в Черкаській області, Ф. 3, оп. 1, спр. 1, арк. 124а- 126.

2. Ф. П.-4611, оп.8 , спр.23, арк.23
3. Ф. П.-4619, оп.8 , спр.20, арк. 1-56
4. Ф. П.-4619, оп.8 , спр.279, арк.3-41
5. Ф. П.-4619, оп.8, спр.23, арк. 1г, 1д, 1ж, 62, 178, 201.
6. Ф. Р. 5844, оп. 1, спр.36, арк.1.
7. Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область.- К., 1972, – 787 с.
8. Коваль М.В. 1941-1945 роки. Україна / М.В. Коваль // Український історичний журнал. 1991, № 6, С. 3-24
9. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945рр.). / Коваль М.В. – К.: Видавничий дім «Альтернатива», 1999.- 335с.
10. Мельниченко В.М. Моя Черкащина. / Мельниченко В.М. – Черкаси: «Вертикаль», видавець ПП Кандич С.Г., 2006. – 232с.
11. Потильчак О.В. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною в роки окупації. / Потильчак О.В. – К., 1999.- 205с.
12. Страдецький Р.В. До питання про колабораціонізм в роки Другої світової війни (на матеріалах Черкащини). / Р.В. Страдецький // Історія та географія. - 2008.- № 29-30.- с.92-95.
13. Черкащина в контексті історії України. Матеріали Другої науково-красознавчої конференції Черкащини, присвяченої 60 - річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. – Черкаси: «Ваш Дім», видавець ПП Дикий О.О., 2005.- 476 с.
14. Черкащина в контексті історії України. Матеріали Першої науково-красознавчої конференції Черкащини (до 50-річчя утворення Черкаської області) – Черкаси: «Ваш Дім», видавець ПП Дикий О.О. 2004.- 460 с.
15. Черкащина в період Великої Вітчизняної війни 1941-1945рр. Збірник документів та матеріалів. – Черкаси: Брама – ІСУЕП, 2000. – 208 с.
16. Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни. / Валентина Олексіївна Шайкан - Кривий Ріг: Мінерал, 2005, 451с.

КОСІНЕНКО О.В.,
асистент

СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ НАСЕЛЕННЯ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ ТА ПЕРШИХ ПОВОЄННИХ П'ЯТИРІЧОК (на прикладі промислових регіонів України)

Ставлення держави до людей, які потребують турботи й опіки, за будь-якої доби характеризує рівень економічного розвитку, і, зрештою, є показником соціальної зрілості суспільства. У розглянутий період переважна більшість населення особливо гостро відчувала потребу в соціальному захисті з боку держави з огляду на катастрофічні наслідки війни.

Темі повсякденного життя населення в наш час заслужено приділяється багато уваги. Дослідники приділяють увагу вивченню соціальної роботи в цілому по країні, тому залишається поза увагою регіональні аспекти проблеми. Метою даної розвідки є спроба певною мірою заповнити існуючу прогалину, дослідити особливості соціального захисту населення промислових регіонів Південної України в повоєнний період.

Серед останніх досліджень з даної проблеми можна назвати колективну монографію “Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)”. У 2-х книгах, 3-х частинах під редакцією В.М. Даниленка [22]. У цій праці висвітлюється широке коло проблем соціальної історії України періоду пізнього сталінізму. На основі оригінальних джерел, більшість з яких вперше введені до обігу, автори аналізують основні параметри соціальної стратифікації українського радянського соціуму, динаміку соціальних процесів і трансформацій усередині різних соціальних груп. Але, навіть тут, на нашу думку, приділяється мало уваги регіональним аспектам.

Дана стаття є спробою на основі архівних матеріалів та існуючих публікацій розкрити проблему соціального захисту населення України в повоєнний період. На основі аналізу правових положень та звернень громадян ми спробували відтворити реальну картину рівня соціального забезпечення міського населення промислових регіонів країни.

При дослідженні цього питання автор спирався на праці В. М. Гаврилова [14], Л. В. Ковпак [19], М. С. Герасимової [15],

О. Д. Ісайкіної [17]. які подають загальний аналіз соціального становища повоєнного суспільства, відтворюють повсякденне життя пересічних громадян.

Жахливими наслідками війни, окрім значних фізичних та матеріальних втрат, було падіння загального життєвого рівня населення, зростання чисельності інвалідів війни та праці, безхатченків та інших соціально незахищених категорій суспільства. Основна маса населення страждала через брак житла, транспорту, медикаментів, харчів, а інколи - через відсутність співчуття та розуміння.

Серед питань, що постали з початком війни, було соціальне забезпечення інвалідів, поранених та хворих військовослужбовців, сімей військових, дітей, яких осиротила війна. 26 червня 1941 р. Президія Верховної Ради СРСР встановила порядок призначення й виплати допомоги сім'ям військовослужбовців рядового і молодшого командного складу у військовий час, і надала їм певні пільги [24, с. 20]. Загалом в УРСР на 1 січня 1945 р. на обліку було 3938867 родин військовослужбовців, з них 1483478 сім'ям виплачено 1392778 тис. крб. державної допомоги, а 323044 сім'ям – пенсій на суму 283010 тис. крб.[1, Арк. 34]. Окрім того, сім'ї фронтовиків мали право на довготермінові кредити для будівництва житла, на безкоштовне надання ділянки для заготівлі будівельного лісу, інших будівельних матеріалів, насіння для індивідуальних городів тощо.

Демобілізація після закінчення війни здійснювалась на основі Закону про демобілізацію, ухваленого XII сесією Верховної Ради СРСР 23 червня 1945 р., в декілька етапів. 25 вересня 1945 р. була оголошена демобілізація другої черги, а з 20 березня 1946 р. – третьої черги. Відповідно до Закону демобілізовані перевозились додому державним коштом, безкоштовно забезпечувались обмундируванням і взуттям, їм виплачувалась разова грошова винагорода відповідно до терміну служби в армії у період війни. Місцеві органи влади були зобов'язані протягом одного місяця забезпечити колишніх воїнів роботою, житлом, паливом, будівельними матеріалами, для індивідуального житла надавались позики. Багато воїнів поверталось інвалідами. Частина інвалідів втратила під час війни родини, і їх направляли до інтернатів та будинків для інвалідів, де, на жаль, матеріально-

побутові умови були на край низькому рівні і люди просто не бажали там мешкати. Перевіркою дев'яти областей України в грудні 1946 р. встановлено, що внаслідок жахливих умов інтернати були майже пусті. Замість створення інвалідам сприятливих умов життя, міністерство соціального забезпечення вигадало «реорганізацію» і стало зачиняти ці заклади, натомість відкриваючи будинки відпочинку [2, Арк. 10].

Вкрай погано забезпечували офіцерів-інвалідів промтоварами. Фонди, виділені для інвалідів війни – мешканців промислових міст, задовольняли до 30–40% потреб. На продовольчі картки інвалідів у в ряді населених пунктів видавали неякісні харчі, а в серпні та вересні 1945 р. їх взагалі не забезпечували [3, Арк. 47]. Місцеві ради забезпечували інвалідів війни посильною роботою, навчали на спеціальних курсах новим спеціальностям. У Дніпропетровській та в ряді інших областей діяли курси і профтехшколи, які готували працівників різних спеціальностей: бухгалтерів, рахівників, працівників сільської мережі кінофікації та правників [23, с. 139].

Але, через брак фінансування, бюрократичну тяганину, багатьох із них тривалий час не працевлаштовували, що змушувало їх, і насамперед інвалідів, йти на базари торгувати або навіть жебракувати. Надзвичайно болісною була проблема працевлаштування демобілізованих. Наприклад, у Дніпропетровській області не працювали 6720 демобілізованих, з них 1108 – офіцери. У самому лише Дніпропетровську станом на 1 лютого 1946 р. безробітних було 4550 чол. У м. Червоноармійську не працювали 515 демобілізованих, у т. ч. понад два місяці – 66 чол., понад три – 76 чол., чотири – 30, п'ять – 19 [4, Арк. 11]. Незадовільним було і забезпечення демобілізованих житлом. В УРСР станом на кінець 1946 р. 3897 офіцерів просто не мали де жити. Тільки в містах Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Нікополь, Марганець 975 демобілізованих не були забезпечені житлом. У Жовтневому районі м. Дніпропетровська не виконано 63 санкції прокурора про надання помешкань офіцерам. Всевладні партійні органи також допомагали мляво, роботу демобілізований міг одержати лише «за дзвінком» чи «запискою», та навіть й це не завжди давало бажаний результат. Так, підполковник Сухачов (м. Дніпропетровськ) за півроку здобув 12 записок, а так і не

зміг працевлаштуватися [5, Арк. 12]. Звичайним для офіцерів запасу було шукати роботу від 3 до 7 місяців, або одержати некваліфіковану і низькооплачувану роботу.

У повоєнні роки чинною була постанова ЦК ВКП(б) від 22 січня 1943 р. «Про заходи поліпшення роботи радянських органів та місцевих партійних організацій щодо надання допомоги сім'ям військовослужбовців», у якій йшлося, що повсякденне піклування про задоволення матеріально- побутових потреб сімей військовослужбовців має величезне воєнно- політичне значення і є значною частиною всього піклування про Червону Армію [13, с.292]. Згідно цієї постанови при раднаркомх союзних республік діяли управління, а при виконкомах місцевих рад – відділи державного та побутового забезпечення родин військовослужбовців. Тим часом перевірки областей України свідчили про вкрай незадовільну роботу цих органів, що спричиняло числені скарги громадян. Так, протягом 1945 р. у відділах держзабезпечення зареєстровано (!) 642298 скарг і заяв.

Про важке становище багатьох сімей військовослужбовців свідчать скарги та листи громадян. Наприклад такий лист: «...Толя, квартира меня загоняет в гроб, вот уже несколько раз выбрасывали меня с детьми на мороз, не считают нас за семью военнослужащего. ...Я уже не прошу у них отдельно квартиру, хотя бы какой-нибудь теплый уголок, где бы можно было согреть детей-малюток. Если будет так продолжаться, то я уйду с этого проклятого света, чтобы не видеть этих мучений, не страдать так я сейчас страдаю» (м. Миколаїв, 1946 р.) [6, Арк. 196]. І, звичайно, коли таким чином обходилися з воїнами-переможцями та їхніми сім'ями, то годі вже казати про якусь турботу щодо сімей військових, що «пропали без вісти» або загинули в таборах військовополонених (протягом війни в таборах тільки на території Німеччини загинули 58 тис. радянських офіцерів- військовополонених, з них 10 тис. – українців).

Інваліди, демобілізовані та члени їхніх сімей, шукаючи допомоги, доходили інстанціями аж до керівників республіки, у відчаї звертаючись з листами до М. Хрущова. Так, колишні офіцери М.Ф. Галушко та В.В. Зак писали: «Каждый из нас прослужил в Красной Армии по 10 лет. После победы над Германией вернулись инвалидами, не закончившими лечение. Уезжая на Родину,

считали, что Родина сделает нам должный прием, но в этом мы глубоко ошиблись... По приезду домой ни квартир, ни имущества, находившегося в квартирах, не оказалось... Жить так, как живем мы с семьями на сегодняшний день, дальше нельзя, ибо жизнь стала совершенно невозможной» [7, Арк. 220].

На цьому тлі цікавою виглядала чинна від червня 1945 р. Постанова РНК СРСР «Про поліпшення житлових умов генералів та офіцерів Червоної Армії», що надала право генералам та старшим офіцерам, які відслужили 25 років, одержати позику на індивідуальне будівництво з терміном погашення 10 років (генералам обіцяно 35 тис. крб., офіцерам – 20 тис. крб.). Обласні виконкоми повинні були відводити в безстрокове і безкоштовне користування земельні ділянки в містах, селищах, дачних місцях у розмірі генералам – 0,75–1,25 га, старшим офіцерам – 0,5–0,75 га [8, Арк. 42].

За цих обставин ЦК КП(б)У був змушений звернути увагу на діяльність Міністерства соціального забезпечення і вжити заходів щодо поліпшення матеріально-побутових умов інвалідів війни. В результаті на початку 1946 р., наприклад, Міністерство легкої промисловості працевлаштувало 693 інваліди, з них 389 одержали адміністративні посади. З 693 забезпечено квартирами 292 та гуртожитками 82 чол., ремонт квартир зроблено 136 чол. На підприємства текстильної промисловості УРСР прийняли на роботу 187 чол. У системі Міністерства торгівлі УРСР працювали 5,9% інвалідів від загальної кількості працюючих. У промкооперації на 1 січня 1946 р. працевлаштували 3244 чол., з них на керівних посадах – 850. Для інвалідів в УРСР відкрили 497 продовольчих, 193 промтоварних магазинів, 567 майстерень з ремонту взуття та 194 з ремонту одягу. За 1945 – I півріччя 1946 рр. через торговельну мережу інвалідам надано матеріальну допомогу і видано 507376 одиниць одягу, 520128 м. тканини, 62816 пар взуття, а також 1699838 одиниць одягу та взуття за рахунок закордонних подарунків. Загалом протягом 1945–1948 рр. у республіці було видано пенсій та інших виплат інвалідам війни, сім'ям військово-службовців на суму близько 14 млрд. крб. На кінець 1948 р. було працевлаштовано 404,4 тис. інвалідів війни, що за офіційними даними становило 95% їхньої кількості. Загалом до 1948 р. працевлаштовано 2,2 млн. колишніх воїнів, з них 350 тис. – у промисловість і близько 100 тис. – на транспорт [9, Арк. 7].

Факти свідчать, що в УРСР порушення права громадян на отримання житла було, швидше, нормою, у цій сфері панували корупція і шахрайство. В роки війни люди вимушено залишали домівки та евакуюватися. По війні військовослужбовці, демобілізовані та члени їхніх родин поверталися і знаходили в своїх помешканнях нових господарів, які прагнули залишити житлову площу собі, відмовляючись виконувати постанову РНК СРСР від 5 серпня 1941 р. і повертати її законним власникам. Під тиском відповідальних працівників обкомів, міськкомів, райкомів КП(б)У, які самі не хотіли виселятися чи підтримували своїх працівників, родичів ті знайомих, не виконувались рішення судів та приписи прокуратури з цих питань.

Типовими були випадки приховування чиновниками звільненої житлової площі, самозахоплення. Квартвідділи незаконно ущільнювали квартиронаймачів, які проживали на законній підставі і зайвої площі не мали. Непоодинокими були також випадки, коли на одну житлоплощу видавали кілька ордерів або видавали ордер на законно заселену квартиру, чи ж на житлоплощу людей, які знаходились у відрядженні.

Стиль роботи квартвідділів встановився такий, що законним порядком навіть при наявності неодноразових рішень вищих органів отримати житло було практично неможливо. Треба було самому собі «підшукати», тобто встановити особисті стосунки з управдомом і через нього за хабарі одержати ордер. Між тим на обліку в квартвідділах стояли сотні й тисячі демобілізованих, військовослужбовців, діячів науки і мистецтва, які роками не могли одержати житло. При цьому треба відмітити, що не мали значення ані заслуги перед батьківщиною потребуючого житла, ані його посада, ані навіть вказівки вищих органів. Посадові злочини вчинялися, практично, за першої нагоди.

Виключно гострою у повоєнні роки була проблема забезпеченості житлом вчителів та педагогічних працівників. Республіканська влада не виділяла коштів на відбудову житла для них, цілком поклавши це завдання на місцеві органи влади, а останні – перекинувши на плечі самих трудівників. Тисячі їх тривалий час змушені були жити у напівзруйнованих будинках, землянках, про що свідчать численні скарги до Ради Міністрів УРСР, ЦК КПУ. Наприклад, вчитель Майборода з Дніпропетровська писав:

«Понад два місяці шукаю собі квартиру, але не можу знайти, а влада нічим мені не допомагає, хоч за законом вона зобов'язана забезпечити вчителів житлом» [21, с.4]. А на Кіровоградщині кількість квартир для вчителів була настільки мізерною, що ними забезпечували тільки десяту частину всіх викладачів [20, с.2].

Не кращим було житло й у викладачів та студентів ВНЗ. Але і його не вистачало через те, що вцілілі споруди були самовільно захоплені різноманітними службами і приватними особами. Так, у газеті «Червоний гірник» (Кривий Ріг) зустрічаємо звернення тодішнього ректора педінституту Горба П.Ф. із вимогою повернути педінституту житлову площу «по вул. Жовтневій буд. 18 – зайнятий ППХО та по вул. Пушкінська будинки №№3-5, 9 – зайняті приватними особами, звільнити не хочуть» [25 с.2].

Стосовно дітей-сиріт від січня 1942 р. діяла постанова РНК СРСР «Про влаштування дітей, що залишилися без батьків» [13, с.167], а з березня 1943 р. працювала Надзвичайна комісія при РНК УРСР з питань допомоги дітям. Аналогічні комісії були при обласних, міських та районних радах депутатів трудящих визволених районів України [10, Арк. 56-57]. До їх складу входили керівники місцевих органів народної освіти, охорони здоров'я, представники партійних, профспілкових і комсомольських організацій.

Також були засновані позабюджетні грошові і продовольчі фонди. Створений 1944 р. Фонд допомоги дітям при ЦК ЛКСМУ на кінець 1945 р. становив 17 млн. крб. [11, Арк. 173]. Але насправді безліч дітей-сиріт знаходилися в умовах, непридатних для життя і навчання. Йдеться не лише про численних безпритульних, а й про вихованців дитячих будинків. За статистикою на кінець війни в Україні налічувалося близько 1328 тис. дітей-сиріт і напівсиріт [18, с.34].

Слід відзначити, що на період, який тут розглядається, припадає третій голодомор в Україні, проведений московською більшовицькою владою 1946 -1947 рр. На цей раз було виморено голодом навіть за офіційними даними близько 800 тис. людей в Україні, а за оцінками реальної картини приблизно 1,5 млн. осіб. Голодомор знову ж таки було проведено таємно від радянської та світової громадськості, тому якоїсь урядової чи суспільної діяльності щодо допомоги голодуючим, рятування бодай вмираючих дітей не провадилося, бо ж наявність голоду офіційно не визнавалася [16, с. 43].

Найважливішою сферою діяльності соціального обслуговування населення було матеріальне забезпечення, яке здійснювалося у трьох основних напрямках: державне соціальне забезпечення, державне соціальне страхування, соціальне забезпечення колгоспників. Фінансування державного соціального забезпечення здійснювалося за рахунок союзного, республіканських та місцевих бюджетів (воно поширювалося на військовослужбовців, учнів та інші категорії громадян). Фінансування державного соціального страхування забезпечувалося за рахунок страхових внесків підприємств, організацій і дотацій держави (воно поширювалося на робітників і службовців).

На усіх громадян СРСР поширювалося безкоштовне медичне обслуговування, хоч воно було зовсім не однакової якості для усіх громадян. На рівні клінік Заходу медичні послуги і засоби отримувала безкоштовно лише партійна верхівка (так звана "Кремлівська" лікарня та деякі інші) і члени її родин. Розрядом нижче, але теж високого рівня послуги отримували безкоштовно партійні та державні чиновники (із своїми родинами) республіканського, обласного та районного (міського) рівнів. Крім цього, щороку вони отримували спеціальні кошти на лікування (оздоровлення), а також путівки (безкоштовні) для себе і родини у найкращі здравниці СРСР. Рядові громадяни безкоштовно отримували ліжко в лікарні (по 5-10 хворих у палаті), скромне харчування, недорогі ліки і ординарне лікування. Дефіцитні (зазвичай імпортні) ліки треба було "діставати" за гроші, платити за увагу до себе медперсоналу, а також за операції кваліфікованим лікарям. Вартість путівок на санаторне лікування майже цілком оплачували профспілки, але отримати їх міг далеко не кожний і далеко не завжди. Особливо низькою була якість медичних послуг для сільського населення (найнижчий розряд).

Радянська держава декларувала соціальний захист людям похилого віку, які сумлінно працювали все своє життя. Звісно, люди розуміли, що була війна, що вона призвела до руйнації народного господарства, але ж життя їх перетворилося на суцільну муку! Працювати вони були невзможі, а пенсії одержували мізерні. Отож пенсіонери й зверталися по допомогу до місцевих і державних органів, а зрештою й до керівництва республіки. Так, група колишніх політкаторжан – персональних пенсіонерів на-

писали про свій матеріально-побутовий стан у листі до М.С. Хрущова: «С сентября 1944 г. по настоящее время бывшие политкаторжане (в 1935 г. общество было ликвидировано) персональные пенсионеры республиканского значения не пользуются снабжением, согласно постановлению ЦК КПСС и получаем лишь по третьей категории, причем лимитных промтоварных книжек вовсе не получаем. Последнее обстоятельство привело к тому, что в продолжение пяти последних лет до того обносились, что остались без обуви, верхней одежды и проч. Из 54 человек в 1935 г. нас, бывших членов общества, осталось 19» (1946 р. А.А. Гердаев, О.Д. Дмитриев, Я.С. Абрамович, И.И. Батхан, Я.Г. Рабиштайн) [12, Арк. 233].

В останньому фрагменті наведено приклад проблем не пересічних пенсіонерів, а вузького прошарку людей, що, здавалося б, мали взірцеві заслуги перед партією і, відповідно, заслуговували на взірцеву увагу. Насправді, це були залишки тих, хто створили правлячу верхівку країни, але програли під час реформатування цієї верхівки у другій половині 1930-х років. Ціною програшу став дрейф їхнього матеріального забезпечення в напрямку до рівня пересічних громадян.

Отже, від перших днів радянської держави панівна ідеологія навчала, що мати багато речей або просто гарні речі, вживати витончені або незвичайні продукти, користуватися «матеріальними благами», загалом бути багатим – це недостойно «радянської людини». Проте політична бюрократія була забезпечена всім, і це вважалося державним привілеєм. Утворилася не декларована рівність усіх громадян, а її ілюзія. Загалом же соціальна політика була спрямована на забезпечення мінімально можливих умов для виживання населення, необхідного як трудовий ресурс для виробництва. Водночас люди знали про «розподільники» та комфортабельні будинки для привілейованих, бачили цих привілейованих в персональних автомобілях тощо. Це також формувало в суспільстві відповідні настрої.

Джерела та література

1. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 34. – Спр. 24. – Арк. 34.
2. Там само. – Оп. 23. – Спр. 3073. – Арк. 10.
3. Там само. – Спр. 1420. – Арк. 47.

4. Там само. – Спр. 3068. – Арк. 11.
5. Там само. – Арк. 12.
6. Там само. – Оп. 41. – Спр. 24. – Арк. 196.
7. Там само. – Спр. 7. – Арк. 220.
8. Там само. – Оп. 23. – Спр. 3068. – Арк. 42.
9. Там само. – Спр. 3941. – Арк. 7.
10. Там само. – Оп. 145. – Спр. 320. – Арк. 56–57.
11. Там само. – Ф. 7. – Оп. 2. – Спр. 1225. – Арк. 173.
12. Там само. – Оп. 41. – Спр. 7. – Арк. 233.
13. Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945. Краткая история. – М.: Воениздат, 1970. – С. 292.
14. Гаврилов В.М. Соціальне становище сільського населення у 1943 – 1953 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец.: 07.00.01. історія України / В.М.Гаврилов – К., 2004. – 20 с.
15. Герасимова М.С. Повсякденне життя населення Донбасу в 1945 – 1953 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец.: 07.00.01. – історія України / М.С.Герасимова – Донецьк, 2007. – 20 с.
16. Горілий А.Г. Історія соціальної роботи в Україні (конспект лекцій). / А.Г.Горілий – Тернопіль: ТАНГ, 2001. – 68 с.
17. Ісайкіна О.Д. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період 1945 – 1955 рр: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец.: 07.00.01. історія України / О.Д.Ісайкіна – К., 2006. – 19 с.
18. Коваль М. Все – для перемоги. Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. / В.М. Коваль – К., 1970. – С. 54.
19. Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945 – 2000 рр.). / Л.В. Ковпак – К., 2003. – 250 с.
20. Новий шлях. – 1952. – 15 липня.
21. Новий шлях. – 1953. – 25 грудня.
22. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). У 2-х книгах, 3-х частинах. – Кн. 1, ч. 1–2 / Відп. ред. В.М. Даниленко. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. – 351 с. (Серія «З історії повсякденного життя в Україні», т. II).
23. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945. Документы и материалы: В 3 т. – К.: Наукова думка, 1985. – К., 1985. – Т. 3: (1944 – 1945). – 510 с.
24. СССР в Великой Отечественной войне 1941–1954. Краткая хроника. – М., 1970. – С. 20.
25. Червоний гірник. – 1944. – №117 (5628) – С.2.

КОЖУХАР О.І.,
доцент, кандидат
історичних наук

ОСНОВНІ ЕТАПИ ІНТЕГРАЦІЇ КРАЇН БАЛТІЇ ДО ЄС **(1991 – 2004 рр.)**

Європейський Союз являє собою одне з найбільших політичних об'єднань країн у світі. Геополітичні зміни в кінці 80-х на початку 90-х рр. ХХ ст. поставили постсоціалістичні країни Центральної і Східної Європи перед необхідністю вибору свого власного зовнішньо – і внутрішньополітичного шляху розвитку. Одним із таких орієнтирів став Європейський Союз. Країни Балтії – Латвія, Литва та Естонія відразу заявили про свою чітку прозахідну орієнтацію, а головною ціллю їх зовнішньої політики стала інтеграція до Європейського Союзу. В свою чергу, в ЄС протягом всієї його історії паралельно відбувалися два процеси: поглиблення інтеграції і розширення шляхом прийняття нових членів. П'яте розширення ЄС охопило відносно відсталі країни, більше того – колишні соціалістичні країни, в т.ч. Латвію, Литву та Естонію, які знаходилися в процесі системної трансформації. Тому дослідження інтеграції країн Балтії до Європейського Союзу є досить актуальним. Радянські республіки, з якими Україну об'єднує спільне минуле, змогли за дуже короткий термін подолати труднощі перехідного періоду, провести реформування політичної системи, економіки, соціальної сфери і вступити до ЄС. Вивчення пройденого євроінтеграційного шляху цих трьох держав має практичне значення для України.

Метою статті є аналіз основних етапів, механізмів, засад і особливостей євроінтеграційної політики країн Балтії.

У вітчизняній історіографії власне історичний хід інтеграції країн Балтії до Європейського Союзу майже не знайшов відображення у комплексних дослідженнях. Виняток складають роботи Д.А.Аракелян [1], В.М.Завадського [6,7,8,9], М.Сидорук [15] та ін. Серед них виділяються публікації В.М.Завадського, в яких дослідник розкрив передумови вступу країн Балтії у ЄС, основні напрямки адаптації їх законодавчої бази відповідно вимог євро спільноти, виокремив етапи євро інтеграційного про-

цесу, проаналізував можливості використання Україною досвіду Латвії, Литви та Естонії щодо набуття членства в ЄС.

Українські науковці Н.Буренко, В.Грозна, О.Дергачов, О.Клинченко, В.Коваль, О.Ковальова, В.Копійка, Г.Немиря та ін. досліджують історію становлення і розвиток Європейського Союзу, його розширення на схід, інтеграцію України та держав Центрально-Східної Європи, в т.ч. і країн Балтії до європейських та євроатлантичних структур [13, 14, 16].

Російські вчені І.Баторшина, Ю.Борко, В.Сіміндей, Р.Симонян, Д.Тренін, А.Язькова та ін. аналізують загальні питання діяльності ЄС, розкривають причини європейського вибору Латвії, Литви та Естонії, політичні, соціально-економічні, юридичні складові євроінтеграції тощо [2; 3; 17].

Окремі аспекти розширення ЄС, європейський вибір країн Балтії досліджують білоруські, латиські та естонські дослідники – О.Достанко, О.Зайцева, Е.Вяре та ін. [4; 5].

Після проголошення незалежності у Латвії, Литви та Естонії з'явилися політичні та соціально-економічні передумови європейської інтеграції. При цьому слід мати на увазі, що увесь комплекс передумов був як з боку країн Балтії, так і зі сторони ЄС. Розширення на Схід для Європейського Союзу є однією з важливих рушійних сил власного розвитку. Ця ідея була сформульована ще на самому початку об'єднання Європи. Саме позиція провідних держав – членів ЄС (Німеччини, Франції та ін.), а саме – розширити свій вплив на регіон Балтійського моря задля запобігання, тим самим, виникненню можливих конфліктів. Ця політика значно активізувалась після падіння комуністичних режимів у країнах Центрально-Східної Європи та розпаду СРСР.

В свою чергу, для країни Балтії в умовах незалежності пріоритетним напрямком стало «повернення до Європи», пошук власного виваженого зовнішньополітичного курсу. Демократичні політичні сили, займаючи проєвропейську позицію, проводили політику зближення та інтеграції до євроструктур.

Економічне становище країн Балтії після 1991 р. характеризувалось високим рівнем інфляції, зростанням безробіття, зменшенням експорту, кризовими явищами у промисловості, які були наслідком розриву економічних зв'язків на теренах колишнього СРСР. Крім того, у Латвії, Литві та Естонії відсутня власна

потужна сировинна база, експортні галузі обробних промисловості мали пріоритетний розвиток. За цих умов уряди стали на шлях посилення економічних зв'язків з країнами Заходу. Саме економічні інтереси країн Балтії, які пов'язані з експортом товарів та послуг, розвитком сільського господарства та фінансової системи, залученням іноземних інвестицій, можливістю отримання від західних партнерів значних коштів на розвиток економічної, соціальної та інших сфер в умовах порушення традиційних зв'язків на Сході були основними економічними і соціальними передумовами європейської інтеграції. З другого боку, Європейський Союз був зацікавлений у нових ринках збуту, можливості вигідного інвестування капіталів, доступі до морських портів і розгалуженої мережі залізниць та автошляхів, що зв'язує Захід зі Сходом. А це робить регіон Балтії важливою транспортною артерією для забезпечення європейського товарообігу, спрощує доступ до російського ринку.

Передумови європейської інтеграції Литви, Латвії та Естонії в соціальній сфері полягали у можливостях підвищення рівня соціальних стандартів за рахунок виконання критеріїв членства ЄС, отримання консультацій та рекомендацій і фінансової допомоги для забезпечення гармонізації соціальної сфери і поширення гарантій соціального захисту населення.

Процес інтеграції країн Балтії до ЄС, на нашу думку, можна умовно поділити на кілька етапів. На першому етапі - 1991 – 1994 рр. – балтійські країни були визнані світовим співтовариством і встановили дипломатичні зв'язки. На Заході ці країни завжди сприймалися як частина західної спільноти, а США та Великобританія ніколи не визнавали легітимність приєднання Латвії, Литви та Естонії до СРСР. Саме з цього західні держави і будували свої відносини з країнами Балтії. В свою чергу, більшість політичних сил та лідери цих країн постійно наголошували на важливості «повернення в Європу», участі у спільних європейських справах. Складові євроінтеграційного вибору стосувалися історичних, економічних, безпекових та ідеологічних аспектів. Необхідно відзначити, що ЄС в кінці 80-х - на поч. 90-х рр. ХХ ст. не був готовим до тих геополітичних змін, які відбулися у Східній Європі. Тому пропонував різні механізми підтримки країн ЦСЄ і Балтії. Але вже в документах Лісабонського

саміту 1992 р. була визнана необхідність розширення Європейського Союзу на Схід.

Поворотним моментом у взаємовідносинах ЄС і держав ЦСЄ та Балтії необхідно вважати Копенгагенський саміт Європейської Ради 21-22 червня 1993 р. На ньому вперше було заявлено про принципову можливість вступу нових країн до Європейського Союзу за умов виконання певних вимог. Ці вимоги отримали назву копенгагенських критеріїв: 1 – стабільність інститутів, що є гарантами демократії, верховенства права, прав людини і поваги та захисту прав менших (політичні критерії); 2 – існування діючої ринкової економіки, а також спроможність впоратися з конкурентним тиском і дією ринкових сил в межах Європейського Союзу (економічні критерії); 3 – здатність взяти на себе обов'язки членства, включаючи дотримання цілей політичного, економічного, та валютного (монетарного) союзу (інші критерії) [14, с.8]. На цьому саміті було вирішено розпочати підготовку до підписання з Естонією, Латвією та Литвою угод про вільну торгівлю, які були б наступним кроком економічного співробітництва. Тобто, було заявлено, що країна – претендент тоді може вступити до ЄС, якщо виявиться здатною взяти на себе обов'язки членства, прийняти правовий доробок ЄС, відповідати політичним та економічним вимогам. Крім того, було прийнято рішення про «Білу книгу» в якій були визначені цілі, завдання і перспективи розвитку ЄС в XXI ст. Одне із завдань ЄС – включення в сферу економічних інтересів країн Центральної та Східної Європи. 18 липня 1994 р. були підписані угоди про вільну торгівлю між ЄС та балтійськими країнами, які передбачали скасування будь-яких митних тарифів у торгівлі між сторонами протягом 4 – 6 років. Незважаючи на обмеження доступу на європейські ринки деяких товарів, Латвія, Литва та Естонія отримали можливість безперешкодного експорту інших видів продуктів. В грудні 1994 р. на саміті Європейської Ради в Ессені було схвалено «Загальну стратегію прийняття нових членів» і вирішено найближчим часом підписати асоційовані угоди з країнами Балтії. Тим самим ЄС чітко сигналізував, що Латвія, Литва та Естонія мають перспективи набути повноправного членства у Євросоюзі [3, с.64].

В наступний період «Загальна стратегія» була доповнена принципово новими складовими політики ЄС по відношенню до кандидатів на вступ: контролем за впровадженням права ЄС до національного законодавства, новими фінансовими (галузевими) програмами, регулярним звітами Європейської комісії про рівень політичного та соціально-економічного розвитку [2, с.87].

В 1994 – 1995 рр. балтійські країни вели переговори з ЄС щодо підписання угод про асоціацію і одночасно виконували головні критерії членства в ЄС. Виконання усіх розділів критеріїв для колишніх радянських республік виявилось складним завданням і тривало досить великий період, який продовжувався навіть після набуття повноправного членства [9, с.12-13].

В червні 1995 р. починається другий етап інтеграції Латвії, Литви та Естонії до ЄС. 12 червня між країнами Балтії та Євросоюзом були підписані угоди про асоціацію (Європейські угоди). Уже на новому рівні відносин сторони більш чітко визначили цілі та завдання на шляху до інтеграції, заклали фундаментальні засади процесу набуття країнами Балтії повноправного членства в ЄС. Згідно з цими угодами головними цілями створення асоціації ЄС з Латвією, Литвою та Естонією є розвиток більш тісних політичних відносин, поступове створення зони вільної торгівлі та розвиток всебічних торгівельних зв'язків, розбудова гармонічних економічних відносин, забезпечення динамічного розвитку економік, сприяння соціальному та культурному співробітництву між сторонами, надання підтримки країні – асоційованому члену у поступовій інтеграції у Європейський Союз. Тексти Європейських угод не містять згадки про майбутній вступ країн Балтії до ЄС, терміни та конкретні умови набуття членства [6, с.220-221].

На Каннському саміті Європейської Ради, який проходив 26-27 червня 1995 р., було вирішено включити країни Балтії у стратегію підготовки до набуття повноправного членства у ЄС. Разом з тим було спеціально зазначено, що таке рішення не означає гарантії вступу. В прийнятій так званій «Білій книзі» були визначені першочергові завдання для ЄС і для країн – кандидатів. Зокрема, уряди Латвії, Литви та Естонії мали продовжити розробку законодавчої бази з метою її адаптації до європейських стандартів. Особлива увага зверталась на забезпечення політичних свобод, дотримання прав людини, верховенства права, розвиток демократії, захист прав національних меншин. Ада-

птація національного законодавства у соціально-політичній сфері у відповідності до європейського спирається в основному на правила і норми, які вироблені Європейським союзом та Радою Європи [5].

Досягнення політичної стабільності, забезпечення верховенства закону, дотримання прав людини і національних меншин розглядаються як прихильність цілям Євросоюзу. Стан демократії Єврокомісія характеризує такими показниками (індикаторами) як вільні вибори, підзвітність виконавчої влади законодавчій і виборцям, обов'язок уряду і публічної влади діяти згідно з конституцією й законам, поділ повноважень держави і політичних партій, незалежність судової влади, рівність перед законом, захист національних меншин, справедлива кримінальна процедура, свобода слова, включаючи ЗМІ, свобода асоціацій та мирних зібрань, свобода релігійних віросповідань, свобода пересування, право на приватну власність, право на участь у професійних спілках [13, с.30].

Восени 1995 р. законодавчі органи балтійських країн остаточно визначилися з входженням до ЄС. Так, 10 жовтня 1995 р. парламент Латвії прийняв декларацію про політику інтеграції країни до ЄС. Такі ж рішення схвалили парламенти та уряди Литви та Естонії. В Литві в червні – серпні 1995 р. були створені спеціальні установи з питань євроінтеграції: урядова комісія з європейської інтеграції, Департамент європейської інтеграції Міністерства закордонних справ, відділи або робочі групи з питань європейської інтеграції в міністерствах, Центр досліджень в галузі європейської інтеграції. В Естонії була запроваджена урядова посада єврокомісара [4, с.2;11, с.2;12.с.57].

Всі ці процеси відкривали шлях державам Балтії повноправного членства в ЄС. 27 жовтня 1995 р. Латвія подала офіційну заяву на вступ до ЄС, Естонія – 28 листопада, Литви – 8 грудня [18, с.35]. На той час до списку країн – кандидатів на вступ до ЄС входили Польща, Угорщина, Чехія, Словенія, Болгарія, Румунія, Словаччина, Латвія, Литва, Естонія, Кіпр, Мальта і Туреччина. Офіційне рішення Євросоюзу про початок переговорів з країнами – кандидатами в члени ЄС було прийнято не відразу. Європейські угоди з країнами Балтії набрали чинності з 1 лютого 1998 р.

Мадридський самміт в грудні 1995 р. підтвердив намір Європейського союзу продовжити переговори з асоційованими країнами. Європейська рада доручила Єврокомісії дати оцінку стану реформування інституцій у кожній з країн – кандидатів і підготувати висновки. При цьому було звернуто увагу на ефективність діяльності адміністративних і юридичних структур по імплементації європейського права в національне законодавство асоційованих країн. Це повинно проводитись паралельно з адміністративними реформами, що створило аналогічний союзному механізм їхнього застосування [2, с.87].

Одним з важливих політичних документів щодо подальшого розвитку євроінтеграції є опублікований Єврокомісією 16 червня 1997 р. «Порядок денний 2000» (Agenda 2000). В ньому визначено підхід політичних інституцій Євросоюзу до співробітництва з країнами – кандидатами до вступу в ЄС, в т.ч. з Латвією, Литвою та Естонією. «Порядок денний 2000» містить висновки Єврокомісії про стан трансформації у кожній з країн – кандидатів.

На основі глибокого аналізу Єврокомісія позитивно оцінила зусилля 7 із 10 країн ЦСЄ – Угорщини, Польщі, Чехії, Словенії, Естонії, Литви і Латвії з питань функціонування політичних інститутів і розвитку демократії. При цьому двом державам Балтії – Латвії та Естонії – було висловлено побажання прискорити темпи натуралізації російськомовного населення з метою надати йому можливість інтегруватися у суспільство. Комісія рекомендувала розпочати в першу чергу переговори про вступ з такими країнами: Чехією, Естонією, Угорщиною, Польщею і Словенією (а через півроку було включено і Кіпр). До «другої хвилі» розширення було запропоновано включити Болгарію, Словаччину, Румунію, Латвію і Литву. При цьому було зазначено, що перспектива інтеграції цих країн будуть оцінюватися щорічно на основі регулярних доповідей Єврокомісії [13, с.31-33].

Люксембургський саміт ЄС в грудні 1997 р. запросив Польщу, Угорщину, Чехію, Словенію, Кіпр та Естонію до участі в переговорах про об'єднання з ЄС, початок яких було заплановано на 31 березня 1998 р. Плановий термін переговорів та підготовки вступу до ЄС нових членів було визначено в 10 років. Головними передумовами для початку переговорів про вступ до ЄС визначалась повна відповідність політичному критерію членства, досягнення вимог щодо економічного критерія і критерія

здатності адаптувати союзне законодавство. Цією подією починається третій етап інтеграції країн Балтії до ЄС.

На саміті в Гельсінкі (10-11 грудня 1999 р.) було прийнято рішення про початок переговорів про вступ до ЄС з Болгарією, Словаччиною, Мальтою, Румунією, Латвією та Литвою в лютому 2000 р. Крім того, була змінена стратегія переговорів: від моделі «двох груп» («двох хвиль») перейшли до принципу «реґати», який означав, що при наявності успіхів країни другої групи мають можливість догнати попередню групу і одночасно з ними вступити до ЄС. Тобто, всі країни – кандидати отримали однакові шанси. Переговори з цією групою держав почалися 15 лютого 2000 р. [5].

Країни Балтії, отримавши чіткі вимоги від Євросоюзу, продовжили виконання критеріїв членства. Для адаптації законодавчих баз цих країн уряди Латвії, Литви та Естонії розробили спеціальні конкретні програми. В середньому кожній країні довелося адаптувати близько 2000 законодавчих актів. В політичній, економічній та соціальній сферах також відбувалися досить суттєві зміни. Так, в економіці впровадження загальноєвропейського торгового, фінансового та митного законодавства відкривало ринки країн Балтії для безперешкодного доступу товарів з ЄС, але, в свою чергу, балтійські держави мали змогу вільно просувати свою продукцію на європейські ринки, включатися до єдиної європейської мережі товарообігу. В свою чергу ЄС здійснював постійні моніторинги щодо виконання критеріїв членства країнами Балтії, вів офіційні переговори про вступ з кожною державою. Так, 28 березня 2000 р. делегація Литви доповіла про виконання 8 розділів переговорів. Естонія до кінця 2000 р. домовилась по 16 пунктах (з 31-го) Договору про приєднання до Європейського Союзу [15,с.64;11,с.2].

14-15 грудня 2001 р. на засіданні Європейської Ради була прийнята Декларація про майбутнє Євросоюзу. Одночасно було затверджено рішення про прискорення процесу переговорів з країнами – кандидатами в ЄС тим, щоб у 2004 р. вони могли отримати можливість взяти участь у виборах до Європарламенту. 9 жовтня 2002 р. Єврокомісія рекомендує завершити переговори про вступ до ЄС з 10 країнами, в т.ч. з Латвією, Литвою та Естонією. 19 березня 2003р. Європарламенту проголосував прийняти в члени Євросоюзу усі ці країни. 16 квітня 2003 р. під час саміту ЄС у Афінах була підписана угода про прийняття в Єв-

росоюз 10 нових держав, в т.ч. і країн Балтії. Протягом року виконувались юридичні процедури легітимізації цього документу. Так, в Латвії 20 вересня 2003 р. відбувся референдум з питання про вступ до ЄС. 30 жовтня 2003 р. Сейм країни прийняв закон про набрання чинності Договору про вступ до ЄС, а 12 листопада 2003 р. він був підписаний президентом Латвії. В Литві на референдумі 10-11 травня 2003 р. з 63,7 % громадян, які мали право голосу, 91% висловились за вступ до ЄС. 14 вересня 2003 р. в Естонії 67 % жителів, які взяли участь у референдум, проголосували «за» приєднання до Європейського Союзу [4; 10; 11]. З 1 травня 2004 р. країни Балтії – Латвія, Литва та Естонія стали повноправними членами Європейського Союзу.

Таким чином, Латвія, Литва та Естонія протягом 1991 – 2004 рр. в цілому успішно реалізували стратегію інтеграції до Європейського Союзу. Основними передумовами їх європейської інтеграції були політичні, економічні та соціальні чинники. Для країн Балтії політичні та економічні складові були надзвичайно важливими причинами вступу до ЄС. В свою чергу Латвія, Литва та Естонія були прийняті до ЄС виходячи з політичних міркувань євроспільноти. Кожна з країн Балтії пережила досить складний період трансформації усіх сфер суспільного життя. Виконання основних критеріїв членства в ЄС виявилось достатньо складним завданням. Перспектива вступу до Європейського Союзу стала для них потужним стимулом для впровадження радикальних і фундаментальних політичних, економічних та соціальних реформ, адаптації власної законодавчої бази до вимог ЄС. Незважаючи на деякі негативні моменти, основними результатами входження країн Балтії до ЄС стало зростання міжнародного значення можливостей для жителів в плані працевлаштування та освіти в країнах Євросоюзу.

Досвід країн Балтії може бути використаний Україною як приклад дотримання чіткої, послідовної та цілеспрямованої політики щодо інтеграції ЄС. Проблеми з виконанням копенгагенських критеріїв членства в ЄС, з якими свого часу стикалися країни Балтії, є типовими майже для всіх постсоціалістичних країн, незалежно від стартових умов трансформації. Нині є очевидним, що стратегія реалізації Україною питання набуття членства в ЄС має базуватися не лише на деклараціях, а на імплементації європейських принципів верховенства законів і демократії, дотримання прав людини, проведення дієвих економічних реформ.

Література

1. Аракелян Д.В. Особливості вступу країн Балтії в ЄС / Д.В.Аракелян //Актуальні проблеми міжнародних відносин. - № 65. Ч.1. – К.: Київ.нац.ун-т ім. Тараса Шевченка, Інститут міжнародних відносин, 2006. – С.83-90; Аракелян Д.В. Зовнішня політика країн Балтії в контексті розширення ЄС та НАТО: Автореф.канд.іст.наук. – К.: 2008. – 22 с.
2. Баторшина И. Основные этапы процесса восточноевропейского расширения ЕС / И.Баторшина // Ретроспектива: Всемирная история глазами молодых исследователей: Сб.научн.ст. – Калининград: Изд-во РГУ им.И.Канта, 2009. – С.81-91.
3. Воронов К.В. Пятое расширение ЕС: судьбоносный выбор / К.В.Воронов // Международная экономика и международные отношения. – 2002. - № 9. – С.59-69.
4. Вярэ Э. Интеграция Эстонии в Евросоюз. – Режим доступа: [estonica / org / ru / php](http://estonica.org/ru/php).
5. Достанко Е. Расширение Европейского Союза на Восток в 1990-е г. / Е.Достанко //Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 2002. - № 2. – Режим доступа: [http://elib.org.ua / politics...readme.php](http://elib.org.ua/polities...readme.php).
6. Завадський В.М. Вступ країн Балтії у ЄС та основні напрямки адаптації законодавчої бази (1991-2004) / В.М.Завадський // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Вип.12. – Рівне: РДГУ, 2008. – С.220 – 226.
7. Завадський В.М. Передумови вступу країн Балтії у ЄС / В.М.Завадський // історичні та політологічні дослідження: 3 б. ст./ Гол.ред. П.В.Добров.-Донецьк: Вид-во ДонНУ. – 2007. - № 1/2
8. Завадський В.М. Процес інтеграції країн Балтії у Європейський Союз (1991 – 2004 рр.) / В.М.Завадський // Історичні і політологічні дослідження: 3б.ст. / Гол.ред. П.В.Добров. – Донецьк: Вид-во ДонНУ – 2007. - № 3/4. – С.452 – 457.
9. Завадський В.М. Європейська інтеграція країн Балтії (1991-2004 рр.) / В.М.Завадський: Авторефер...канд. іст.наук. – Донецьк, 2008. – 22с.
10. Зайцева Е. Первые пятилетие Латвии в Евросоюзе - первые итоги. – Рига, 2009. – Режим доступа: [selena – plus. lv/es_5_letie](http://selena-plus.lv/es_5_letie).
11. Исторический обзор отношений между ЕС и Литвой. – Режим доступа: [euro.lt/ru/o_chlenstve-litvi-v-europejskom sojuze](http://euro.lt/ru/o_chlenstve-litvi-v-europejskom-sojuze).
12. История объединения Европы (под ред. П.Пальк, В.Маде, Э.Симпсон, А.Яансалу. – Таллин: Эстонская школа дипломатов, 2004. – 211 с.- Режим доступа: edk.edu.ee/ul/el_opik_v.pdf.

13. Ковальова О. Інтеграційні стратегії країн Центральної і Східної Європи на сучасному етапі розширення Євросоюзу / О.Ковальова // Розширення ЄС: Аналітичний щоквартальник. – К., 2003. – Вип.1. – С.20-37.
14. Немиря Г. Європейський Союз і Україна: старі партнери – нові сусіди? / Г.Немиря // Розширення ЄС: Аналітичний щоквартальник. – К., 2003. – Вип.1. – С. 1-20.
15. Сидорук М. Особливості інтеграції держав Балтії до ЄС / М.Сидорук // Наукові записки. Серія «Міжнародні відносини». – Острог. – Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2010. – Вип.2. – С.97 – 104.
16. Буренко Н.М. Еволюція політики Європейського Союзу щодо країн Центральної та Східної Європи. – К., 2004. – 21 с.; Грозна В.В. Розширення ЄС на схід. Нові виклики / В.В.Грозна // Актуальні проблеми економіки. – 2006. - № 11. – Режим доступу: info-prensa.com/article_258.html; Дергачов О. Розширення ЄС: прогноз геополітичної ситуації для України / О.Дергачов // Національна безпека і оборона. – 2001. - № 1. – С.51-52; Дергачов О. Україна в Європейському та Євразійському інтер'єрі / О.Дергачов // Політична думка. – 2004. - № 4. – С.80-91; Клинченко О. Україна і Російська Федерація у міжнароднім співтоваристві / О.Клинченко // Стратегічна панорама. – 1998. - № 3-44. – С.41-50; Коваль В. Становлення і розвиток Європейського Союзу: історико-правовий аспект / В.Коваль. – 2003. – 98с.; Коваль В. Інтеграція держав Центральної та Східної Європи: парламентський аспект / В.Коваль. // Український часопис міжнародного права. – 2002. - № 1. – с.56-60; Копійка В. Питання реформи основних інституцій ЄС у контексті нового розширення / В.Копійка // Розширення ЄС: Аналітичний щоквартальник. – К., 2003. – Вип. 1 – С.58-69.
17. Барко Ю.А. От европейской идеи к единой Европе / Ю.А.Барко. – М.: Деловая литература, 2004. – 464 с.; Глинкина С. Расширение Европейского Союза и судьба европейской интеграции / С.Глинкина // Мир перемен. – 2004. - № 1. – С.93-108; Симиндей В. Латвийский внешнеполитический курс в период становления / В.Симиндей // Мировая экономика и международные отношения. – 1999. - № 6. – С.25-29; Симонян Р.Х. Станы Балтии в Евросоюзе / Р.Х.Симонян // Вопросы экономики. – 2006. - № 11. – С.118-132; Язькова А. Юго-Восточная Европа: долгая дорога к евроинтеграции / А.Язькова // Современная Европа. – 2006. – № 13. – С.45-53.
18. Тренин Д.В. Балтийский шанс: Страны Балтии, России и Запада в складывающейся Большой Европе. /Д.В.Тренин. – М.: Московский центр Карнеги, 1997. – 60 с.;

КОЖУХАР О.І.,
доцент, кандидат
історичних наук,
ШВАГЕР К.О.,
студентка IV курсу
історичного факультету

ШЛЯХ БОЛГАРІЇ ДО ЄВРОСОЮЗУ

Становлення і розвиток Європейського Союзу(ЄС) як унікального між-і наднаціонального об'єднання є одним із головних подій міжнародного життя кінця ХХст. ЄС являє собою єдиний реальний приклад безконфліктного, строго добровільного об'єднання на основі вже існуючих національних держав, які пройшли довгий шлях розвитку.

В Україні з набуттям незалежності відбулися широкомасштабні політичні та соціально – економічні зміни. Наша країна проголосила стратегічною метою інтеграцію до Європейського Союзу. З огляду на сучасний стан євроінтеграційного напрямку української політики, коли держава фактично сподівається на політичну асоціацію та економічну інтеграцію з ЄС, актуальним є вивчення досвіду постсоціалістичних країн, в т.ч і Болгарії, процесу набуття членства в ЄС.

У вітчизняній історичній науці проблема інтеграції Болгарії майже не знайшла відображення у комплексних дослідженнях. В статтях В.І. Бурдяк [2,3], М.І. Мілової [10,11], І. Осадца [12], В.А. Черній [13] та ін.. розкривають передумови, хід євроінтеграційних процесів в Болгарії, труднощі і перші наслідки членства країни в ЄС.

Російські вчені Аблов М.М.[1], Валева Т.Е.[4], Глінкіна С.П. [7], Зудінов Ю.Ф. [8] та ін. аналізують як загальні питання розширення ЄС на Схід та механізми його функціонування, так і конкретний шлях Болгарії до Європейського Союзу.

Мета статті полягає у висвітленні процесу інтеграції Болгарії до Європейського Союзу.

В основі системи європейських інтеграційних інститутів лежить принцип наднаціональності, іншими словами це передача національними державами частини свого суверенітету надна-

ціональним інтеграційним інститутам і органам. «ЄС – пише В.Г. Шемятенков – ...це насамперед загальне право, загальні інститути і загальна політика. Місце і роль ЄС у сучасному світі не можна порівняти з місцем і роллю будь-якого торговельного блоку чи міжнародної організації». Він також зазначає, що ЄС – це згуртована політична й економічна сила, яка може конкурувати з США та Японією [2].

На сьогодні євроінтеграція майже охопила всі країни Центрально - Східні Європи, а 1993р. на засіданні Європейської ради в Копенгагені було прийняті критерії членства в ЄС для країн Центральної Європи, бажаючих приєднатися до інтегрованої групи. В цих критеріях йшлося про стабільні інститути, які забезпечують демократію, верховенство закону, дотримання прав людини та національних меншин (перш за все в політичній сфері); функціонуюча ринкова економіка, що може витримати конкуренцію та справлятися з діями ринкових сил в країні та союзі; готовність і спроможність прийняти на себе всі обов'язки, пов'язані з членством в ЄС; згода з цілями створення валютного союзу[1].

Вже в 1995 р. була прийнята так звана «Біла книга», яка містила перелік необхідних законодавчих актів та рекомендації до них щодо входження країн до ЄС. Також була затверджена програма «Підготовки асоційованих країн Центральної і Східної Європи до інтеграції у внутрішній ринок ЄС», де були визначені умови приєднання для кожної країни окремо, пріоритети, конкретні дії і строки їх виконання [7,с 53]. Претендентам були поставлені конкретні задачі, а їх кількість визначалось внутрішнім економічним розвитком країни: наприклад, для Угорщини - 88, Чехії - 90, Словаччини - 98, для інших - більше 100. Вони були поставлені за трьома основними критеріями – інституціональна адаптація, економічна інтеграція, і регіональна політика ЄС, але ці критерії були більш узагальнені, адже країни мали різні економічні, політичні, національні особливості що інколи це могло привести певних труднощів [5, с. 4].

На думку М. Мілової, у постсоціалістичних країнах відбувалися два етапи євроінтеграції, як два різних процеси: вихід з тоталітарного режиму, що означає руйнування тоталітарних структур і будівництво демократії; другий етап є власне будівництво демократії та її функціонування в нових умовах [11].

Болгарія в останнє десятиліття також не відступала від позицій своїх сусідів щодо приєднання в політичний і економічний простір Заходу, таким чином колишня постсоціалістична країна намагається розірвати зв'язки з тоталітарним минулим та вийти на новий щабель розвитку, забезпечивши демократичні зміни. Як заявив болгарський екс-президент П. Стоянов «успіх Болгарії може забезпечити входження в ЄС та НАТО. Визнаючи ці пріоритети, розвиваючи партнерство з цими організаціями, ми стимулюємо стійкий процес створення демократичних інститутів і ринкових механізмів»[9]. Обраний курс є природним та закономірним, адже Болгарія за географічними, історичними, політичними, духовними ознаками належить до європейського континенту[2].

Вступ в Євросоюз розглядалось Софією як шанс прискорити модернізацію країни. Але також в країні існували інші думки, які полягали в тому, що Болгарія може досягти розвитку і без ЄС, спираючись на розвиток військової промисловості та атомної енергетики, але більшість політиків відкинуло такий шлях. Важливою проблемою була соціально- економічна сфера, що гостро потребувала капіталовкладень, кредитів від зарубіжних країн Заходу. Хоча Болгарія і мала доволі налагодженні політико – економічні зв'язки з Росією, але в «західному напрямку» вбачала пріоритети, в першу чергу подолання певної «залежності» від Росії, і обирала самостійність у зовнішньоекономічному курсі [13,с 137]. Але і Захід не квапився надавати економічну допомогу Болгарії. Наприклад, ЄС надав кредити країнам Центральної Європи потягом 1990 – 1997рр., що прагнули вступити до ЄС, де Софія отримала (в розрахунку на душу населення) – 95 долл.(для порівняння Чехії – 699долл; Угорщина – 1470долл.; Польща – 362долл.)[8,с51].

Дипломатичні відносини вперше були встановлені з ЄС ще в 1988 р.. В 1990 р. було підписано угоду про торгівлю і торгівельно – економічне співробітництво, що передбачало поступову ліквідацію кількісних обмежень на болгарський експорт і взаємні поступки в торгівлі сільськогосподарськими товарів. В 1993р. вступила в силу угода про вступ в ЄС, яка забезпечувала умови для розвитку політичного діалогу, і тимчасовий договір про торгівлю, що передбачав створення зони вільної торгівлі між Болгарією та ЄС[9].

1 лютого 1995 р. набрало чинності домовленість Болгарії та ЄС про асоційоване членство, що дало можливість країні утвердитися, упевнитися у своїй європейській ідентичності і реалізувати тісні економічні, політичні та культурні зв'язки з розвинутими країнами Західної Європи. Вже 14 грудня цього ж року болгарський уряд прийняв рішення офіційно подати заяву про повноправне членство в ЄС (при голосуванні в парламенті воно було підтримано 212 голосами при 1 проти) і підчас Мадридської зустрічі на вищому рівні Болгарія офіційно представила свою кандидатуру до Європейського Союзу. В урядовому меморандумі з проханням про входження, зокрема, заявлялось: «Членство Болгарії в Європейському Союзі є стратегічною метою, що відбиває національні інтереси держави... Бажання стати повноправним членом ЄС відповідає бажанню і готовності Болгарії реалізувати ідею об'єднаної Європи, Європи миру, добробуту і соціальної справедливості» [13, с. 137 - 138]. Але на шляху до інтеграції Болгарія зіткнулась з низкою складних питань, таких, як великий відсоток безробіття, низький життєвий стандарт населення, корупція у різних сферах управління, бюрократизація у державній адміністрації, неефективна судова система, низька конкурентоспроможність болгарської економіки. Також потрібно зазначити, що перші етапи інтеграції країни до ЄС характеризували політичною нестабільністю. З 1990 р. по 1997 р. змінилось сім урядів, які по-різному трактували темпи і результати вирішення державних проблем на шляху до Євросоюзу.

Після фінансових і політичних потрясінь 1997 р. в суспільстві та політичних кругах остаточно затвердився консенсус про безальтернативну інтеграцію в ЄС [5, с. 24].

В 1997 р. Болгарія в якості країни-кандидата отримала оцінку як недостатньо підготовленою до початку переговорів про приєднання, і не потрапила в так звану «першу хвилю» переговорів щодо членства ЄС. Причинами цьому було певне відставання з проведення економічних реформ [8, с. 52]. 15 липня 1997 р. Європейська комісія опублікувала свою відому «Програму 2000», де було запропоновано певну допомогу країнам – претендентам, щодо приєднання до ЄС. В ній також була зроблена оцінка всіх держав, які подали заявки на членство в ЄС, де вони були згруповані в дві категорії: перша група - це ті, що були го-

тові до початку переговорів про повноправне членство в Євро-союзі та інші, які ще не готові до цього. “Програма 2000” справила велике враження на держави з другої групи. З цієї причини в грудні 1997 р. в Люксембурзі на засіданні Ради Євросоюзу було внесене певне заспокоєння, оскільки тоді була прийнята формула про рівний старт[10].

Болгарія на “Програму 2000” прийняла в березні 1998 р. Національну стратегію про приєднання Болгарії до ЄС. В Національній стратегії зазначалось, що вона “має на меті підготувати Республіку Болгарію до повноправного членства в ЄС”. Це стосувалося основних дій та процесів, певних конкретних кроків, які потрібно було реалізувати в життя. Були прийняті, наприклад, спеціальні заходи для гармонізації болгарського законодавства з правом ЄС; заходи зі зміни механізму прискорення підготовки країни до вступу в ЄС [13,с 139].

В грудні 1999 р. на засідання Ради ЄС в Гельсінкі були запрошені на переговори щодо вступу в ЄС країн «другої хвилі», в тому числі і Болгарія. Болгарії було виставлено дві попередні умови це – закрити перших чотирьох атомних реактори АЕС «Козлодуй» та продовження економічних реформ

Переговори Болгарії з ЄС про приєднання поновились в лютому 2000. р під час яких Болгарія почала брати активну участь у програмах, структурі та інституціях Європейського Союзу[9] У квітні вона приєдналася до Європейської соціальної хартії, а в грудні цього ж року стала повноправним членом Європейської агенції з питань охорони навколишнього середовища. Продовжується робота над правовим законодавством в країні та наближення його до європейських зразків[13,с138]

14 і 15 грудня 2001 р. в Лакені (Бельгія) відбулось чергове засідання Ради Європейського Союзу. В заключному документі вказувалось, що ЄС має на меті прийняття в 2004 р. десять країн-кандидатів. У відношенні Болгарії було відзначено, що країні буде надано сприяння і буде фіксований строк її прийняття в Союз. Вказувалось, що причиною відставання Болгарії були, в першу чергу, не виконання економічних критеріїв, які прийняті в Копенгагені.

Переговори з Болгарією були офіційно розпочаті 27 червня 2001 р. під час Сьомої сесії Міжурядової конференції по пе-

переговорам про приєднання. Цього ж року болгарський уряд С. Сакскобургготського вніс до нового законодавства проекти 20 законів, що повинні були прискорити адаптацію країни до правових норм ЄС. В подальший період процес переговорів (2001-2003 рр.) Болгарія надала Єврокомісії чотири пакети Додаткової інформації до переговорної позиції. Ці документи, які визначали прогрес в сферах по розділам, і явні, конкретні зобов'язання, взяті в ході переговорів, були високо оцінені ЄК[2].

У опублікованій в 2002 р. річній доповіді Європейська Комісія констатувала, що у Болгарії функціонує в ринкова економіка і Комісія підтримує бажання країни приєднатися до ЄС в 2007 р.

Відповідно до цього рішення Ради Європи, Єврокомісія в 2002 р. розробила і прийняла документ, названий «Дорожньою картою, на період до 2007 р.».

В лютому 2005 р. Болгарії був вручений проект договору про приєднання, а вже в квітні цього року Європарламент підтримав Болгарію в питанні її приєднання до ЄС (висловилися "за" 522 депутати, 70 – проголосували проти, а 69 - утрималися).

Після цього, 25 квітня 2005 р. президент Болгарії Г. Пирванов і прем'єр-міністр Симеон Сакскобургготський підписали договір про приєднання Болгарії до ЄС. Він передбачає, що якщо країна виявиться невідповідною до повноправного членства в ЄС до 1 січня 2007 р., то ЄС може відкласти приєднання на один рік [13, с149 - 141].

За період трансформації Болгарії до стандартів ЄС було досягнуто доволі помітний прогрес, а саме: демократизація суспільства, стабільний економічний ринок, якісні зміни в соціальній сфері. Оцінюючи результати, Європейська комісія констатувала: в країні функціонує ринкова економіка; створено демократичну державу, що гарантує права людини; присутній потенціал для роботи принципів загальноєвропейського права; законодавство і адміністрація в більшій мірі приведені в стан, що відповідає стандартам Євросоюзу.

Така трансформація до загальноєвропейських стандартів привела Болгарію до очікуваної мети: з 1 січня 2007 р. Болгарія являється офіційним членом Європейського Союзу. Це показує нам, що зовнішня політика Болгарії була повністю сформована

на ціль, що мала назву ЄС. Її наполегливість проявляється в постійних переговорах з Радою ЄС, що тісно переплітаються з перетвореннями в країні, які відповідають європейським стандартам. Таким перетворенням сприяло і прихильність євроінтеграції серед населення. У 1998 р. за дорученням ЄС Інститут дослідження Європи досліджував настрої населення країн, що претендували на членство в ЄС, де Болгарія мала найвищий відсоток, які виступали за Європейську інтеграцію, - майже 75% респондентів. Якщо порівнювати з ін.. країнами, що прагнули до ЄС, то Чехія мала 34%, а Угорщина 42%[2].

Інтеграція Болгарії вивела країну на новий щабель розвитку, залишивши позаду комуністичне минуле, дала поштовх до економічного і культурного прогресу суспільства. Хоча зараз Болгарія посідає останнє місце в ЄС за економічним розвитком, темпи його зростання виходять за рамки союзу і становить 8%, тоді як середньорічні темпи країн Центральної Європи – членів ЄС – 2%[9]. Це говорить про те, що Болгарія швидко досягне європейського рівня Заходу приблизно за чверть століття.

Таким чином, за роки інтеграції до ЄС Болгарія якісно змінилась, практично не залишилось і сліду соціалістичної системи. Широкомасштабні і водночас унікальні зміни, що відбулися в усіх галузях, дали країні значно зміцнити власний імідж у ЦЄС і особливо з економічного та державного розвитку. Сьогодні нова геополітична ситуація диктує нові вимоги до Болгарії як члена ЄС, але шлях інтеграції країни показав, що вона спроможна їх виконати, використовуючи нові можливості та шляхи досягнення поставленої мети, де небайдужість суспільства відіграє провідну роль. Україні, яка також зробила європейський вибір, важливо наслідувати приклад країн ЦЄС, які мають багато спільного в історичному розвитку, особливо в ХХ ст.. Бо саме таким шляхом, який перевірений іншими, та врахуванням власних національних особливостей, ми можемо досягти не тільки європейських стандартів, а й більшого.

Література

1. Аблов М.М. Реформирование стран Центральной и Восточной Европы в условиях расширения Евросоюза / М.М. Аблов // Международное право и международные отношения. – 2005. - №2. – Режим доступа : http://www.evolutio.info/index.php?option=com_content&task=view&id=754&Itemid=113

2. Бурдяк В.І. Політична трансформація України і Болгарії в руслі європейської інтеграції та системи безпеки. – Режим доступу: http://www.nbuuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/drzb/201_114/Burdyak_V.pdf.
3. Бурдяк В. І. Трансформація постсоціалістичних країн: уніфікація чи розширення варіацій демократичного суспільства? – Режим доступу: http://www.nbuuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/drzb/2011_4/Burdyak_V.pdf.
4. Валева Т. Э. Новые приоритеты Болгарии / Т. Э. Валева // Современная Европа. – 2003. - №2. – С. 87-95.
5. Восточная Европа: двадцать лет спустя// Нова и новейшая история. – 2009. - №6. – С.3 – 31.
6. Врадій О.А. Концепції євроінтеграції й політичні трансформації /О.А. Врадій //Віче. – 2008. - №24. – С.4 – 6.
7. Глинкина С.П. Центральнo – Восточная Европа на пути в Евросоюз/С.П. Глинкина// Нова и новейшая история. – 2007. - №3. – С.46-65.
8. Зудинов Ю.Ф. Болгария: трудный путь в «Большую Европу» / Ю.Ф. Зудинов//Славяноведение. – 1999. - №3. – С.44 – 57.
9. Карлін М.І. Фінансово-економічні проблеми на шляху до Європейського Союзу і перспективи перебування Болгарії в Євросоюзі. Фінанси країн Європейського Союзу. – Режим доступу: http://pidruchniki.ws/15840720/finansii/finansii_krayin_yevropeyskogo_soyuzu_-_karlin_mi.
10. Милова М. И. Болгария – ЕС: трудный путь в «Европу» (хроника и проблемы присоединения). / М. И. Милова // Одеська болгаристика: Наук. щорічн. – 2006. – №3-4. – С 40 – 45.
11. Мілова М.І. Постсоціалістична трансформація: закономірності та проблеми розвитку. – Режим доступу:<http://bibl.kma.mk.ua/index.php?m=10&s=7&t=23>.
12. Осадца І. Євроінтеграційні проблеми в програмах болгарських парламентських партій / І Осадца // Політичні та соціологічні студії: Зб. наук. прць. – Т. IV. – Чернівці: Прут, 2006. – С147 – 156.
13. Черній В.А. Євроінтеграційні виклики Болгарії/ В.А. Черній // Грані. – 2007. - №2. – С. 136-141.

КОЖУХАР О.І.,
доцент, кандидат
історичних наук,
ЛИСЕНКО В.С.,
студент II курсу
історичного факультету

ВИБОРЧА СИСТЕМИ РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА: ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

Політичні процеси в Польщі та Україні за останні 20 років мали досить багато спільного. Відлік новітньої історії для цих двох країн почався наприкінці минулого століття. У 1989 р. у Польщі на парламентських виборах перемогли опозиційні сили і було змінено комуністичний режим. Україна у 1991 р отримала незалежність. Події останнього періоду в політичному просторі Польщі й України (корупційні скандали, неможливість збереження коаліційної більшості, розпуск парламенту тощо) засвідчили необхідність перегляду як конституційних принципів розбудови політичної системи цих двох країн, так і потребу змін у виборчому законодавстві.

Виборча система - найважливіший компонент сучасної політики. Вона є не тільки істотна ознака, атрибут демократії, але і її необхідна умова.

По-перше, виборча система є таким політичним інститутом, який дозволяє індивідам і соціальним групам сформулювати свої вимоги, відповідні їх реальним або уявним інтересам, а також забезпечити підтримку тим діям політичних лідерів, які відповідають інтересам більшості населення.

По-друге, виборча система є надійним засобом легітимації політичного режиму, оскільки сприяє організації населення в політичні партії, клуби виборців і інші політичні організації, створені для відстоювання своїх інтересів. Кожна партія створює мережу організацій, які пронизують місцеві співтовариства, і тим самим допомагає усилити інтегруючий початок існуючого політичного режиму.

В умовах сучасних демократій виборча система - їх стрижневий механізм, що координує волевиявлення народу. Вона служить також найважливішим каналом уявлення в органах вла-

ди інтересів різних суспільних груп. Загальні вибори припускають право участі в них кожного громадянина. Для багатьох, а в деяких країнах і для більшості громадян вони є єдиною формою їх реальної участі в політиці. Вони дозволяють здійснювати найбільший вплив на владу: зберігати або змінити парламенти і уряди, забезпечувати їх відповідальність перед народом, змінювати політичний курс і т.д.

Сучасна виборча система України не відзначається високим рівнем демократизму і часто піддається критиці з боку інших держав. І тому на сьогодні є вкрай важливим реформування виборчої системи, беручи за основу виборчі системи інших більш розвинених держав. Виборча система є еталоном демократизму та правового розвитку країни. І, якщо наша держава на сьогодні ставить перед собою задачі вступу до Європейського Союзу, то необхідно реформувати виборчу систему. Тому дана тема є актуальною на сьогодні і потребує детального дослідження та аналізу.

Дослідження виборчих систем та політичних наслідків їх застосування – важлива складова історико-політичних студій. Істотне поживлення цього напрямку відбулося в кінці минулого століття, коли було проаналізовано великі масиви емпіричного матеріалу та сформульовано закономірності електоральної політології. Розпад СРСР спричинив чергове підвищення інтересу до дослідження даних процесів. Результатом порівняння закономірностей виборчих процесів у розвинених країнах і державах Центрально – Східної Європи став висновок про те, що гіпотези, вибудовані без урахування досвіду розвинених країн, не завжди справджуються для країн регіону і через це, власне, зазначена тема становить окремий науковий інтерес.

Дану тему у різних аспектах досліджує велика кількість науковців. Так, Л. Харченко аналізує спільне та відмінне у виборчій системі Республіки Польща та України [14]. Т. Дешко, порівнює виборчі процеси у країнах Центрально-Східної Європи [7]. Г. Зеленько розглядає виборчу систему як інструмент формування громадського суспільства у постсоціалістичних країнах [10,11].

Серед російських вчених до даної проблеми звертається І. Яжборовська [16] та група дослідників на чолі з Бухарінін М.І., що порівнюють виборчі системи Польщі, України та Російської Федерації [3].

Можна зауважити, що на сьогодні серед польських вчених порівняння виборчих систем Республіки Польща та Україна є актуальним. Пшистава Є. у своїй монографії проводить паралелі у виборчому праві Польщі та України і робить певні висновки [12].

Метою статті є дослідження виборчої системи Республіки Польща для виявлення відмінностей між польськими та українськими політико-правовими засадами виборчого процесу і, відповідно, оцінити позитивний і негативний досвід що до розв'язання назрілих проблем в Україні. Під час дослідження особливостей виборчої системи Польщі вважаємо за потрібне зупинитися на таких моментах, як: історичний фактор, динаміка змін польського законодавства, вплив виборчої системи на взаємодію інституцій у трикутнику «президент – парламент - уряд», аспекти державного фінансування політичних партій, аналіз системи впровадження пропорційного законодавства з точки зору проблем і здобутків.

Польща має багатовікову традицію парламентаризму. Ще у 1791 р. в цій країні було прийнято першу в Європі Конституцію, яка мала назву «Закон Правління». Польща, хоча і перебувала тривалий час під окупацією іноземних держав, пережила за свою історію три розподіли, проте протягом усього цього часу зберігала деякі форми державної автономії. У 1918 р. Польща отримала незалежність. У період з 1918 -1939 рр. було прийнято дві Конституції (1918р. і 1935 р.). Під час Другої світової війни Польща була окупована гітлерівською Німеччиною і позбавлена національної державності. Після війни в країні хоча і утвердився комуністичний режим, проте він існував у ліберальніших порівняно з іншими соціалістичними країнами, формах [7, с.35-37].

У 1980 р. Польщу охопила глибока політична криза, яка привела до відновлення двопалатного парламенту та інституту президентства, а також проведення вільних і демократичних виборів і, як кульмінацією, стало повалення комуністичного режиму.

Перші напівдемократичні вибори 1989 р. до обох палат парламенту - Сейму і Сенату - відбувалися за старою мажоритарною системою абсолютної більшості в округах. Вибори призвели до втрати абсолютної більшості комуністичної партії і стратегічну перемогу опозиційним силам, які взяли курс на демократизацію та повалення комунізму . Щоб модернізувати ви-

борчий процес в 1991р. у Польщі було застосовано регіональну пропорційну систему і започатковано згідно її принципами право виборців обирати депутатів до двох палат: нижньої - Сейму - 460 депутатів (за багатомандатними округами) та верхньої - Сенату - 100 депутатів (за одномандатними округами). Це призвело згодом до дуже високої фрагментації політичних сил і кризи в виборчій системі Польщі [16, с. 15-17].

З метою подолання політичної фрагментації у травні 1993 р. у Польщі було прийнято новий виборчий закон, за яким було запроваджено досить високий прохідний поріг для партій - 5 %, а для партійних об'єднань - 8 %. У 1997 р. «Солідарність», що перемогла на виборах і сформувала уряд спільно з Союзом свободи, передбачала запровадження одномандатних виборчих округів, але цю пропозицію так і не було реалізовано. Так само політики закликали до обмеження депутатського імунітету, але ця пропозиція не була врахована.

З іншого боку, висловлюються цілком протилежні пропозиції - щодо доцільності підвищення виборчого «порогу», збільшення кількості виборчих округів та зміни методики підрахунку голосів (наприклад, на методику Imperial1), що посилює позиції двох найбільших партій - PiS (Закон і справедливість) і PO (Громадянська платформа). Також зростає підтримка модифікації існуючої пропорційної системи шляхом запровадження одномандатних мажоритарних округів. За такого варіанта вибори до Сейму відбуватимуться приблизно за тим же сценарієм, що і до Сенату (партії висувають кандидатів у кожному окрузі, які здобувають мандат простою - рейтинговою - більшістю голосів)[12, с.85-90].

На виборах до Сейму (нижньої палати парламенту) обирають 460 депутатів на підставі округних виборчих списків у багатомандатних округах. Якщо жодна з партій чи блоків не набере необхідного відсотка голосів, відповідні пороги знижуються до 3 % і 5 %. У багатомандатному окрузі обирають щонайменше 7 депутатів. Округ створюється у межах воєводства чи його частини. Партія або коаліція у кожному окрузі оприлюднює лише один список кандидатів. Партії, що входять до коаліції, не можуть створювати власні списки. Виборець голосує лише за один виборчий список, позначаючи у ньому прізвище лише одного кандидата, який матиме переваги під час підрахунку голосів. Депутатські мандати у межах одного округу отримують

ті кандидати з партійного списку, котрі набрали найбільшу кількість голосів[6,с. 17-20].

Окремої уваги заслуговує законодавче закріплення складу лічильної комісії, яке, ми вважаємо, є досить вдалим моментом з точки зору дотримання прозорості виборчого процесу. Лічильна комісія у Польщі складається з 10 осіб, дев'ять з яких визначаються шляхом відкритого жеребкування з представників партій, громадських організацій, громадян. Лише один член комісії призначається від органу влади – як спеціаліст з виборчого права.

У 2001 р. у Республіці Польща запроваджено новий закон про парламентські вибори 2001 та 2005 рр. Цим Законом було створено постійний реєстр виборців, який мав використовуватись під час всіх виборів, що проводяться до представницьких інститутів держави та під час виборів президента, депутатів Європейського парламенту та під час проведення референдумів. Польща була поділена на 41 виборчий округ. Відповідно, найменша кількість депутатських місць від одного виборчого округу мала становити сім. Територіально виборчий округ прив'язувався до адміністративних кордонів воєводств, або частини воєводства. Найбільшим виборчим округом стала Варшава, від якої обиралося 19 депутатів, а найменшим – округ Ченстохови, від якого обиралося лише 7 парламентарів [6, с. 19-23].

Суб'єкти виборчого процесу – політичні партії або коаліції партій за цим Законом отримували право представляти свої виборчі списки в кожному виборчому окрузі. Кожен суб'єкт мав лише на один партійний список в окрузі. Законом заборонено кандидувати одночасно в декількох партійних списках, також заборонено одночасно кандидувати до Сейму і Сенату. Партії, які входять до складу партійних блоків, не мали права виставляти у виборчих округах самостійні виборчі списки, а могли лише виставляти своїх кандидатів в межах загального коаліційного списку. Кожен виборчий список мав бути зареєстрованим. Для цього було необхідно отримати підтримку не менше як 5000 виборців, що були зареєстрованими в цьому окрузі. Виборці отримували право підтримувати своїм підписом не один партійний список, а скільки вони вважали за потрібне. У випадку, коли суб'єкт виборів зареєстрував партійні списки в 50 % виборчих округів, виборчі списки в решті округів реєструвалися автома-

тично. Закон зберіг норму стосовно розмірів виборчого порогу в 5 % для політичних партій і 8 % для партійних коаліцій. Також стаття 166 підтвердила дієвість методу Д'Хондта під час переведення голосів виборців у депутатські мандати [9, с. 127-128].

За висновками експертів, Закон про вибори Республіки Польща 2001р. став одним з найбільш успішних законів Східної Європи щодо визначення ролі фінансів у політичному житті партійних організацій. На дотації мають право лише партії, що пройшли до парламенту, причому витрати політичної партії на кампанію не мають перевищувати 8 % від грошового ліміту для кожної політичної партії [15, с. 49-50]. Політичні партії, що беруть участь у виборах, отримують дотацію з бюджету держави пропорційно до кількості здобутих ними депутатських місць у парламенті. Розмір дотації за кожен отриманий на виборах мандат обчислюється за результатами поділу суми витрат, зазначених у виборчому протоколі комітету, який представляв партію на виборах і виборів принаймні один мандат на 560 осіб (кількість депутатів обох палат). Витрати, вказані в протоколі, повинні враховуватися у сумі, що не перевищує зазначеного ліміту витрат, на які партія має право.

Корупційний скандал, який виник у вищій політичній еліті країни і спричинив розвал коаліції, призначення дочасних парламентських виборів на жовтень 2007 р. став одним з найбільш резонансних в історії сучасної Польщі й підтвердив необхідність удосконалення як партійної, так і виборчої систем у цій країні.

Цільова дотація виборчої коаліції розподіляється серед партій, що її формують, у пропорціях, визначених в угоді, складеній під час створення виборчої коаліції, та має бути сплачено на протязі шести місяців після дня затвердження законності виборів. Позитивний досвід Польщі міг би сприяти вирішенню проблем з фінансуванням політичних партій в Україні. Зокрема, сучасні дослідники зазначають обмеженість можливих джерел фінансування українських політичних партій, високу вартість найбільш дієвих засобів партійної пропаганди під час виборів, інші складнощі, що спричинює активну співпрацю політичних партій з бізнесом, зумовлює складний комплекс взаємопов'язаних залежностей між політичними партіями та бізнесом і різними рівнями влади та закритість або недостовірність задекларованої партіями інформації про фінанси [7, с.27-28].

Імплементация польського досвіду значною мірою могла б нівелювати ці деструктивні процеси в українському політичному просторі. Наслідки впровадження пропорційного виборчого законодавства у Республіці Польща є досить суперечливими. З одного боку, відбувається поступова поляризація та укрупнення політичних сил, що має підвищити стійкість урядових коаліцій і знизити турбулентність політичного середовища. З іншого боку, маємо досить критичних зауважень та пропозицій з модифікації пропорційної системи (у межах існуючої Конституції) щодо використання одномандатних округів з партійними кандидатами.

Реалізації цієї можливості сприяє те, що у польському Сеймі не набули поширення політично вмотивовані переходи з фракції у фракцію. Для політичного маневрування активно використовуються пропозиції щодо зміни виборчого порогу. Посилюються також тенденція відмови від пропорційної системи та запровадження мажоритарних округів. За існуючої системи, щоправда, відбувається голосування за конкретного партійного кандидата, але загалом виборець обирає окрему партію. Кандидат може перемогти в окрузі, але, якщо його партія нездолає 5% поріг, він не зможе стати депутатом. І навпаки, кандидат від партії, що здолала 5% поріг, може стати депутатом, набравши у своєму окрузі незначну кількість голосів. Так у 2001 р. Я. Лончн («Самооборона») став депутатом Сейму, отримавши всього 498 голосів [10, с. 34-37].

Критика існуючої пропорційної системи зосереджується навколо кількох аргументів: досить часто обирають маловідомих кандидатів, єдиною заслугою яких є особиста відданість лідеру партії; загострення внутрішньопартійної боротьби за посаду керівника партії; відсутність очікуваного зміцнення політичних партій. Виборець також заздалегідь не знає, хто буде прем'єр-міністром, і не може встановити відповідальність окремих партій, бо на практиці реалізується щось середнє з програм окремих учасників коаліції. Лише сильна партія може забезпечити обрання власного кандидата. Небезпека незалежних кандидатів існує, але їх буде не більше, ніж тепер, коли відповідну «нішу» займають особи низького морально-політичного рівня. Своєрідною кульмінацією критики діючої політичної системи Польщі стала висловлена 29 вересня 2006 р. заява Л. Валенси намір повернутися в політику і створити нову партію оскільки: «Люди, які колись боро-

лись за незалежність Польщі, неможуть миритися з тим, що відбувається зараз. Ми не боролись для таких типів, як Качинський, Леппер чи Гертих» [17, с.134-145]. Фактично, мажоритарний підхід до вибору senatorів засвідчує, що у Польщі місцеві олігархи не мають бажання або шансів обратися до Сенату. Так, у 2005 р. незумів стати senatorом Г. Стоклосо. Після виборів до органів місцевого самоврядування у листопаді 2006 р. у м. Дембіці посади бургомистра позбувся власник фірми «Iglloopol» Е. Бржостковський. Саме депутати (і кандидати в депутати) Сейму зазнавали арештів та прокурорських розслідувань, тоді як у Сенаті таких прикладів спостерігається набагато менше. А на місцевих виборах, які відбуваються за мажоритарним принципом, у переважній більшості перемагають безпартійні кандидати (у 2002 р. їх чисельність в органах місцевого самоврядування становила 76,04 %, а у 2006 р. – 81,74 %) [11, с.35-40].

Сьогодні у Польщі активізується «Рух за одномандатну виборчу систему», лідером якого є доктор Вроцлавського університету Є. Пшистава. Він, зокрема, назвав пропорційну систему виборів найгіршим варіантом виборчої системи, принаймні для Польщі. У березні 2006 р. журнал Wprost разом з фондом ім. Д. Едісона запропонували проект поправок до виборчого законодавства, що не вимагає змін до діючої Конституції Польщі (нею передбачається пропорційна система). Подібна система практикується в усіх країнах «великої сімки». США, Канада і Великобританія використовують її від початку демократії, Німеччина і Франція - протягом післявоєнного часу, Італія - з 1994 р., Японія – з 1997 р. На противагу пропорційній системі, яка була створена наприкінці XIX ст., щоб уможливити бельгійським соціалістам подальше перебування у парламенті, система з партійними мажоритарними округами є прозорішою і не вимагає використання складних формул для підрахунку результатів голосування [14, с. 35-49].

Одномандатні округи підтримує більшість депутатів від партії «Громадянська платформа», а також чи мало депутатів від партії «Закон і справедливість». Суттєвою перевагою такої системи вважається стимулювання переходу до двопартійної системи. Проект ґрунтується на досвіді виборчої системи Великобританії, за якою у кожному з 460 округів повинні обирати одного депутата під час одного туру виборів. При цьому до округу входять 83 тис. жителів. Нині у кожному з 46 округів Польщі нара-

ховується у середньому 930 тис. жителів, що відповідає показнику набагато чисельнішої Індії й удвічі більше, ніж у США. Також існує думка, що використання одномандатних округів сприятиме зниженню партійної фрагментації польського Сейму. Передусім втратить своє значення «золота акція», якою володіють дрібні партії на зразок LPR, PSL, «Самооборона». Сьогодні у політичних колах Польщі активно обговорюється питання зниження порогу для партій до 3 %, що повинно запобігти монополізації політичного простору двома-трьома найбільшими політичними силами. Це зумовлюється тим, що сьогодні великі політичні партії Польщі витісняють більш менші. Існуюча в Польщі виборча система загалом сприяла консолідації політичних партій, але цей процес відбувався досить повільно і певною мірою хаотично. Коментуючи відомий вислів письменника Альберто Моравія, що «сильний уряд керує державою, а сильна опозиція керує урядом», колишній прем'єр-міністр Л. Міллер зауважує, що у Польщі немає ані першого, ані другого. Технічно (на середину 2007 р.) у Польщі виникли одразу два потужних опозиційних середовища. Загалом політична система з двома «опозиціями» та значним впливом дрібніших партій не вважається стійкою. Формуванню сильного уряду і сильної опозиції перешкоджає фрагментарність політичної системи, яка підтримується двома головними чинниками: 1) ментальністю пересічного виборця та 2) надмірною вагою особистих амбіцій лідерів партійних еліт. Як зазначають окремі експерти, поляки зберегли спроможність наділяти нові політичні утворення великим кредитом довіри та сподівань. Недовіра до існуючих партій та політики уряду часто супроводжується бажанням електорату підтримати новоутворену партію, яка протестує проти існуючого політичного істеблїшменту та пропонує нову якість і новий стиль правління та життя [9, с.125-127]. Підсумовуючи сказане, можна зробити деякі висновки.

По-перше. Зважаючи на подальше впровадження у політичну практику України пропорційної виборчої системи, доречно запровадити відкриті списки та більшу конкурентоспроможність партійних кандидатів, що має зменшити ймовірність потрапляння до Верховної Ради «випадкових» депутатів. Досвід Польщі переконує, що це не дає абсолютних гарантій, але, принаймні, краще фільтрує, аніж особиста інтуїція партійних лідерів. Зокрема одним з варіантів, які сьогодні обговорюються у Польщі, і є цілком

прийнятним для України може стати формування виборчих округів у межах адміністративно-територіальних одиниць (областей) із закріпленням за кожним таким округом чітко визначеної кількості народних депутатів, які в ньому обираються (відповідно до чисельності населення, яке мешкає у даному окрузі). У кожному окрузі будь-яка політична сила може висувати ту кількість кандидатів у депутати, яка відповідає чисельності парламентарів від цього округу. Виборець голосує за одне з прізвищ у списку обраної ним партії. За результатами голосування у кожному окрузі встановлюються квоти партій, що брали участь у виборах, на місця у парламенті. Відповідну кількість місць у межах парламентської квоти займають ті депутати зі списків обраних партій, за яких було віддано найбільшу кількість голосів виборців. За такою ж схемою можна проводити і вибори депутатів місцевих (обласних та районних) рад.

По-друге. Доцільним є проведення адміністративно-територіальної реформи, аналогічної Польській (зі збільшенням величини виборчих округів та гармонізацією чисельності депутатів, які обираються від кожного такого округу).

По-третє. Варто застосовувати діючу у Польщі модель часткового державного фінансування політичних партій відповідно отриманого ними результату на парламентських виборах.

По-четверте. З огляду на характерну для України пост-виборчу дестабілізацію, спричинену звинуваченнями у фальсифікаціях і використанні адміністративного ресурсу, доцільно було б перейняти польський досвід формування лічильних комісій, який частково б забезпечив прозорість підрахунку виборчих голосів.

Список використаних джерел та літератури

1. Конституция Республики Польша // Конституционное (государственное) право зарубежных стран: в 3 т. – Т.1. – М.: Юриздат, 1998. – 264 с.
2. Восточная Европы: Двадцать лет спустя // Новая и новейшая история. – 2009. -№6. – С. 3-31.
3. Бухарин Н.И., Миронов В.А. Политические силы в постсоциалистических обществах/ Н.И. Бухарин, В.А. Миронов// Общественные науки и современность. – 1992. – №1. – С. 14-29.
4. Газін В.П. Новітня Історія країн Європи та Америки (1945-2002)/ Газін В.П., Копилов С.А. – К.: Либідь, 2004. – 622 с.

5. Гелей С. Політично-правові системи світу/ С. Гелей, С. Рутар. – К.: Знання, 2006. – 668 с.
6. Жижиян П.М. Вплив парламентських виборів у Польщі (2001р.) і в Україні (2002р.) на визначення зовнішньополітичних стратегій / П.М. Жижиян// Віче. – 2002. - №5. – С.16-36.
7. Дешко Т. Пострадянська практика застосування виборчих систем у країнах Центральної та Східної Європи/Тетяна Дешко// Віче. – 2005. - №6. – С. 26-30.
8. Зашкільняк Л. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Зашкільняк Л., Крикун П. – Львів: Промінь, 2002. – 752 с.
9. Зеленько Г.І. Виборча система як інструмент формування громадянського суспільства у постсоціалістичних країнах/ Галина Іванівна Зеленько // Нова парадигма. – 2006. - №10. – С. 125-131.
10. Зеленько Г.І. Форми реалізації народовладдя в країнах Центрально-Східної Європи / Г.І. Зеленько // Наукові записки. – 2007. – №1. – С. 74-93.
11. Зеленько Г.І. «Оксамитові Революції» як спосіб ротації влади / Г.І. Зеленько// Наукові записки. – 2004. – № 11. – С. 53-62.
12. Пахарев А. Багатопартійність і партійна система – поняття не тотожні / Анатолій Пахарев// Віче. – 2002. - №2. - С. 3-7.
13. Пшистава Єжи. Для чого потрібний виборчий закон / Єжи Пшистава. – Варшава: Голос, 2009. – 134 с.
14. Райковський Б.С. Взаємодія виборчої та партійної систем: вітчизняний досвід/ Б.С. Райковський// Наукові праці. – 2008. - №112. – С. 79-89.
15. Харченко Л.В. Виборчі системи Польщі та України./ Людмила Вікторівна Харченко// Стратегічні пріоритети. – 2007. - №3. – С. 35-39.
16. Щербак А.Н. Гражданское общество и правовое государство / А.Н. Щербак // Общественные науки и современность. – 2003. – №4. – С. 47-61.
17. Яжборовская И.С. Трансформация избирательных систем и выборы в странах Центрально-Восточной и Юго-Западной Европы. / Инесса Сергеевна Яжборовская// Новая и новейшая история. – 2008. - №2. – С.3-20.
18. Яровий В. Новітня Історія Центральноєвропейських та Балканських країн ХХ ст. / Валерій Яровий – К.: Генеза, 2005. – 816 с.

МІШАЛОВА О.В.,
*старший викладач,
кандидат філософських наук*

ІСТОРИЧНИЙ НАРРАТИВ ЯК ФОРМА ОРГАНІЗАЦІЇ ТА РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ІСТОРИЧНОГО ЗНАННЯ

Проблематика історичного нарратива на сьогодні являє собою досить маловивчений напрям досліджень в сучасній російській та вітчизняній філософії історії. Натомість західна філософсько-історична думка другої половини ХХ – початку ХХІ ст. вирізняється активізацією нарративістських досліджень, зокрема у філософії й методології історичної науки. Важливо підкреслити, що нарративна філософія історії загалом є своєрідною відповіддю на виклик часу. Інформаційна революція та прискорений розвиток інформаційних технологій створюють ситуацію, коли на перший план виходить проблема обробки, систематизації й організації інформації, а не її отримання. Друга половина ХХ – початок ХХІ ст. відзначається бурхливим розвитком всього циклу гуманітарних наук. Поява ряду нових міждисциплінарних галузей (на основі синтезуючих міждисциплінарних методологій), що є характерною рисою сучасної науки, зумовлює надзвичайно швидке зростання обсягу наукового знання в різних сферах гуманітарного пізнання. Відповідно, постає питання вдосконалення способів його організації, зокрема і в історичній науці.

В даному контексті цікавий і продуктивний варіант відповіді надає сучасна нарративна філософія історії, яка звертається насамперед до процесу написання історії. У 1980-х рр. ХХ ст. один з її засновників -Ф.Р. Анкерсміт- звернув увагу на ту обставину, що історичний текст в цілому майже ніколи не виступав як окремий предмет філософського дослідження незважаючи на те, що історія – перша серед дисциплін, які згадуються у випадку, коли ми говоримо про науки, що намагаються надавати правдивий опис складної картини реальності за допомогою складного тексту. Відповідно, на його думку, «лише філософія історії, яка концентрує свою увагу на історичному тексті в цілому, могла б внести серйозний внесок у сучасну філософію історії» [1, с. 70]. Авторству Ф.Р. Анкерсміта належить також цікаве

порівняння й, певною мірою, ототожнення нарративної філософії історії з філософією історизму, якщо останню розуміти не як «філософію про речі минулого, а як філософію про їх (нарративний) опис», тобто як теорію написання історії [4, с. 285].

Нарративна філософія історії висуває й обґрунтовує якісно нове розуміння історичного тексту (нарратива), за яким останній є безпосереднім предметом і засобом дослідження історичної науки, а не дзеркальним відображенням минулої дійсності.

Продовжуючи цей напрям досліджень, ми пропонуємо розглядати історичний нарратив (оповідь) як форму організації та репрезентації історичного знання, функціонально аналогічну теорії в природничих і точних науках, й таку, що відповідає особливим стандартам науковості історико-гуманітарного пізнання в цілому.

Зазначене положення торкається принаймні двох проблемних аспектів, перший з яких стосується статусу історичного знання, його теоретичності, можливості формулювання теорії в історичній науці, а другий – визначення активно досліджуваного на сьогодні в різних галузях науки феномену нарративу.

Теоретичність та/або нарративність історичного знання.

Історичне знання характеризується зазвичай як емпіричне, позбавлене теоретичності та нарративне, при цьому «нарративність» ототожнюється насамперед з «описовістю» на противагу пояснюючому (аналітичному) аспекту історичного дослідження [55, с. 333]. Джерелом таких уявлень можна вважати античну традицію включення історичних праць (нарративів) до літературних творів. Окреслене розуміння історичного тексту зберігається протягом Середньовіччя, доби Відродження та залишалося пануючим в Нові часи.

У XIX ст. саме описово-оповідна форма історичних творів була одним з основних аргументів, що свідчив проти їх науковості, яка ототожнювалася передусім з поясненням і, відповідно, теорією. Такий підхід певною мірою присутній і в сучасній філософії науки, хоча, як зазначає А.І. Ракітов, широке застосування описів не є виключним привілеєм історії, більш того в фізиці термін «опис» має широке застосування як у спеціальній, так і в навчальній літературі, однак, ніхто не ризикнув би на основі цього називати фізику описовою наукою [51, с. 169].

В методологічних концепціях І.Г. Дройзена, В. Дільтея, В. Віндельбанда і особливо Г. Ріккерта була здійснена спроба відмовитися від традиційного поділу на описове та пояснююче знання (науки). Г. Ріккерт пропонує «історичне поняття» в якості теоретичної форми осмислення емпіричного матеріалу «історичних наук про культуру», а В. Дільтей закріплює термін «розуміння» за всіма дисциплінами циклу «наук про дух» на противагу «поясненню» як узагальнюючої ознаки «наук про природу». Однак оповідь (нарратив) у розумінні опису продовжує розглядатися як найбільш характерна для історико-гуманітарних дисциплін стратегія викладення матеріалу. Хоча, наприклад, І.Г. Дройзен ще в середині ХІХ ст. у своїй «Енциклопедії і методології історії» вирізняє чотири можливих види викладення в історії: дослідницьке, оповідне, дидактичне та дискурсивне, підкреслюючи, що «в цих чотирьох формах викладення вичерпуються усі можливості історичного викладення... Не можна говорити про те, що та чи інша форма є найкращою, а лише в залежності від завдання й мети будь-яка з них виявляється більш придатною, навіть незамінною» [22, с. 398].

Теоретичність вважають однією з визначальних ознак наукового знання. У вузькому сенсі теорією є вища, найбільш розвинута форма організації наукового знання, яка надає цілісне уявлення про закономірності та істотні зв'язки стосовно певної області дійсності, тобто об'єкту даної теорії. За своєю будовою теорія являє собою цілісну внутрішньодиференційовану систему знання, яка характеризується логічною залежністю одних елементів від інших, виводимістю її змісту з певної сукупності тверджень і понять (вихідного базису теорії) відповідно до певних логіко-методологічних принципів та правил [67, с. 649].

До інших загальних принципів науковості відносять також об'єктивність змісту, раціональну обґрунтованість, системність, понятійність, можливість перевірки наукових істин, кумулятивність, специфічність методів пізнання й правил дослідження, здатність до передбачення.

В той же час історико-гуманітарне знання вирізняється рядом особливостей, котрі значно ускладнюють формулювання історичних теорій в класичному розумінні поняття теорії (як це має місце в точних та природничих дисциплінах), а саме: тексту-

альна природа незалежно від широкого чи вузького розуміння поняття «тексту» (реальність як текст чи текст як реальність); інтерпретативність; діалогічність; складність взаємовідносин між суб'єктом та об'єктом пізнання, обумовлена включеністю суб'єкта до структури об'єкту, тобто суспільного життя, культури, науки і мистецтва; наявність ціннісної складової; оповідна стратегія викладення матеріалу з великою кількістю описів.

Сучасною спробою подолання жорсткої методологічної протилежності між різними галузями знання є концепція уніфікованої міждисциплінарної наукової теорії О.С. Уйбо. На його думку, наприклад, «історичне дослідження є не лише (і не стільки) пошуком історичних фактів, але й являє собою творення із цих фактів певної системи, організованої послідовності, інакше кажучи – історичної теорії» [64, с. 89]. О.С. Уйбо пропонує більш розгорнуту за своєю структурою модель універсальної теорії, вирізняючи наступні її компоненти: фактологічний, конструкційний та нормативний базиси, а також «онтологічну схему» і правила оперування. Останні виконують поєднуючу функцію між визначеними структурними рівнями теорії в цілому. Особливе значення має онтологічна схема як система тверджень, що фіксують основні елементи відображуваної в теорії сфери дійсності, їх взаємозв'язок та/або генезис. Вона вважається центральним компонентом теорії, який містить у собі основний її зміст. Така структурно багаторівнева будова теорії, вважає автор концепції, може претендувати на статус міждисциплінарної універсальної моделі наукової теорії, оскільки здатна охопити особливості будь-якої галузі знання [64, с. 79].

Полісемантичність поняття нарратива.

Нарратив є складним міждисциплінарним методологічним конструктом, предметом і методом в сучасній гуманітарній науці [62, с. 56]. Однозначне визначення терміну ускладнюється, по-перше, етимологією слова (від лат. «narratio» й англ. «narrative» - оповідь; етимологічно близький лат. «gnarus», тобто «знаючий», «експерт», «обізнаний в чомусь» [24, с. 90]), по-друге, багатозначністю поняття (історія, процес, структура) і, по-третє, його широкою функціональністю. Так, у філософії нарративи використовуються з метою формування, а в соціології – дослідження нового бачення світу та організації суспільства; у психології являють

собою засіб вивчення особистісної ідентичності і становлять важливий дослідницький матеріал для психоаналізу; а в політології слугують засобом легітимізації політичних процесів.

Проблематичності додає той факт, що навіть в межах сучасної філософії історії поняття «історичний нарратив» є надзвичайно полісемантичним - від типу описово-оповідної праці з історії чи окремого специфічного способу пояснення в гуманітарних науках (вузьке розуміння, характерне для традиційної історіографії та ранньої аналітичної філософії історії відповідно) до ментальної структури, способу усвідомлення й впорядкування навколишнього світу загалом (широке розуміння, властиве тематиці філософської антропології і концепціям історичного нарративу постмодерністського спрямування).

Так, наприклад, Й. Брокмейер та Р. Харре, розглядають нарратив в якості форми, внутрішньо іманентної нашим способам отримання знання, котра структурує наше сприйняття світу і самих себе [12, с. 36]. На думку Л.М. Газнюк, оповідь є однією з основних способів самопояснення особистості, осмисленою структурою, яка організує події та дії людини в єдине ціле, і розповідається у межах визначених культурою нарративних рамок. Таким чином, культурні традиції являють собою запас сюжетів, які можуть бути використані для організації подій в історії [16, с. 12].

В межах сучасної історії історичної науки та філософії історії під поняттям «історичного нарратива» часто розуміють спекулятивні філософські побудови історичного процесу. Прикладом може слугувати позиція С. Мандельброта, який вбачає в історичному нарративі певну «deskриптивну структуру», зазначаючи, що «у Франції залучення марксизму для істориків та історично-орієнтованих критиків стало тим, що довгий час забезпечувало deskриптивну структуру («майстер-нарратив»), через мотив класової боротьби, для подій і текстів минулого» (див.: [49, с. 112]).

Саме по відношенню до таких грандіозних онтологічних побудов - «мета-нарративів» - висловлював свої скептичні зауваження («недовіру») Ж.-Ф. Ліотар, вбачаючи в окремій оповіді (нарративі) найкращу легітимізуючу форму для дискурсивного наукового знання. Традиція розповідей, на думку Ж.-Ф. Ліотара,

одночасно є традицією критеріїв, які визначають потрібну компетенцію – вміння говорити, слухати й робити. Нарративне знання підтверджує саме себе через передачу своєї прагматики і тому не потребує аргументації чи приведення доказів [36, с. 56-59, 70].

Отже, підсумовуючи, слід наголосити, що проблематика історичного нарративу у сучасній філософії історії залишається досить багатоаспектною і ставить перед дослідником більше запитань, аніж надає відповідей. Це обумовлює необхідність аналізу як структури (будови) історичного нарративу, так і його змістового наповнення.

З цією метою, спираючись в значній мірі на теорію семіотики Ч.У. Морріса*, ми пропонуємо до розгляду наступну теоретичну модель історичного нарратива як форми організації та репрезентації історичного знання - **«нарративний трикутник»** - з такими параметрами: **знак** (власне історичний текст), **творець нарративу** (історична дійсність) та **історик** (сучасний дослідник історичного минулого). Окремо слід підкреслити, що під творцем історичного нарратива в контексті нашого дослідження розуміється історична дійсність у широкому сенсі, тобто людина та її діяльність у просторі й часі.

---

* Вивченням знаків й знакових систем займається сучасна наука – семіотика, класична концепція якої була запропонована Ч.У. Моррісом у праці «Основи теорії знаків» (1938 р.). Згідно нього, семіотика є метанаукою, оскільки, з одного боку, в якості рівноправної науки вона вивчає речі та властивості речей у їхній функції слугувати знаками, з іншого – одночасно являє собою інструмент (органон) інших наук, оскільки будь-яка дисципліна використовує знаки, об'єктивуючи за допомогою них свої результати. Семіотика (теорія знаків) поділяється на тісно пов'язані між собою дисципліни: семантику, прагматику й синтактику, які вивчають абстрактно вирізнені окремі аспекти функціонування знаку чи знакової системи - семіозису. Це семантичний (відношення знаків до їх об'єктів), прагматичний (відношення знаків до інтерпретаторів) і синтактичний (взаємовідношення знаків між собою) виміри. Знак є включеним до певної більш загальної структури, яка складається із трьох основних елементів: власне знак (законосій), позначуване (десигнат) та значення (інтерпретанта), а також інтерпретатора. Ця система відношень зазвичай репрезентується за допомогою так званого «семіотичного трикутника» [40].

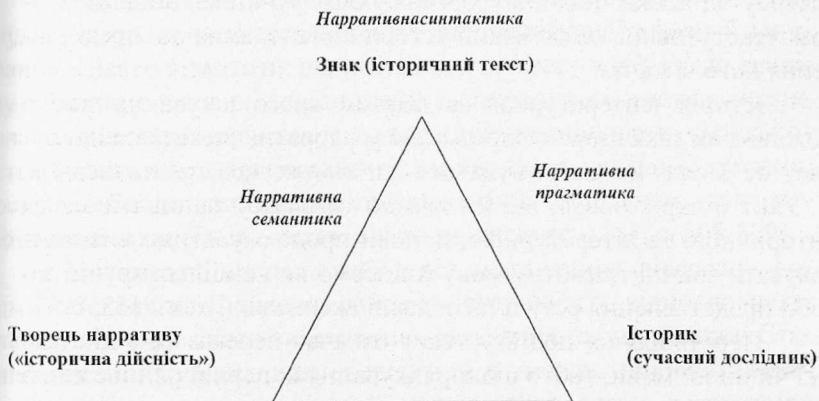

Рис. 2. «Нарративний трикутник»

Відповідно маємо змогу визначити нарративні синтактику, семантику і прагматику як окремі аспекти загальної концепції історичного нарративу. **Нарративна синтактика** займається вивченням знакової форми історичного нарративу (переважно історичний словесний текст); **нарративна семантика** досліджує питання, пов'язані зі смисловою структурою історичного твору (відповідно до якої організовується історичний матеріал), зумовлені взаємовідношенням між знаком та його творцем; **нарративна прагматика** вивчає відношення між сучасним істориком й знаком (історичним нарративом), яке визначає точку зору історичного дослідження.

«Нарративний трикутник» відображає собою складне взаємовідношення між сучасним істориком та творцем історичної оповіді (історичною дійсністю) за допомогою знакової форми нарративу і утворює певну пізнавальну модель, за допомогою якої відтворюється весь комплекс проблем, пов'язаних з поняттям історичного нарративу.

Нарративна синтактика.

Традиційною знаковою формою історичної оповіді виступає мовленнєвий письмовий текст, тобто літературна форма (від лат. *litterae* — буква, літера). Літературна форма історичного на-

рративу здійснює подвійну організуючу функцію: вона є засобом текстуальної об'єктивації історичного знання та представлення його читачам.

Історія «літературна» за фактом свого існування, тобто можлива як така лише оформленою у нарратив (текст) і, відповідно, не може не дотримуватися загальних правил написання. Х. Уайт підкреслював, що історія до того часу залишатиметься риторичною та літературною, допоки продовжуватиме використовувати звичні грамотну мову й письмо як найбільш зручні засоби представлення результатів дослідження минулого [63, с. 7].

Перетворення подій у текст означає переказ їх в системі тієї чи іншої мови, тобто підпорядкування їх певній раніше даній структурній організації. Навіть якщо з самого початку вони уявлялися хаотичними і непов'язаними між собою, будучи переказаними засобами мови, вони неминуче отримують структурну єдність. Остання, фізично приналежна лише плану вираження, автоматично переноситься й на план змісту [37, с. 339].

Значною мірою ми всі знаходимось під владою тієї конкретної мови, яка є засобом вираження в даному суспільстві. «Уявлення про те, що людина орієнтується у зовнішньому світі, по суті, без допомоги мови і що мова являє собою лише випадковий засіб рішення специфічних завдань мислення та комунікації, - це всього тільки ілюзія» - говорить Е. Сепір [56, с. 260]. За Б.Л. Уорфом, граматики (основа мовленнєвої системи будь-якої мови) не просто інструмент відтворення думок, вона сама творить думку, є програмою і керівництвом мисленнєвої діяльності індивідуума, засобом аналізу його вражень та їхнього синтезу. ... Люди розділяють світ, організують його в поняття і розподіляють значення так, а не інакше головним чином тому, що вони учасники «домовленості», яка визначає подібну систематизацію. Така ніким не сформульована домовленість має силу лише для певного мовленнєвого колективу [65, с. 98].

Зазначений аспект є важливим у методології історії, оскільки, по-перше, дослідник сам належить до конкретної мовної спільноти, відповідної системи мови, яка на нього впливає; по-друге, безпосереднім предметом-засобом дослідження історика є тексти (нарративи), в яких зазначені системи відтворені.

Усвідомлення ролі мови як засобу формування думки звернуло увагу до дослідження тексту як специфічної сфери її існування. Цікаво відмітити, що посилення інтересу у ХХ ст. до аналізу текстів, знакових повідомлень і символічних систем можна вважати певним продовженням традиційних стандартів «науковості» Нового часу, орієнтованого на вивчення реальних об'єктів, оскільки безумовний статус «реальності» в соціальному світі мають лише знаки (мова, текст, символи, дискурси) [55, с. 308-309].

Письмовий мовленнєвий текст являє собою фіксовану форму об'єктивізації знання, зокрема історичного, відносно незалежну від умов свого виникнення, існування та сприйняття. Сталий текст здатен не лише зберігатися в умовах зникнення генеруючої його культури, але й породжувати загальну текстову традицію у різноманітних, дистантних в часі і просторі культурах, що дає підставу говорити про його стабілізуючу місію в соціокультурній системі [43, с. 46-50].

Літературна форма нарративу не лише об'єктивує та зберігає історичне знання (інформацію), але й відіграє істотну роль у його трансляції, що звертає увагу на її естетичні характеристики. На думку П. Рікера, наприклад, задоволення від пізнання – це в першу чергу задоволення, отримане від тексту, тобто читання [53, с. 61].

Літературна мова є важливою складовою частиною будь-якої словесної форми історичного нарративу. Її основне призначення – зробити доступним й зрозумілим для читачів зміст історичної оповіді. Природничо-наукові дослідження більшою частиною адресовані вченим-спеціалістам, тому процес узагальнення отриманих результатів («написання») у багатьох випадках є формальним актом, в той як час праця з історії розрахована на більш широке коло читачів, що вимагає від історика певного рівня літературної майстерності. Особливо, якщо враховувати, що «мова історика» є багатошаровою. До її складу (структури) входять: (1) сучасна історична літературна мова епохи, кількісно найбільший пласт; (2) мова історичних джерел; (3) наукові історичні поняття; (4) слова та терміни, запозичені з інших дисциплін; (5) формалізми немовного походження [58, с. 198]. Зазначена особливість становить чіткі межі письменницькій майстерності історика.

Окремої уваги потребує питання читання історичного нарратива. У сучасній філософії історико-гуманітарного пізнання читання переважно розглядається як діяльність, як спосіб творення сенсів, що різняться між культурами. Висувається точка зору, відповідно до якої – сенс твору не є зафіксованим на його сторінках, а конструюється читачем. Так, наприклад, на думку Р. Дарнтона, оскільки наші предки жили у відмінних ментальних світах, вони мали читати відмінним чином, й «історія читання може бути так само складною, як історія мислення» [21, с. 220]. У сучасній новій лінгвістичній філософії історії пропонують вирізнити п'ять основних типів читання історичних текстів: репресивний, синоптичний, деконструктивістський, вивільнюючий і діалогічний. [30, с. 121].

З іншої точки зору, розуміння певного тексту (твору) визначається його включеністю у відповідні літературні форми. Оцінка і розуміння тексту, таким чином, істотно залежить не від автора або читача, а від певної організації літератури, від прийнятих в даній спільноті норм та канонів осмислення дійсності, її орієнтаційної системи. Тому є сенс говорити про пануючу світоглядну модель реальності в той чи іншій літературі. Ця модель може вважатися найбільш глибинним вданий момент контекстом розуміння існуючої системи спілкування [47, с. 142]. У зв'язку з цим можна згадати концепцію «текстової епохи» І.Т. Касавіна, відповідно до якої текстуальна епоха (наприклад, Середньовіччя, Відродження чи Новий час) характеризується особливою системою взаємовідносин між автором і читачами або програму своєї «текстуальної археології», нещодавно запропоновану групою бібліографів та істориків книжки [25, с. 328-331; 21, с. 218].

На сьогодні також небезпідставно говорять про «нарративну картографію», про карту як знаково-символічну форму представлення історичного матеріалу, пропонують використовувати з такою метою також таблиці та діаграми [46, с. 43]. Ця обставина, однак, не зменшує ролі нарратива як форма впорядкування даних, що виявляється найбільш оптимальною у випадках, коли дані або надто складні чи фрагментарні для методик обробки (таких як таблиця, графік, математичний аналіз), або за умови важливості хронологічної послідовності, деталей, особливос-

тей, тобто коли узагальнюючі методики не є ефективними, тому що втрачають надто багато інформації [49, с. 111].

Нарративна семантика.

В якості матеріальної об'єктивації історичного матеріалу нарратив (оповідь) є особливим типом тексту як структурної організуючої одиниці знання, механізм його функціонування, відповідно, являє собою складну систему взаємодії форми та змісту, тобто взаємозалежних між собою плану вираження й плану змісту (смыслу).

Дослідження останнього аспекту - нарративної семантики й прагматики (тобто нелінгвістичної або металінгвістичної природи тексту) - на сьогодні в межах історико-гуманітарного пізнання є найбільш цікавим та продуктивним. Звернення до текстів під таким кутом зору дозволяє, по-перше, виявити реальні історичні механізми функціонування духовного виробництва, канони мислення і мовлення, які були характерні для методологічної свідомості різних епох та істотним чином впливали на осмислення предметів та ситуації реального світу. По-друге, методологія розуміння тексту збагачує філософію науки, вводячи до неї ідеї, прийоми і засоби гуманітарного мислення [47, с. 129].

Саме в якості особливої епістемологічної форми, яка надає сенс минулому та впорядковує історичний матеріал, починає розглядатися історичний нарратив в другій половині ХХ ст. у працях А. Данто, П. Рікера, Ф.Р. Анкерсмита, Х. Уайта, Р. Барта й інших.

Відповідно до концепції історичного нарративу А. Данто, оповідь є структурою, способом організації історичного знання. Більш того, він пропонує розглядати нарратив як «свого роду теорії, що потребують підтвердження і котрі, групуючи події, привносять в них певний порядок та структуру. Разом з тим оповідь на відміну від загальної теорії завжди прив'язана до місця і часу її створення та становить собою відповідь на історичне питання» [20, с. 134-136].

На думку Х. Уайта, історичний твір - це словесна структура у формі оповідного прозаїчного дискурсу (нарративу). «Історії (як і філософії історії) поєднують певний об'єм «даних», теоретичних понять для «пояснення» цих даних і оповідну структу-

ру для їх представлення в якості знаків сукупності подій, які припустимо відбулися у минулі часи» [63, с. 17].

За П. Рікером, історичний нарратив є певною означаючою матрицею, конструкцією («нарративною формою»), яка за допомогою інтриги «зводить разом» (*prendensemble*) і поєднує в цілісну завершену історію різноманітні розрізнені події, схематизуючи таким чином інтелігібельне значення, котре приписується розповіді, взятій як цілісність» [53, с. 8].

В концепції Ф.Р. Анкерсмита нарративна інтерпретація являє собою певний гештальт, організацію історичного знання. Таким чином, історичний нарратив є складною лінгвістичною структурою, спеціально побудованою з метою показу та надання сенсу фрагменту минулого [5, с. 122-123, 163].

Схожій позиції дотримується Р. Барт, для якого історичний нарратив є оповідною структурою, а історія, історичний дискурс являє собою зразок для тих видів оповіді, в яких міжфункціональні проміжки заповнюються структурно додатковою, надлишковою інформацією, що й створює референціальний ефект, ілюзію реальності оповідного тексту [8, с. 398-400].

Л.П. Репіна порівнює нарративи з типовими моделями, шаблонами [52, с. 23], а М.О. Кукарцева вбачає в історичному нарративі собою свого роду інтелектуально-літературний засіб, котрим історики організують результати своїх досліджень [28, с. 46].

Повертаючись до питання дослідження смислової структури історичної оповіді, необхідно підкреслити, що вона відіграє організуючу роль у двох, певною мірою незалежних, площинах: (1) вона задає формальну єдність історичного матеріалу, співвідносячись з композиційною будовою будь-якої оповіді («початок-середина-кінець»); (2) відповідає певному способу організації минулого чи сюжетній лінії, яка розгортається в межах композиційної схеми і забезпечує унікальну смислову зв'язаність матеріалу в конкретному історичному творі.

Композиційна будова з чітко визначеними початком, серединою та кінцем є формальною характеристикою історичної оповіді. Так, хроніка може не мати зав'язки, оскільки починається тоді, коли її автор приступає до запису подій. Крім того, кінець хроніки залишається завжди відкритим, вона не потребує розв'язки чи кульмінації, тому що може продовжуватися безкі-

нечно. Порівняно з хронікою історичний нарратив має чітко визначену форму [63, с. 26].

Текст, за визначенням, має кордони (початок-кінець), однак в кожній конкретній праці вони наділяються різною моделюючою вагою. Вирізняють тексти орієнтовані на початок (надають йому особливу семіотичну значимість) та такі, що більше скеровані на кінець. Прикладом перших є есхатологічні міфи й середньовічні тексти. Історична оповідь і пов'язана з нею структура романного тексту, підвладні часовій та причинно-наслідковій послідовності, орієнтовані на кінець тексту. У ньому, за Ю.М. Лотманом, зосереджується основний структурний смисл оповіді [37, с. 355, 358]. Визначальну роль категорії «кінець» в історичному нарративі підкреслював також А. Данто [20, с. 234].

Окремої уваги заслуговує аспект походження й природи формальної нарративної структури «початок-середина-кінець». Питання полягає в тому, що саме вона собою являє: характерну рису художніх та історичних творів, тобто є результатом поетичної організації, чи виступає способом організації подій як таких, а нарративно організовані тексти, відповідно, є лише реконфігурацією нарративно організованого життя.

Однаково можна погодитися з обома точками зору. З одного боку, за влучним виразом Х. Уайта, «ніхто і ніщо не живе історію» (цит. за: [29, с. 280]). Спочатку людина живе та діє, набуваючи досвіду, і лише потім оформлює його в історичний нарратив. У зв'язку з цим нам видається доречним згадати концепцію апріорної історичної уяви Р.Дж. Коллінгвуда, згідно з якою історик спочатку створює в уяві певну картину минулого (конструкцію або схему), а потім використовує її для визначення істинності фактичного матеріалу і навіть джерел [27, с. 233]. На конструктивній ролі уяви в історичній науці наголошував також Р. Барт, розуміючи під нею здатність людського розуму створювати фікції, тобто надавати форми історичному часу, локалізувати історичні події, вигадувати сюжети для послідовного руху історичної реальності (див.: [31, с. 124]). Таким чином, історичний дискурс визначається як уявна конструкція, а нарратив вважається пояснювальним феноменом, в якому історик певним чином організовує факти з метою встановлення будь-якого по-

зитивного смислу [7, с. 438]. Джерелом виникнення сюжетної послідовності, на думку Р. Барта, є не спостереження за дійсністю саме по собі, а необхідність видозмінити та подолати первісну форму, дану людині, - форму повтору [6, с. 421-422].

З іншого боку, можна пристати й до протилежної позиції, відповідно до якої нарративна структура історичного твору («початок-середина-кінець») зумовлюється організуючими принципами та рисами людського буття. Так, В.М. Сиров стверджує, що подібно до того, як тлумачення оповіді забезпечується встановленням внутрішніх відношень (послідовностей чи опозицій) між їхніми елементами, так і до розуміння людського буття в цілому необхідно підходити подібним чином. Розповідь можна вважати частиною структури подій, яка також є нарративною, як і розповідь про неї [60, с. 167]. Тому оповідачі не є творцями порядку на противагу первісному хаосу життя, вони лише нарратори. Нарративним є саме життя [59, с. 24-25]. Ця обставина не означає визнання певної реальності, яку історичні нарративи повинні просто відтворити, а лише свідчить про те, що не існує жодних хаотичних елементів, які історик повинен впорядкувати заднім числом [61, с. 36]. Схожої думки дотримується Д. Карр. Більш того, він вважає, що невизнання цього факту зумовлює відчуження історичної оповіді від того світу, який вона повинна описати. Фактично таким чином відбувається «втеча від дійсності» або спроба нав'язати їй моральну настанову з метою влади та маніпуляції [59, с. 21].

Суперечність останньої точки зору, на нашу думку, полягає в тому, що під «нарративним життям», як правило, розуміється соціальне життя, тобто сфера доцільної людської діяльності. Раціональне обґрунтування зазначеної позиції варто шукати в концепції Л. Вітгенштейна про спільну логічну форму між світом фактів, їхніх образів у свідомості людини та речень, в яких вони описані. «Очевидно, що яким би чином не відрізнявся уявний світ від реального, він повинен мати дещо – певну форму – спільне з дійсним світом» [14, п. 2.022]. Відповідно, для того, щоб досягнути логіку дійсності, досліднику необхідно прийняти цю логіку як спосіб усвідомлювати світ [41, с. 13].

Другою важливою функцією смислової структури нарративу є забезпечення смислової єдності історичного матеріалу.

Простий перелік фактів не є оповіддю. Смыслова зв'язаність оповідних сегментів створює сюжет, який, як підкреслює Ю.М. Лотман, являє собою такий же закон нарративного тексту, як синтаксичний зв'язок – закон побудови правильної фрази. Події реального життя, що наповнюють деякий просторово-часовий континуум, «нарративний текст витягує в сюжетно-лінійну побудову» [37, с. 340-341].

Важливо підкреслити глибоку єдність композиційної і сюжетної структур, які разом зумовлюють сюжетно-композиційну організацію твору (зокрема, історичного оповіді). За М.М. Бахтіним, композиція являє собою організацію «зовнішнього матеріального твору», в той час як сюжет є архітектонічною формою [9, с. 36-37].

Зі смысловою структурою можна співвіднести уайтівське поняття сюжету, тип побудови сюжету (emplotment), що привносить смисл в історію (story). [63, с. 27], концепт «інтриги» П. Рікера. Остання є впорядкуванням фактів, еквівалентом синтагматичного порядку (order), який вноситься до практичного поля завдяки оповіді [53, с. 70], виявляє осмислену історію в ряду подій або перетворює їх на історію, що у будь-якому разі характеризує інтригу як посередницю між подіями і розказаною історією [53, с. 80-81].

У цьому розумінні оповідь (нарратив) імпліцитно містить в собі певний спосіб пояснення (через «сюжет», «інтригу» або «нарративну субстанцію» за Ф.Р. Анкерсмітом) й не потребує додаткових пояснювальних механізмів. Пояснення і опис субординуються, підпорядковуються основній нарративній схемі [49, с. 111] Опис є зовнішнім (синтаксичним) контуром об'єкта пізнання, а пояснення – внутрішнім (семантичним) контуром [45, с. 77].

Вісторичній науці важко встановити чіткі межі між описом та поясненням, історик одночасно відповідає на питання «що», «як» й «чому». Відповідно, «коли історик надає опис певних дій, певних історичних подій, то його опис вже пояснює їх, тому часто історик і не потрібно окремо ставити питання про пояснення» [44, с. 118]. Оповідь, зазначає А. Данто, в певній мірі вже являє собою форму пояснення. Оповідь і описує, і пояснює одночасно. «Оскільки оповідь не тільки пояснює деякі події, але

й говорить нам про те, що відбувалося протягом певного часу, тому це знов таки вселяє думку, що повідомлення про те, що відбулося, й пояснення відбуваються одночасно: оповідь пояснює, повідомляючи про те, що відбулося, і, повідомляючи про те, що відбулося, вона це пояснює. Опис за допомогою оповіді й історичне пояснення складають одне ціле» [20, 138, 194].

Окремої уваги в межах нарративної семантики заслуговує проблема істинності в історії. В сучасній філософії історії вона визначається двома обставинами: по-перше, природою історичного знання та пізнання; по-друге, істотними змінами самої категорії «істина» у філософії і методології науки ХХ ст. В контексті нашого дослідження ми більше уваги звернемо до першої з них.

Минуле, на відміну від сучасності, не піддається безпосередньому, чуттєвому сприйняттю, однак воно пов'язане із сучасним опосередковано, залишаючи свій слід у ньому як в суб'єктивних переживаннях, наприклад, в явищах пам'яті (індивідуальної або колективної), так і в об'єктивних фактах, котрі природно пояснюються як наслідки минулих подій. Це опосередковане сприйняття певним чином семіотизується у процесі історичного дослідження: обидва види явищ розглядаються в якості знаків іншого буття, відокремленого від сучасності (тобто безпосередньо переживаємої реальності), але представленого у ній в заданій нею ж перспективі. Історична наука, таким чином, передбачає семіотичне осмислення (і переосмислення) минулого [66, с. 21-22].

Наукові історичні факти ніколи не можуть бути безпосереднім відображенням історичної реальності, оскільки встановлюються у ході спостереження історичних джерел, а не дійсних актуальних подій. Історичні першоджерела, в свою чергу, за своїм походженням не прямо свідчать про події, відповідно, не здатні відображувати їх у всій повноті. «В історичному джерелі міститься лише інформація про об'єктивну подію минулого, отже наявність інформації про подію дозволяє розглядати в якості факту для нас не саму подію, а перш за все інформацію про нього» [23, с. 177].

Отже, в якості особливостей існування «факту» в історичній науці можна визначити наступні обставини: (1) наукові факти реконструюються в ході інтерпретації даних спостереження, які

здобуваються істориком у процесі роботи над першоджерелами з певних концептуальних позицій; (2) встановити з певністю можливо лише зв'язок наукових фактів, реконструйованих дослідником, з історичними першоджерелами; (3) визначити, наскільки і в якій мірі науковий факт відповідає реальним історичним подіям, принципово неможливо; (4) встановити достовірність наукового факту означає встановити ступінь обґрунтованості відповідного твердження історичним першоджерелам [50, с. 28].

Широковідомою є теза Р. Дж. Коллінгвуда, за якою історик, як і романіст, прагне побудувати осмислену картину минулого, та разом з тим вона повинна бути такою, що відповідає історичній дійсності, оскільки історик претендує на істинність [27, с. 234].

Складність ситуації історика, коли він говорить про істинність, тобто використовує слово «істина», полягає також/зокрема в тому, що останнє не відповідає критерію семантичної однозначності (є псевдопоняттям). Так, слово «істина» має принаймні три антоніми. Це терміни «омана» (рос. – «заблуждение»), «помилка» (рос. «ошибка») та «неправда» (рос. – «ложь»). Термін «омана» відображає метафізичну сторону слова «істина», «помилка» - логічну його сторону, а «неправда» - моральну. Таким чином, термін «істина» одночасно вміщує в собі метафізичне, логічне й моральне значення [35, с. 82], що особливо важливо враховувати історика, об'єкт дослідження якого завжди знаходиться на перетині трьох аналогічних вимірів пізнання.

Традиційно по відношенню до історичних творів застосовувалася класична кореспондентна теорія істини. В практиці історичної науки це означає, що висловлювання вважається істинним, якщо воно відповідає тому конкретному стану справ, про який в ньому йде мова. Зазначена ситуація є прийнятною, коли ми оперуємо індивідуальними історичними висловлюваннями, й втрачає сенс, коли звертаємося до історичного нарратива в цілому. Окремі історичні висловлювання здатні виражати своє значення точно і повно, у той час як в складних історичних оповідях неминуче залишається деяка неоднозначність. У нарративі висловлювання не просто поєднують свої окремі значення, а створюють нарративну пізнавальну цінність, яку необхідно відрізнити від суми значень окремих висловлювань. Той факт, що історичний нарратив не лише описує минуле (так само, як ви-

словлювання описують реальність), але й пропонує «метафоричний» погляд на історичну реальність, являє собою причину відсутності стійкого відношення між ними (тобто, історичним нарративом та історичною реальністю), а отже, зумовлює когнітивну вразливість нарративу. Зазначена обставина становить суть так званого «парадоксу Анкерсмита» [4, с. 108-109, 250].

Певним варіантом вирішення проблеми істинності історичного нарративу, на нашу думку, може стати застосування до нього динамічного поєднання кореспондентної і когерентної концепцій істини за принципом структури науково-дослідницької програми І. Лакатоса. Остання, як відомо, являє собою безперервно пов'язану послідовність теорій і складається із «твердого ядра», тобто умовно неспростовуваних припущень, та «захисного поясу», що формується допоміжними гіпотезами, які повинні адаптуватися, модифікуватися чи повністю замінюватися при зіткненні з контраргументами. «Захисний пояс повинен витримати головний удар зі сторони перевірок; захищаючи таким чином закріплене ядро, він повинен пристосовуватися, перероблятися або навіть повністю замінюватися, якщо того потребують інтереси оборони» [34, с. 81]. На прикладі історичних нарративів «тверде ядро» представляє собою сукупність беззаперечних загальноновизнаних фактів (висловлювань), по відношенню до яких може бути використана кореспондентна концепція істини (наприклад, падіння Візантійської імперії у 1453 році або початок Другої Світової війни 1 вересня 1939 року). «Захисний пояс» в даному випадку являють собою численні інтерпретації фактичного матеріалу, які реконструюють цілісну картину минулих подій, і по відношенню до яких прийнятним є застосування когерентної теорії істини.

У зв'язку з цим актуальності набуває поняття узгодженості історичних нарративів між собою. Історичні оповіді як форми теоретичної організації та репрезентації історичного знання, аналогічні теоріям у природничих і точних науках, можуть бути поєднанні в «мережі нарративів» (інтегративну форму організації теоретичного знання) так само як окремі теорії поєднуються у групові форми організації теоретичного знання. До них належать теоретичні комплекси, «мережі теорій» та теоретичні області [57, с. 104, 107]. У такий спосіб минуле охоплюється «мережею

історичних нарратив», часткове співпадіння яких може бути певною гарантією їхньої об'єктивності та істинності по відношенню до визначених, зокрема нових, тем, проблем чи питань.

Нарративна прагматика.

Предмет нарративної прагматики становить розгляд взаємовідношень - певного «діалогу» - між сучасним дослідником й історичним текстом, а через нього – творцем нарративу, тобто історичною дійсністю. Ця система взаємовідношень являє собою сутність історичного нарративу як форми організації та репрезентації історичного знання, а також його збереження й трансляції.

На наш погляд, визначними чинниками для структурування прагматичного аспекту функціонування історичного нарративу є поняття перспективізму або точки зору, об'єктивності і суб'єктивності історичного дослідження, ціннісного наповнення історичного нарратива.

Вперше на принциповій різниці між історією (історичний процес) та історіями (уявлення про історичні події) наголосив І. Хладеніус, обґрунтувавши таким чином поняття точки зору і перспективи в історичній науці. «Історія – одне, уявлення про неї різноманітні; в історії немає нічого суперечливого; в уявленнях про історію може бути дещо суперечливе, як і у відношенні уявлень одне до одного; в історії все має достатнє обґрунтування, в уявленні ж можуть бути речі, котрі здаються такими, що відбулися без достатнього обґрунтування» [70, с. § 318]. Історія, що була наявна колись, хоча й залишається сама по собі непорушно однаковою, проте вектори її споглядання істориками зазнають калейдоскопічних заломлень залежно від висхідної позиції [26, с. 192].

У сучасну філософію історичного пізнання поняття «точки зору» вводиться й обґрунтовується Ф.Р. Анкерсмітом, за яким вона являє собою певний спосіб бачення історичної реальності, формулює інтерпретацію певного фрагменту минулого. Точка зору ототожнюється з так званою «нарративною субстанцією» - індивідуальною мовною сутністю, яка твориться істориком й відображує його інтерпретацію минулого. Відповідно, історична оповідь, логічну основу якої становить нарративна субстанція (точка зору), функціонує в якості певної системи правил, котрі

встановлюють як саме необхідно представляти собі той чи інший аспект минулої історичної дійсності [4, с. 220]. На думку А. Данто, здатність історика бачити історичні події у часовій перспективі є унікальною і становить собою вагому перевагу історика у порівнянні з дійовими особами та учасниками тих чи інших подій. Завдання історії як раз і полягає в тому, щоб знати про події не так, як про них знали їх очевидці, а як про них знають історики – у зв'язку з більш пізніми подіями і в контексті часу. «Люди багато б віддали за те, щоб бачити свої дії очима майбутнього історика» [20, с. 177].

Значний інтерес становить порівняння нарративної субстанції (й нарративу вцілому) і метафори як лінгвістичних інструментів історика. Нарративна субстанція, яку ще можна визначити як «пов'язує поняття», являє собою спосіб бачення історичної реальності (однак не входить до будови самої цієї реальності). Метафора, в свою чергу, також синтезує наше знання про світ і має властивість індивідуалізувати та представляти певну «точку зору». Саме завдяки «своїй властивості формулювати «точку зору» метафоричні висловлювання здатні надавати «вигляд» чи «структуру» відносно великим частинам реальності, однак, що зрозуміло, цей «вигляд» або «структуру» ніколи не можна відносити до самої реальності» [4, с. 311]. Ф.Р. Анкерсміт говорить про глибоко метафоричний характер власне історичного нарративу та нарративних висловлювань, які функціонально розподіляються на описові та індивідуалізуючі (такі, що формулюються нарративною субстанцією). Важливо зазначити глибоку взаємозалежність обох видів висловлювань. «Поодинці індивідуалізуючі висловлювання в нарративі можуть вказувати у всіх мислимих напрямках, і тільки нарративна «точка зору» задає їм «нарративний напрям», однак сама «точка зору» виникає лише завдяки цим безпомічним описовим висловлюванням» [4, с. 307].

Повертаючись до питання перспективізму в історичному дослідженні, слід наголосити, що історичні дискусії (у їхній типовій формі) головним чином ведуться не з приводу фактичного матеріалу, а стосовно його інтерпретацій, тобто з приводу того, з якої «точки зору» необхідно розглядати минуле. Найбільш характерною властивістю історичного нарративу є його здатність

індивідуалізовувати «точки зору». З цих «точок зору» отримують «висвітлення» певні фрагменти минулого, що охоплюються областю нарративу. Чим ширшою є ця область, чим більше вона виходить за межі описового значення нарративних висловлювань, тим більш вдалим з нарративістських позицій вважається нарратив в цілому. Тому в якості критерію продуктивності історичної оповіді визначається її оригінальність, а саме оригінальність представленої в ній «точки зору». «Найважливіший обов'язок історика – бути оригінальним і як умога більш суворо утримуватися від повторення того, що було сказано його попередниками у вивченні якоїсь конкретної теми» [4, с. 315, 335]. Отже, можемо стверджувати, що сутністю історичного знання є формулювання «точок зору». Перевага одного погляду на минуле в історичній науці обертається зникненням взагалі будь-якого погляду на минуле. «Точки зору» на минуле можуть існувати, тільки якщо є інші «точки зору» [4, с. 337].

На сьогодні множинність і навіть конфлікт інтерпретацій не вважається недоліком історико-гуманітарних наук, навпаки – визначається в якості істотного моменту їх існування та функціонування. Текст являє собою структуровану цілісність, котра завжди може бути створена декількома різними способами, відповідно, «можна говорити про текстуальну полісемію так само, як говорять про лексичну полісемію» [54, с. 8]. Більш того, метою написання історичних нарративів визначається створення й представлення особливої, унікальної інтерпретації минулого (фрагменту минулого) [4, с. 291]. У зв'язку з цим важливо підкреслити, що інтерпретації, зокрема історичний нарратив як репрезентація, суперечать не стільки самій історичній реальності, скільки іншим історичним репрезентаціям [3, с. 246].

Ф.Р. Анкерсміт звертає увагу до так званого феномену «перевиробництва історичних текстів», коли стирається межа між текстом та його інтерпретацією [6, с. 316] і вводить поняття «нарративного універсуму», який не є простою проекцією або картиною історичного минулого, володіючи певним ступенем автономії стосовно нього [4, с. 250].

Цікаву й не менш суперечливу ідею нарративного універсуму (історичний нарратив як окреме «бачення як ...») Ф.Р. Анкерсміта можна певною мірою співвіднести з концепцією «мно-

жинності дійсних світів» Н. Гудмена, особливо в питанні їх творення та функціонування. Згідно неї окремі світи являють собою правила опису, зображення й сприйняття, тобто «способи, якими світ існує» (певна система координат). Протиставлення правильних версій єдиного світу (чи світів), які не зводяться до єдиної, допускається, якщо єдність ґрунтувати на спільній організації, що охоплює всі ці версії. Створення світів є переробленням, оскільки починається завжди із вже існуючих, наявних світів. «Реальний світ» являє собою одну з альтернативних правильних версій, інші також розглядаються в якості версій того ж самого світу, що деяким з'ясованим чином відрізняються від стандартної [17, с. 121-123, 127].

В зазначеному контексті вартою уваги є думка М. Вартофського, відповідно до яких наявні у нас канони репрезентації (наприклад, стилі і конвенції малювання) впливають на наше бачення світу, вчать нас бачити його інакше. Фактично художник (з яким певною мірою можна порівняти історика), представляючи нам один із можливих світів, відмінний від світу, домінуючого в культурі даного часу, тим самим перевиховує нас перцептивно. Можливі світи стають таким чином диференціально реальними світами. За М. Вартофським, не викликає сумнівів, що перцептивно ми можемо жити в альтернативних світах, приймаючи різні «набори», або відмінні канони репрезентації для різноманітних контекстів [13, с. 206-207].

Точка зору або оцінка в історичному дослідженні часто асоціюється з питанням його об'єктивності чи суб'єктивності. Насамперед необхідно зазначити, що процес «виробництва знання», тобто відповідної мисленнєвої діяльності, завжди є суб'єктивним. Не існує ніякого ідеального «об'єктивного» знання, у тому числі й наукового. Процес виробництва знання (зокрема історичного) в значній мірі залежить від індивідуальних психологічних характеристик дослідника, а також являє собою певну суміш свідомих та несвідомих мисленнєвих актів. У більшості випадків вчений, навіть, не може чітко сформулювати, чому він в той чи інший момент «думав» так чи інакше. Тим більше зазначена обставина стосується історичної науки, в межах якої, за словами А.Я. Гуревича, «будь-яка історична реконструкція (відновлення минулого) являє собою ... певну конструкцію бачення

світу, відносно якої історики досягли певного консенсусу. Сама постановка питання про об'єктивність історичного знання є некоректною» (цит. за: [58, с. 160]).

Однак, якщо все ж таки говорити про об'єктивність чи суб'єктивність в історичному нарративі (історичній науці вцілому), то можна стверджувати, що вони тісно пов'язані між собою та однаковою мірою присутні у будь-якому нарративі. Об'єктивність – конвенційно, як дотримання загальних правил і вимог дослідницької роботи з метою досягнення максимальної істинності результатів. Суб'єктивність виявляє себе як певна «передрозсудочність» (Х.-Г. Гадамер) історичної свідомості.

Об'єктивність являє собою свого роду визнання деякої суб'єктивності будь-якого індивідуального історичного нарративу, що потребує координації дослідницьких зусиль та діалогу між істориками. Історична наука (історичне знання) є колективною справою в значно більшій мірі, ніж, наприклад, фізика, хоча зазвичай саме історичні праці пишуть вчені-самітники. Можна одноосібно відкривати істини про природу, однак для того, щоб було можливим знання про минуле, необхідна наявність й протиборство різних думок у більш драматичному сенсі. Відповідно, за своїм призначенням так званий «науковий форум» в галузі природничих наук («форум» вчених, що спеціалізуються у певній науковій області, і який виносить рішення стосовно прийнятності теорій і/або гіпотез) істотно відрізняється від «форуму істориків». Перший виносить рішення про прийнятність результатів наукового дослідження, у той час як другий виявляється необхідною відправною точкою для його початку, тобто для отримання історичного знання, і в цій якості є невід'ємним [4, с. 338].

У зв'язку з цим цікаво провести паралелі з відомою концепцією «наукового співтовариства» Т. Куна, за якою співтовариство вчених-професіоналів визначається в якості особливої структури в науці [32, с. 230]. Воно являє собою своєрідний «моральний орден», до якого долучаються шляхом учнівства [68, с. 51]. В контексті теорії структури наукових революцій поняття наукового співтовариства виступає як логічний суб'єкт наукової діяльності. Вчений визнається вченим за умови належності до наукового співтовариства, члени якого притримуються певної парадигми, а саме – чітко окресленої мережі концептуальних,

інструментальних й методологічних приписів чи, іншими словами, моделі постановки та вирішення дослідницьких проблем [32, с. 25, 68].

Питання активної ролі наукового співтовариства й пов'язана з ним проблема конвенційної об'єктивності наукового дослідження наштовхують на ігрову концепцію культури Й. Хейзінга. Відповідно до неї, «гра» розглядається в якості структурної основи людської діяльності. Застерігаючи від банального спрощення на зразок того, що будь-яка наука є «грою», Й. Хейзінга залишає відкритими розмірковування: а чи не може вона займатися «грою» всередині області, обмеженої її ж власним методом [69, с. 274].

Суб'єктивний фактор в історичному дослідженні загалом та історичній оповіді зокрема виявляється як пов'язаність традицією, яка зумовлює певну «перед-розсудочність» історичної свідомості. «Суб'єктивність, через яку проходить і котрою обтяжується конкретна інформація, відображуючи уявлення, які в більшій чи меншій мірі є характерними для деякої соціальної групи або для суспільства вцілому, проявляє культурно-історичну специфіку свого часу» [52, с. 8].

Історик є «дитям свого часу», тому його праця безумовно несе в собі відбиток епохи. Бачення минулого, як близького, так і найвіддаленішого, у кінцевому підсумку визначається історичною ситуацією. Змінюється перспектива, зміщується «точка відліку», й історія набуває іншого вигляду, отримує нову оцінку. Це переосмислення в тій чи іншій мірі зачіпає весь історичний процес [18, с. 5].

В сучасних соціально-гуманітарних науках говорять про «пізнавальну позицію» та «пізнавальний горизонт» дослідницької позиції історика, що змінюється («рухається») в процесі пізнання разом з дослідником [33, с. 108]. Значною мірою це перегукується з поняттям «горизонт розуміння» у філософській герменевтиці Х.-Г. Гадамера [15, с. 358]. Історик не може бути вільним від менталітету своєї епохи, забобонів суспільства, загальної ідеологічної парадигми, в межах якої він існує та працює. Історичне відношення до дійсності спирається на традицію [42, с. 54-55].

Культурні традиції в свою чергу являють собою запас сюжетів, які можуть бути використані для організації подій в історії. Останні розповідаються в межах нарративних рамок, що визначаються культурою [16, с. 12]. За П. Рікером, наприклад, зрозуміти історію означає зрозуміти культурну традицію, з якої походить типологія інтриг [53, с. 71]. Функціонально традицію можна розглядати в якості засобу деперсоналізації (наприклад в мистецтві), що певним чином наближує її до науки [71, с. 172].

І. Берлін пропонує цікаву метафору «павутина» для позначення структури загальних і конкретних переконань, яку людина приймає цілісно та не має змоги, навіть в принципі, перевірити повністю. Тому що з цієї мережі найбільш загальних положень вона починає і нею ж завершує сприйняття й пізнання світу [11, с. 41]. В кожному момент свого життя індивід є продуктом всього досвіду, накопленого ним самим та отриманого від предків. Реальна людина існує як член своєї сім'ї, своєї раси, народу, епохи; як громадянин своєї країни; як представник своєї професії. Вона надихається певними релігійними, філософськими, метафізичними й політичними ідеями, які вона іноді розвиває чи видозмінює своїм власним мисленням [38, с. 141].

Г. Патнем, розробляючи свою концепцію понятійної схеми, наголошує на тому, що вживання будь-якого слова втягує мовця до цілої історії, традиції спостереження, узагальнення, практики і теорії. Поза цією традицією вживання слова, людина взагалі не може його застосовувати. Приймаючи її, мовець приймає певний релевантний набір концептів (понять), що спирається на нашу систему ціннісних відданостей і її ж розкриває [48, с. 213].

Вагомою складовою нарративної прагматики є також ціннісне наповнення історичного нарративу. «Точки зору» істориків, які істотно визначають всю структуру опису минулого, часто нерозривно пов'язані з політичними та етичними цінностями. Багато нарративів втрачають свою внутрішню зв'язність, якщо вилучити з них структуруючі їх цінності (ціннісні системи). Більш того, між історичним нарративом та політичними або етичними цінностями є природна близькість: метафоричний компонент нарративу визначає «точку зору», на що, в свою чергу, претендує також і ціннісна складова історичної оповіді. «Нарратив

являє собою *trait d'union* між описовістю і нормативністю» [4, с. 340].

Довгий час в методології науки ціннісне відношення до досліджуваної дійсності виступало як протилежне пізнавальному, відповідно, далеке від об'єктивного істинного пізнання взагалі. Ця оцінка розповсюджувалася й на соціально-гуманітарне пізнання вцілому. Вона породжена ідеалами класичної науки, які вимагають або елімінації суб'єкта із результатів пізнання, або «очищення» його свідомості від будь-яких привхідних елементів, породжених культурою, історією, системою цінностей. Причиною є той факт, що в процедурі віднесення до цінностей, у виборі цілей та ідеалів є ярко вираженими емоційні і вольові моменти, вибіркова активність суб'єкту, котрим властива невизначеність і які включають в себе інтуїтивні та ірраціональні аспекти. Переважало також розуміння цінностей як ціннісного релятивізму, котрому не могло бути місця в науковому пізнанні. Одночасно заперечувалися загальнолюдські цінності як пусті абстракції, які необхідно наповнити конкретними класовими інтересами. Окреслена ситуація в загальних рисах присутня і сьогодні, що вимагає подальшої теоретичної розробки питань природи й специфіки ціннісно наповненого історико-гуманітарного знання [39, с. 62].

Світ людини – це завжди світ цінностей, завдяки яким він наповнений сенсу, тобто осмислений і зрозумілий [19, с. 156]. Важливим моментом у розгляді ціннісної складової історичного нарративу є специфічність предмету дослідження історії. Вона має справу з людською діяльністю, описує обставини, в яких живуть люди, і спосіб, яким вони реагують на них. Історія також вивчає ціннісні судження та людей, які ними керуються, їхню свідому реакцію на стан свого оточення (природного і соціального) [38, с. 141]. Тому історик змушений використовувати моральні категорії та поняття, закріплені у побутовій мові. Хіміки, філологи чи соціологи більше схиляються до кількісних методів дослідження, застосовують нейтральні в моральному плані терміни. Вони не повинні моралізувати, але й припинити користуватися звичайною мовою з усіма її асоціаціями і «вбудованими» в неї моральними категоріями не можуть. Особливість узагальнень історика полягає у тому, що оцінки (моральні, політичні, естетичні й ін.), які вони несуть в собі, внутрішньо притаманні

предмету його вивчення, а не є чимось зовнішнім щодо нього, як у природничих науках [10, с. 227, 258].

Необхідно підкреслити, що наявність чітко визначеної моральної позиції автора у творі не зменшує наукової ваги історичної праці. Не можна не зважати на присутність часто свідомих прагматичних мотивів дослідника в написанні історії (бажання відновити чи підірвати чийсь репутацію, викласти моральні настанови), однак це зовсім не суперечить його намаганнямповідомити про те, що ж «насправді відбулося». Якщо історик до цього не прагне, то він пише не історію [20, с. 133-134].

Г. Патнем взагалі говорить, що дихотомія факт-цінність позбавлена раціональної основи і щонайменше є «безнадійно невиразною», оскільки фактуальні твердження й практики наукового дослідження, на які ми спираємося при вирішенні того, що є, а що не є фактом, передумовою своєю висувають цінності. Відновлюючи певною мірою методологію Г. Ріккєрта (культурна цінність як критерій відбору матеріалу допонять історичних чи ідеографічних наук), Г. Патнем стверджує, що «кожен факт є навантаженою цінністю, і кожна наша цінність навантажує якийсь факт» [48, с. 210].

Таким чином, можна зробити висновок, що історичний нарратив являє собою специфічну форму організації історичного знання на зразок теорії в точних і природничих науках. Разом з тим історичний нарратив являє собою складну систему взаємовідношення - діалогу між сучасним істориком, дослідником минулої історичної дійсності, та історичною дійсністю (творцем нарративу) за допомогою знаків (окремих історичних оповідей). Підсумувати хотілося б наступними словами Ф.Р. Анкерсмита: «нарратив є подібним до механізму, який працює лише завдяки своїм складовим частинам, тому цілком можна очікувати, що нарративна філософія, за своєю суттю, становить вивчення цих складових частин у їх взаємозв'язку» [4, с. 17].

Література

1. Анкерсмит Ф.Р. Введение. Трансцендентализм: взлет и падение метафоры // Анкерсмит Ф.Р. История и тропология: взлет и падение метафоры / Ф.Р. Анкерсмит; пер. с англ. М. Кукарцева, Е. Коломеец, В. Катаева. - М.: Прогресс-Традиция, 2003. -С. 65-114.

2. Анкерсмит Ф.Р. Историография и постмодернизм // Анкерсмит Ф.Р. История и тропология: взлет и падение метафоры / Ф.Р. Анкерсмит; пер. с англ. М. Кукарцева, Е. Коломоец, В. Катаева. - М.: Прогресс-Традиция, 2003. - С. 315-346.
3. Анкерсмит Ф.Р. Историческая репрезентация // Анкерсмит Ф.Р. История и тропология: взлет и падение метафоры / Ф.Р. Анкерсмит; пер. с англ. М.Кукарцева, Е.Коломоец, В.Катаева. - М.: Прогресс-Традиция, 2003. - С. 215-260.
4. Анкерсмит Ф.Р. Нарративная логика. Семантический анализ языка историков / Ф.Р. Анкерсмит; пер. с англ. О. Гавришиной, А. Олейникова / Под науч. ред. Л.Б. Макеевой. - М.: Идея-Пресс, 2003. - 360 с.
5. Анкерсмит Ф.Р. Шесть тезисов нарративной философии истории // Анкерсмит Ф.Р. История и тропология: взлет и падение метафоры / Ф.Р. Анкерсмит; пер. с англ. М. Кукарцева, Е. Коломоец, В. Катаева. - М.: Прогресс-Традиция, 2003. - С. 117-132.
6. Барт Р. Введение в структурный анализ повествовательных текстов / Ролан Барт; пер с фр. Г.К. Косикова // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX - XX вв.: трактаты, статьи, эссе./ сост., общ. ред. Г.К. Косикова. - М., 1987. - С. 387-422.
7. Барт Р. Дискурс истории // Барт Р. Система моды. Статьи по семиотике культуры / Ролан Барт; пер. с фр., вступ ст. и сост. С.Н. Зенкина. - М.: Издательство им. Сабашниковых, 2003. - С. 427-441.
8. Барт Р. Эффект реальности // Барт Р. Избранные работы: Семиотика: Поэтика / Ролан Барт; пер. с фр., сост., общ. ред. и вступ. ст. Г.К. Косикова. - М.: Прогресс, 1989. - С. 392-400.
9. Бахтин М.М. Проблема содержания, материала и формы в словесном художественном творчестве // Бахтин М.М. Литературно-критические статьи / Михаил Михайлович Бахтин; сост. С. Бочаров и В. Кожинов. - М.: Худож. лит., 1986. - С. 26-89.
10. Берлин И. Историческая неизбежность // Берлин И. Подлинная цель познания. Избранные эссе / Исайя Берлин; пер. с англ. и комментарии В.В. Сапогова. - М.: Канон +, 2002. - С. 162-260.
11. Берлин И. Понятие научной истории // Берлин И. Подлинная цель познания. Избранные эссе / Исайя Берлин; пер. с англ. и комментарии В.В. Сапогова. - М.: Канон +, 2002. - С. 25-80.
12. Брокмейер Й., Харре Р. Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы / Й. Брокмейер, Р. Харре; пер с англ. Е.А. Мамчур // Вопросы философии. - 2000. - № 3. - С. 29-42.
13. Вартофский М. Модели. Репрезентация и научное понимание / Маркс Вартовский; пер. с англ., общ. ред. и послесл. И.Б. Новика и В.Н. Садовского. - М.: Прогресс, 1988. - 507 с.

14. Витгенштейн Л. Логико-философский трактат / Людвиг Витгенштейн; пер. с нем. И. Добронравова и Д. Лахути; общ. ред. и предисл. В.Ф. Асмуса. – М.: Наука, 1958. – 133 с.
15. Гадамер Х.-Г. Истина и метод: Основы филос. Герменевтики / Ханс-Георг Гадамер; пер. с нем., общ. ред. и вступ. ст. Б.Н. Бессонова. – М.: Прогресс, 1988. – 704 с.
16. Газнюк Л. «Філософія нарративу» в персональному бутті людини / Лідія Михайлівна Газнюк // Філософська думка. – 2004. - № 4. – С. 3-15.
17. Гудмен Н. Способы создания миров / Нельсон Гудмен; пер. с англ. А.Л. Никифорова, Е.Е. Ледникова, М.В. Лебедева, Т.А. Дмитриева. – М.: Идея-Пресс, Логос, Практис, 2001. – 376 с.
18. Гуревич А. Я. Историк конца XX века в поисках метода. Вступительные замечания / Арон Яковлевич Гуревич // Одиссей. Человек в истории. 1996: Историк в поисках метода / под ред. А.Я. Гуревича. – 1996. – М.: Coda, – С. 5-10.
19. Гусев С.С. Нормативно-ценностный подход к проблеме понимания / С.С. Гусев, Г.Л. Тульчинский // Понимание как логико-гносеологическая проблема. Сборник научных трудов. / отв. ред. М.В. Попович. – К.: «Наукова думка», 1982. – С. 150-170.
20. Данто А. Аналитическая философия истории / Артур Данто; пер. с англ. А.Л. Никифорова, О.В. Гавришиной / под науч. ред. Л.Б. Макеевой. – М.: Идея-Пресс, 2002. – 292 с.
21. Дарнтон Р. Історія читання / Роберт Дарнтон; пер. з англ. А. Портнов та Т. Портнова // Нові перспективи історіописання / за ред. П. Берка. – К.: Ніка-Центр, 2004. – С. 194-229. – (Серія «Зміна парадигми»).
22. Дройзен И.Г. Историка. Лекции об энциклопедии и методологии истории / Иоганн Густав Дройзен; пер. с нем. И.Г. Федорова. – СПб.: Издательство «Владимир Даль», 2004. – 584 с. – (серия «HISTORICA»).
23. Иванов Г.М. Методологические проблемы исторического познания / Иванов Г.М., Коршунов А.М., Петров Ю.В. – М.: Высшая школа, 1981. – 295 с.
24. Карабаева А.Г. Нарратив в науке и образовании / А.Г. Карабаева // Инновации и образование: Сборник материалов конференции. Серия «Symposium». – Вып. 29. – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2003. – С. 89-96.
25. Касавин И.Т. Миграция. Креативность. Текст. Проблемы неклассической теории познания / Илья Теодорович Касавин. – СПб.: РХГИ, 1998. – 408 с.

26. Козеллек Р. Минуте майбутне. Про семантику історичного часу / РайнгартКозеллек; пер. з нім. В. Швед. – К.: Дух і літера, 2005. – 380 с.
27. Коллінгвуд Р.Дж. Идеїсторії. Автобіографія / Робін Джордж Коллінгвуд; пер. с англ. Ю.А. Асеева.- М.: Изд-во «Наука», 1980. – 486 с.
28. Кукарцева М.А. Лингвистический поворот в историописании: эволюция, сущность и основные принципы / Марина Алексеевна Кукарцева // Вопросы философии. – 2006. - № 4. – С. 44-55.
29. Кукарцева М.А. О новой философии истории / Марина Алексеевна Кукарцева, Елена Николаевна Коломоец // Личность. Культура. Общество. – 2002. - № 1-2 (11-12). – С. 276-291.
30. Кукарцева М.А. Опыт чтения текстов в лингвистической философии истории / Марина Алексеевна Кукарцева // Философия и общество. – 2005. - № 1. – С. 115-132.
31. Кукарцева М.А. Эпистемологические проблемы лингвистического поворота в историографии / Марина Алексеевна Кукарцева // Эпистемология и философия науки. – 2006. - № 1. – С. 110-130.
32. Кун Т. Структура научных революций / Томас Кун; пер. с англ. И.З. Налетова. – М.: Прогресс, 1977. – 300 с.
33. Лазарев Ф.В. Проблемы истины в социально-гуманитарных науках: интервальный подход / Ф.В. Лазарев, С.А. Лебедев // Вопросы философии. – 2005. - № 10. – С. 95-115.
34. Лакатос И. Фальсификация и методология научно-исследовательских программ / ИмреЛакатос; пер. с нем. - М.:Московский философский фонд, "Медиум", 1995. – 236 с.
35. Лега В.П. ФилософияПлотина и Патристика: взгляд с точки зрения современной православной апологетики / Виктор Петрович Лега. – М.: Издательство Православного Свято-Тихоновского Богословского института, 2002. – 122 с.
36. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна / Жан-Франсуа Лиотар; пер. с фр. Н.А. Шматко. – М.: Институт экспериментальной социологии, СПб.: Алетейя, 1998. – 160 с. - (серия «Gallicinium»).
37. Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров / Юрий Михайлович Лотман // Лотман Ю.М. Семиосфера. – С.-Петербург: «Искусство - СПб», 2000. – С. 150-391.
38. Мизес Л. Теория и история: Интерпретация социально-экономической эволюции / Людвиг фон Мизес; пер. с англ. А.В.Куряева. – Челябинск: Социум, 2007. – 371 с.
39. Микешина Л.А. Трансцендентальное измерение гуманитарного знания / Людмила Александровна Микешина // Вопросы философии.- 2006.- № 1.- с. 49-66.

40. Моррис Ч. Основания теории знаков / Чарльз Моррис; пер. с англ. В.П. Мурат // Семиотика. Сборник переводов/ под ред. Ю.С. Степанова. - М.: Радуга, 1983. - С. 37-89.
41. Мухелишвили Н.Л. Постигание versus понимание / Н.Л. Мухелишвили, Ю.А. Шрейдер // Текст – культура – семиотика нарратива. Труды по знаковым системам. -XXIII.- Тарту: Изд-во ТГУ, 1989. - С. 3-17.
42. Никитин Е.П. От идеологии к методологии / Евгений Петрович Никитин // Вопросы философии. – 1998. - № 10. – С. 77-87.
43. Никифоров С.В. Письменный текст как компонент социальной организации / С.В. Никифоров // Прагматическое содержание грамматики текста: Сб. научн. трудов. - М.: Наука, 1992. – с. 46-52.
44. Никифоров А.Л. Специфика описания в истории и социальных науках / Александр Леонидович Никифоров // Вестник Московского университета. Серия 7. – 2010. - № 3. – С. 107-120.
45. Новосёлов М.М. Абстракция и объяснение / М.М. Новосёлов // Вопросы философии. – 2009. - № 1. – С. 75-87.
46. Папуша І. «Що таке нарратологія? (огляд концепцій)» / Ігор Володимирович Папуша // Нарративні виміри літератури. Матеріали міжнародної конференції з нарратології. Тернопіль, Україна, 23-24 жовтня 2003 р. / Упорядник І.В. Папуша // Studia methodologica. Вип. 16. – Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ ТНПУ, 2005, С. 29-45.
47. Парахонский Б.А. Понимание текста и эвристический функции слова / Б.А. Парахонский // Понимание как логико-гносеологическая проблема. Сборник научных трудов. / отв. ред. М.В. Попович. – К.: «Наукова думка», 1982. – С. 122-143.
48. Патнем Г. Розум, істина й історія: пер. С англ. О. Мокровольський. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 2003. – 232 с.
49. Петренко Н.С. К проблеме нарратива в методологии истории / Наталья Сергеевна Петренко // Философские науки. – 2000. – № 1. – С. 108-116.
50. Пироженко В.А. Понятие «факт» в исторической науке: методологический анализ / Виктор Алексеевич Пироженко // Наука та наукознавство. – 2001. - № 1. – С. 26-35.
51. Ракитов А.И. Историческое познание: Системно-гносеологический подход / Анатолий Ильич Ракитов. – М.: Политиздат, 1982. – 303 с.
52. Репина Л.П. Культурная память и проблемы историописания (историографические заметки) / Лорина Петровна Репина. – М.: ГУ ВШЭ, 2003. – 44 с. – (Препринт / Серия WP6, Гуманитарные исследования ИГИТИ; WP6/2003/07).

53. Рикёр П. Время и рассказ: в 2 т. / Поль Рикер; пер. с фр. Т.В. Славко / науч. ред. И.И. Блауберг. – М.; СПб.: Университетская книга, 1998.– (Книга света). Т. 1. Интрига и исторический рассказ. – 1998. – 313 с.
54. Рикер П. Герменевтика и метод социальных наук / Поль Рикер; пер. с фр. // Рикер П. Герменевтика. Этика. Политика. Московские лекции и интервью. – М.: "КАМИ", 1995. – С. 3 - 18. – (Фонд «Культурная инициатива»).
55. Савельева И.М. Знание о прошлом: теория и история: в 2т. / Ирина Максимовна Савельева, Андрей Владимирович Полетаев. – СПб.: Наука, 2003.–Т. 1: Конструирование прошлого. – 2003. – 632с.
56. Сепир Э. Статус лингвистики как науки / Эдуард Сепир; пер. с англ. Е.Н. Перцовой // Избранные труды по языкознанию и культурологии / общ.ред. Е.А. Кибрика. – М.: Прогресс, 1993. – С. 259-265.
57. Сидорина Т.Ю. «Сети теорий» и другие формы организации теоретического знания / Т.Ю. Сидорина, В.П. Филатов // Философские науки. – 1989. – № 2. – С. 103-108.
58. Смоленский Н.И. Теория и методология истории / Николай Иванович Смоленский. – М.: Издательский центр «Академия», 2007. – 272 с.
59. Сыров В.Н. Нарративное производство и современное социальное познание / Валерий Николаевич Сыров // Социальное знание в поисках идентичности. Фундаментальные стратегии социогуманитарного знания в контексте развития современной науки и философии. Сб. научных статей. – Томск: «Водолей». – 1999. – С. 20-26.
60. Сыров В.Н. Состоялась ли «смерть субъекта»? / Валерий Николаевич Сыров // Философская и правовая мысль. Альманах. – Саратов-СПб.: Научная книга. – 2003. – Вып. 5. – С. 160-179.
61. Сыров В.Н. Что может сказать текст историка? / Валерий Николаевич Сыров // Человек-текст-эпоха: Сб. научных статей и материалов. – Формирование жизненной среды и менталитета / под ред. В.П. Зиновьева, Е.Е. Дудчак. – Томск: Изд-во Том.ун-та, 2004. – С. 27-53.
62. Троцук И.В. Нарратив как междисциплинарный методологический конструкт в современных социальных науках / Ирина Владимировна Троцук // Вестник РУДН. Серия «Социология». – 2004. – № 6-7. – С. 56-74.
63. Уайт Х. Метаистория: Историческое воображение в Европе XIX века / Хейден Уайт; пер. с англ. под. ред. Е.Г. Трубиной, В.В. Харитонова. – Екатеринбург: Изд-во Урал. Ун-та, 2002. – 528 с.
64. Уйбо А. Реконструкция исторического прошлого как междисциплинарная задача / Александр Самуэлович Уйбо // Ученые записки Тартусского университета. «Смысловые концепты историка- философа-ского знания». Труды по философии - XXXV., – 1990. – С. 76-92.

65. Уорф Б.Л. Наука и языкознание (О двух ошибочных воззрениях на речь и мышление, характеризующих систему естественной логики, и о том, как слова и обычаи влияют на мышление) / Бенжамин Ли Уорф; пер. с англ. Л.Н. Натан, Е.С. Турковой // Зарубежная лингвистика. I, М.: Прогресс, 1999. - С. 92 – 106.
66. Успенский Б.А. История и семиотика / Борис Андреевич Успенский // Успенский Б.А. Избранные труды. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996.-Т. 1: Семиотика истории. Семиотика культуры [2-е изд., испр. и доп.]. - 1996. – С. 9-70.
67. Философский энциклопедический словарь / [Редкол.: С.С. Аверинцев, Э.А. Араб-Оглы, Л.Ф. Ильичев и др]. – 2-е изд. – М.: Сов. Энциклопедия, 1989. – 815 с.
68. Харре Р. Социальная эпистемология: передача знания посредством речи / Романо Гораций Харре; пер. с англ. // Вопросы философии. – 1992. - № 9. – С. 49-60.
69. Хёйзинга Й. Homo ludens / Человек играющий / Йохан Хёйзинга; пер. с нидерланд. Д. Сильвестрова. – СПб.: Издательский дом «Азбука-классика», 2007. – 384 с.
70. Хладениус И.М. Введение к правильному истолкованию разумных речей и писаний // Режим доступа до текста:
<http://www.webpodval.ru/index.php?name=Files>
71. Элиот Т.С. Традиция и индивидуальный талант / Томас Стернз Элиот; пер. с англ. Н.М. Пальцевой // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX - XX вв. Трактаты, статьи, эссе. / Сост., общ.ред. Г.К. Косикова – М.: Издательство Московского университета, 1987. – С. 169-176.

ВСТОХІНА В.О.,
доцент, кандидат
історичних наук

МЕТОДОЛОГІЧНІ І МЕТОДИЧНІ ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ КУЛЬТУРИ ПОВСЯКДЕННОСТІ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ В СЕРЕДНІЙ ШКОЛІ

Останнім часом вивчення історії повсякденності в шкільних історичних курсах стає дедалі актуальнішим. Про це свідчить поступове збільшення обсягу матеріала з даної проблематики в підручниках для середньої школи [8; 10], а також зростання інтересу дітей до суб'єктивного життєвого досвіду, історії простих речей (їжі, одягу, меблів, ігор, дозвілля тощо) як пріоритетних джерел знань. "Повсякденне життя та його начиння приймають на себе функцію емоційного суспільного самовираження, яка так довго лишалася монополією ідеології, слова, високого мистецтва" [3, с. 27]. Людиноцентризм у вивченні історії надає можливість суттєво розширити область нашого пізнання минулого. Терміни "нова історична наука", "соціальна історія" відображають напрямок досліджень, в яких об'єктами вивчення виступають не стільки соціальні структури і процеси, скільки повсякденний досвід людей, умови їх життя, свідомість, уявлення, вірування, менталітет – складові другої суб'єктивної реальності минулого. У науковий обіг впроваджено термін "мікроісторичний підхід" і "мікроструктури": вивчається сім'я, гільдія, приход, община, інш. В рамках цих мікроструктур досліджується "маленька людина", "маленька особистість" у великій історії як на матеріальному, так і духовному рівнях. Дедалі більших обертів набирає гендерна історія, що займається вивченням соціокультурних відмінностей менталітета чоловіка і жінки, їх сфер інтересів і діяльності.

Відомий російський історик культури Б.І. Краснобаєв свого часу виділив кілька підходів до вивчення повсякденної культури: предметно-аксіологічний (ціннісний), діяльнісний (технологічний), семіотичний (знаковий) [7]. Наголос у *предметно-аксіологічному* підході робиться "на результат людської діяльності, на вже досягнуте, що репрезентує певну цінність" [7, с. 7]. Показово, що вчений відносить до досягнень (цінностей) епохи

також дуелі і кріпосний театр. Однак, ціннісно-аксіологічний підхід є емпіричним і не дозволяє прослідкувати еволюцію культурних досягнень, виявляється малопродуктивним в оцінці побутових традицій.

Інший виділений вченим підхід – *діяльнісний (технологічний)* передбачає дослідження феномена культури як людської діяльності з характерними для неї мотивами, стимулами і результатами. Повсякденна культура розглядається даним підходом як спосіб існування і форма соціальної поведінки. Історик Г.С. Кнабе писав, наприклад, що "за своєю прямою функцією предмет побуту належить сфері людської життєдіяльності, її практичних передумов, її раціоналізації, комфорту, задоволення життєвих потреб і виражає прийняті в ній норми" [3, с. 29].

Третій підхід, який активно розвивається останнім часом, сформульований ще Б.І. Краснобаєвим, – *семіотичний (знаковий)* акцентує увагу на знаках і знакових системах, а культуру розглядає у якості "семіотичного механізму, що має на меті вироблення і збереження інформації" [5, с. 25].

Застосування виділених Б.І. Краснобаєвим та іншими дослідниками культури методологічних підходів у сукупності дозволяє наблизитися до вивчення феномена *повсякденна культура*. Під нею розуміється складне соціокультурне явище, що відображує все розмаїття сторін приватного життя людини, визначене його суспільним статусом, ментальними настановами, смаками, звичками, традиціями і перебуває у тісному зв'язку з її соціальною діяльністю. Важливими компонентами повсякденної культури є костюм, житло, харчування, розпорядок дня, форми спілкування, дозвілля і поведінки у приватному житті.

В новітній історіографії виділяються ще кілька підходів до вивчення історії повсякденності [4]. Це *еволюційний* – історико-побутове явище розглядається в рамках його розвитку протягом тривалого періоду (наприклад, історія костюма), *очаговий* – детальний розгляд окремих складових розвитку культури (наприклад, дворянська садиба), *особистісний* – культурно-побутовий зріз епохи через яскраві особистості та *соціонормативний* - вивчення різних соціальних верств суспільства у контексті культурно-побутових традицій (наприклад, життя гусара, монаха).

Останні 10-15 років, у зв'язку з загальним антропологічним зсувом в історичній науці, тривав процес "олюднення" під-

ручників історії. Сьогодні їх автори по-різному вирішують проблему місця повсякденності в курсі історії. Одні використовують образи повсякденного життя як *засіб конкретизації* діяльності певних соціальних груп і спільнот й історичного матеріалу в цілому. Тому для розміщення даного матеріалу використовують додаткові рубрики. Інші автори обрали більш продуктивний шлях: вони включають цей матеріал до *основного тексту* параграфів. Деякі розглядають побут як невід'ємну *частину матеріальної і духовної культури* суспільства і вміщують цей матеріал у відповідний розділ. В інших підручниках він розглядається в рамках *соціоментального підходу*: при характеристиці різних станів того або іншого суспільства. Найчастіше це спостерігається у підручниках з середньовічної історії. В підручниках з Нової історії історія повсякденності представлена на початку теми в контексті вивчення технічного прогресу і світобачення людей. Це свого роду *історико-побутовий фон*, на базі якого будується викладання всієї теми. Цікавим уявляється такий підхід, де світ людини певної епохи демонструється на прикладах конкретного способу життя *видатних особистостей*, на основі характеристики повсякденного життя особистості.

Історія повсякденної культури, осмислена у дусі сучасних антропоцентричних підходів до навчання історії в школі, поступово посідає своє особливе місце в курсі вивчення соціальної історії людства. Історико-побутовий матеріал стає своєрідним "вузлом" під час вивчення економічної, соціальної, політичної, дипломатичної, духовної історії, відіграючи роль відправної точки у розв'язанні складних для учнів проблем.

Проникнення у повсякденне життя дозволяє розкрити духовний світ людей минулого, наблизитися до вдумливого розуміння епохи, точнішого й тонкішого відчуття часу. Навчання історії стає живим, наочним, конкретним, що суттєво відрізняє сучасну школу від школи недавнього минулого.

Вивчення історії повсякденності у школі, на думку відомої російської дослідниці М.В. Короткової, пов'язане, щонайменше, з чотирма специфічними аспектами розуміння буденності:

1. Людина не існує поза історичною системою соціального життя. Повсякденність, з одного боку, формується під впливом соціального і професійного статусу, вікової специфіки і родинного стану тієї або іншої людини, з іншого боку – відбиває їх своєрідність, обумовлену часом і епохою.

2. Людина живе у визначеному просторовому середовищі – природному і соціальному (великі і малі міста, селища, села), що накладають відбиток на її повсякденне життя. Знайомлячись з повсякденним життям людей, учень разом з тим дізнається про особливості буття того або іншого типу суспільства.

3. Повсякденність завжди відображає матеріальну (технологічну, виробничу, економічну) сферу громадського життя. Образи сприйняття повсякденного життя людей допомагає учням наблизитися до розуміння базових соціальних структур у їх історичному розвитку.

4. Людина і її побут безпосередньо залежать від системи цінностей і норм поведінки в даному суспільстві. Особлива психологія, світосприйняття, ідеали і кумири, суспільна думка, система спілкування – усі ці елементи духовного життя є важливими аспектами повсякденності [5, с. 20].

У методиці навчання історії історичний матеріал поділяється на теоретичний (поняття, судження, умовиводи про історичні явища і процеси) та фактичний. До останнього належать матеріали з історії повсякденності, оскільки вони стосуються насамперед матеріальних статичних об'єктів. Через це він вивчається переважно за допомогою загальних прийомів вивчення фактичного матеріалу, а саме образної розповіді та картинного опису.

Розповідь – усний монологічний виклад фактичного матеріалу, пов'язаний з типовим побутовим або культурним явищем. Як правило позбавлений конкретики та сюжету. У ньому даються конкретні історичні характеристики часу, простору, людей. Історичні факти вчитель викладає, наголошуючи на їх своєрідності, що сприяє розвитку в учнів уявлень про специфічність кожного історичного факту порівняно з іншими [6, с. 100]. Дуже часто розповідь для демонстрації масштабності явища супроводжується переліком об'єктів. Прикладом повідомлення такої розповіді може бути: "У Середньовіччя повсякденною їжею в більшості населення був хліб, каші, варені овочі, зернові й овочеві юшки, приправлені травами, з цибулею і часником. На півдні Європи в їжу додавали маслинову олію, на півночі - яловичий або свинячий жир, вершкове масло було відоме, але вживалося досить рідко. Основними продуктами в Європі Нового часу залишалася триада: хліб, м'ясо, вино".

Дещо менше у вивченні повсякденності історії використовується *сюжетна розповідь*. До неї переважно звертаються, коли йдеться про історію, пов'язану з виникненням якогось елемента побуту. Сюжетна розповідь – це образна форма усного монологічного викладу історичних фактів за певним сюжетом, що нерідко відрізняється драматизмом. Головні історичні факти відтворюються в ньому образно, динамічно, як у художній розповіді. В основі розповіді, як правило, лежить конфліктна ситуація, що розвивається відповідно до сюжетної схеми подій і вчинків героїв, наприклад, розповідь про поширення картоплі в Європі [9, с. 60-62].

Нетрадиційними формами сюжетного оповідання є *персоніфікація* і *драматизація*, що найчастіше застосовується в середній школі. Персоніфікацією називається форма сюжетного оповідання про дії вигаданої людини. В її основу покладений вигаданий сюжет про її долю, умови життя, вчинки, діалоги. Розповідь про становище окремої людини, її справи дає можливість зрозуміти типові явища життя суспільства [1, с. 92] (наприклад, розповідь про один день життя ремісника Середньовічної доби, французького селянина часів революції XVIII ст., російського купця кінця XIX ст. тощо).

Під час драматизації оповідь ведеться у формі діалогів двох осіб, що намагаються розв'язати певну ситуацію. У ході діалогу розкривається сутність типового соціального явища. Часто самі учні бувають учасниками цих діалогів. Приклад – діалог двох торгівців з різних регіонів країни, двох підмайстрів, двох модниць.

Образна розповідь – вид усного монологічного викладу матеріалу, який передає головні історичні факти в спокійній безконфліктній формі, тому позбавлений динамізму та сюжету. Такий прийом найчастіше застосовується для викладу явищ і процесів різних сторін життя суспільства. Цей прийом часто поєднується із графічною наочністю на зразок типологічних картин, аплікацій, піктограм, малюнків. Вдалих приклад образної розповіді наводить у своїй книзі П.В. Гора, який, вивчаючи тему "Початок промислового перевороту в Росії", зобразив на дошці схему розвитку бавовняного виробництва у вотчині графа Шереметьєва у Володимирській губернії [2, с. 84].

Одним з найбільш поширених прийомів роботи вчителя під час викладання історії повсякденності є *опис*. Описом називається усний виклад суттєвих рис, деталей, ознак або станів історичних явищ або об'єктів. В описі є об'єкт, але немає сюжету. Він буває картинним та аналітичним. *Картинний опис* – це прийом усного викладу матеріалу, за допомогою якого в емоційно-художній формі відбувається образне відтворення фактів у вигляді цілісних картин природи, побуту людей, географічного середовища, а також типових явищ культурного, суспільного, господарського життя [9, с. 66].

Значно відрізняється від картинного *аналітичний опис* – прийом, за допомогою якого дається опис складових частин, деталей якихось об'єктів та їх функціонального призначення. Цей прийом, передусім, передає зовнішні ознаки створюваних цілісних образів, показує взаємодію їхніх істотних сторін, складових частин. Найкраще його застосовувати, рекомендують методисти, під час опису знярядь праці, речей, зброї, пам'ятників архітектури, господарських об'єктів. Аналітичний опис поєднується з крейдовими малюнками, схемами і таблицями, з демонстрацією макетів і моделей та використанням ТЗН, що допомагає створити цілісну картину повсякденного життя людей [1, с. 95].

Використовується також *образний опис*, який допомагає характеризувати типових представників суспільства конкретного періоду: поміщика, робітника, фабриканта, селянина, широко використовуючи художні засоби.

Поряд з образною характеристикою в навчанні історії широко вживається *портретний опис*, що подає опис (характеристику) як історичних особистостей, так і пересічних людей.

Оскільки вищезгадані прийоми широко використовуються авторами підручника, вчитель може запропонувати учням провести самостійну індивідуальну і групову роботу з текстом навчальної книги, яка дає змогу глибоко осмислити навчальний матеріал та закріпити його на практиці. Під час індивідуальної роботи учнів з текстовими та ілюстративними компонентами підручника вчителю також можна використовувати низку прийомів.

Для учнів з низьким рівнем навчальних досягнень - переказати зміст параграфа "Матеріальний світ і суспільство", "По-

всякденне життя Західної Європи" або одного із питань параграфа "Зміни в суспільстві", "Шлюб і сім'я, становище жінки", "Засоби комунікації та транспорт", "Житло, хатне начиння", "Комфорт та санітарія", "Харчування", "Одяг. Прикраси. Косметика. Мода", "Дозвілля та розваги" [8].

Для учнів з більш високим рівнем досягнення пропонується відповісти на запитання параграфа, які можуть бути поставлені як окремому учневі під час бесіди, групі учнів за допомогою карток з 3-5 питань за різними варіантами (відповісти письмово або усно), так і всьому класу під час фронтального опитування або тематичного оцінювання.

Наступний метод, який пропонується використовувати вчителю, викладаючи історію повсякденного життя, – *робота з текстом підручника*, але вже в парах змінного складу. Головною метою метода є оволодіння учнями базовими знаннями з навчального предмета за короткий термін, вироблення навичок логічного мислення, здатності глибоко занурюватися в текст, узагальнювати, стисло (усно і письмово) формулювати суть прочитаного. Робота у парах змінного складу будується на тому, що кожний учень має текст параграфа підручника або його розділ, відмінний від текстів інших учнів. Учні сідають парами таким чином, щоб добре бачити один одного. Спочатку один учень читає своєму партнеру завершений уривок тексту (абзац у 6-12 рядків) [9, с. 43-46]. Після цього вони удвох опрацювують його, з'ясовуючи, про що йдеться у тексті, який заголовок йому можна дати, чому саме такий і чи є точніше формулювання заголовка. При цьому текст може кілька разів перечитуватись. Таким же чином працюють учні з текстом "гостя". За 7-9 хвилин пара опрацюває два уривки тексту. Після цього "гість" переходить до іншого "господаря" і працює з іншим текстом. Працюючи з другим, третім партнером, учні переказують одне одному зміст попереднього тексту і за основними пунктами плану, а вже потім переходять до нового уривка та його опрацювання. Вчитель у процесі організації навчання у парах змінного складу відіграє роль консультанта. Він стисло відповідає лише на поставлені запитання, знімає тільки перші ускладнення, надаючи учням можливість самим подолати перешкоди. Завдання вчителя полягає у вивченні особистості учнів і визначенні для кожного з них

індивідуального шляху розумового розвитку і просування у навчанні у власному темпі [9, с. 47].

Одним із прийомів роботи з підручником може виступати *робота учнів з ілюстративними компонентами* (малюнками, плакатами, фотографіями, карикатурами) – наочністю. Саме в процесі роботи з наочністю учні набувають вміння добирати необхідний фактичний матеріал та орієнтуватися в історичній інформації, здійснювати історичний аналіз, історичну критику, реконструкцію історичних подій, явищ, процесів тощо.

Під час роботи учнів з ілюстраціями (плакатами, фотографіями, малюнками) можна запропонувати такі завдання: самостійно скласти перелік питань до них (наприклад, до репродукції картини: що бачите, хто зображений, до якого стану належить, які страви бачите на столі, який столовий посуд там зображений – репродукція картини А. Караччі "Бобова юшка", надана у підручнику І.М. Ліхтея Всесвітня історія. Новий час. XV-XVIII ст.) [8]; зіставлення текстової інформації з інформацією, яку несе ілюстрація (плакат, фотографія, малюнок); порівняння ілюстрацій різних народів (країн) у різні часи; складання підпису до картини; збирання перших вражень (асоціацій) за запропонованою картоною тощо [10].

Для більш ефективної *роботи з плакатами* учням треба дотримуватися таких рекомендацій: назвати дату події, якій присвячений плакат; визначити на чие політичне замовлення та для якої аудиторії він створений; проаналізувати зображені персонажі та іншу символіку плаката: Яка фігура (об'єкт) є на передньому плані, а яка (які) на другому? Які фігури (об'єкти) зображені великих розмірів, які навпаки і чому? Які кольори використані і чому саме такі? Сформулюйте зміст, який несе у собі плакат.

Великий пласт інформації зберігають фотокартки від початку ХХ ст. (як людей, так і побутових об'єктів), що збереглися до нашого часу. Учителеві під час роботи учнів з фотокартками варто звернути увагу на розвиток практичних навичок учнів, які базуються на інтелектуальному вмінні виділяти головне - скласти план (простий і складний) теми, параграфа або питань параграфа.

Отже, включення до змісту уроків історії питань про повсякденне життя тієї чи іншої епохи не веде до відмови від їх традиційного змісту. Учні мають розуміти, що повсякденність –

це лише один з "ракурсів" суспільства, не здатний надати вирішальної інформації для розуміння його історичної динаміки, проте спроможний доповнити, конкретизувати наукові підходи, що розкривають його сутність. Школярі також мають усвідомлювати, що вивчити всебічно історію, тобто відтворити життя всіх членів суспільства, неможливо. Разом з тим життя конкретної людини становить інтерес у своїх типових проявах, оскільки ілюструє життя тисяч або навіть мільйонів таких самих конкретних людей у конкретній країні в конкретно-історичній ситуації. Досліджувана школярами життєва реальність людських доль може вплинути на їх власне особистісне становлення, дозволити відчувати себе частиною безперервного історичного процесу.

Використана література

1. Баханов К.О. Організація особистісного навчання. Порадник молодого вчителя історії. – Х.: Вид. група "Основа", 2008. – 159 с.
2. Гора П.В. Повышение эффективности обучения истории в средней школе. – М.: Просвещение, 1988.
3. Кнабе Г.С. Диалектика повседневности / Г.С. Кнабе // Вопросы философии. – 1989. – № 5. – С. 26-46.
4. Коляструк О.А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці / О.А. Коляструк // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 20-25.
5. Короткова М.В. Костюм на уроках истории / М.В. Короткова // История и обществознание в школе. – 2003. – № 3. – С. 20-25.
6. Короткова М.В., Студеникин М.Т. Методика обучения истории в схемах, таблицах, описаниях: Практик. пособие для учителей. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. – 192 с.
7. Краснобаев Б.И. Русская культура второй половины XVII – начала XIX в. / Б.И. Краснобаев. – М.: Просвещение, 1983. – 319 с.: ил.
8. Лихтей И.М. Всемирная история. Новое время (XV-XVIII вв.): Учеб. для 8 кл. общеобразоват. учеб. зав. – К.: Грамота, 2008. – 264 с.: ил.
9. Студеникин М.Т. Методика преподавания истории в школе: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2002. – 240 с.: ил.
10. Щупак І.Я., Морозова Л.В. Всесвітня історія: підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закладів. – Запоріжжя: Прем'єр, 2010. – 272 с.: ил., карти.

ЖУРБА Л.В.,
старший викладач

ВИКОРИСТАННЯ ПРОБЛЕМНИХ ЗАДАЧ НА УРОКАХ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ В ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ ШКОЛІ

Для суспільства майбутнього творчість стане нормою, але вже сьогодні потреба у творчості і творчих людях, які вміють продуктивно працювати, мають творчий потенціал і волю до його реалізації, є об'єктивно назрілою. Цього вимагають соціально-економічні, політичні, культурні зрушення у світі та в державі зокрема. Крім того, творча діяльність дає людині особливе відчуття свободи злету, впевненості у своїх силах і почуття самоцінності свого внутрішнього світу. Саме такі пріоритети є основою проблемно-розвиваючого навчання, в структурі якого чільне місце посідають проблемні методи, що базуються на створенні проблемної ситуації, розв'язанні системи проблемних питань, завдань та задач і вирішенні проблеми. На думку видатного педагога І. Я. Лернера: «Творчості можна учити, як можна учити знанням, але іншими методами» [6, с. 60].

Основне завдання проблемного навчання – не лише дати систему знань, але й сформувати здатність до теоретичного мислення: критичного за своєю доказовістю, історичного за суттю, панорамного за змістом та творчого за формою і результатами. У процесі проблемного вивчення історії учні, ставлячи та аналізуючи проблеми, будуючи гіпотези, шукаючи альтернативні шляхи її розв'язання, роблячи аргументовані висновки, усвідомлюють минуле, сучасне й майбутнє у взаємозв'язку, бачать розмаїття думок, суперечності в оцінках історичних подій, враховують їх неоднозначність, варіативність, моделюють не лише історичний розвиток, а й власне життя. І. Я. Лернер зазначав, що у вирішенні пізнавальних(проблемних) задач знаходить своє втілення пізнавальна самостійність, основу якої складають теоретичне мислення, творчий пошук, а результатом стає саморозвиток та самозростання особистості.

За І. Я. Лернером « пошукова пізнавальна задача – це задача, самостійне розв'язання якої звернене, спираючись на відоме, на створення нових знань про природу і суспільство або на

створення нових засобів пошуку цих знань. Змістом задачі є проблема, в основі виникнення якої лежить протиріччя між відомим і невідомим...» [5, с. 23]. На думку А. В. Фурмана, «проблема і задача – це різного роду знакові моделі проблемної ситуації» [10, с. 69]. Проблемна задача постає з проблемної ситуації, проте остання не у всіх випадках може бути представлена як задача. Задача виникає в тому випадку, коли вдається визначити невідоме, що можна відшукати шляхом перетворення певних умов. За С. О. Терно проблемна задача – це «мета, що її треба досягти, шляхом перетворення заданих умов. Задача містить у собі реальну або вдавану суперечність, яка викликає ускладнення пізнання» [9, с.9].

Структура проблемної задачі має три компоненти, які взаємопов'язані: вихідні умови (що безпосередньо дано), шукане (невідоме), вимогу (що необхідно довести, визначити тощо). Функцію вимоги виконує проблемне питання, але воно може виступати і у формі проблематизованого висловлювання, що вимагає відповіді. Приведемо приклад проблемної задачі до теми «Західні демократії» з курсу новітньої історії (1914-1939):

«В одній зі своїх промов президент США Ф. Рузвельт говорив: «Ми проти революції. Тому ми ведемо війну проти умов, які її породжують, - нерівності і несправедливості». Лідер більшовиків В. Ульянов-Ленін також боровся з нерівністю та несправедливістю, але революційним шляхом.

Чому перший – національний герой, а другий – символ національної катастрофи?»

Проблемну задачу не можна розв'язати простим згадуванням готових знань, потрібно розмірковувати, аналізувати, шукати причинно-наслідкові зв'язки, висувати припущення, аргументувати його, знаходити закономірності історичного розвитку, узагальнювати інформацію, робити висновки.

Першу спробу класифікувати пізнавальні задачі на матеріалі історії зробив І. Я. Лернер, який в основу типології пізнавальних задач поклав наукові проблеми та методи. Вчений виділив 15 типів аспектних проблем історичної науки, серед яких:

- 1) встановлення причинно-наслідкових зв'язків історичних подій і явищ;
- 2) встановлення загальних і конкретних закономірностей суспільного розвитку;

- 3) визначення наступності між фактами, подіями, явищами епохи;
- 4) в'яснення тенденцій розвитку суспільних явищ або їх сукупності;
- 5) визначення ступеня прогресивності історичного явища;
- 6) усвідомлення процесу історичного розвитку і його механізму;
- 7) в'яснення структури соціального організму і виявлення взаємовідносин між групами всередині класу;
- 8) співвідношення явища або факту і епохи, конкретного факту і загальної закономірності суспільного розвитку;
- 9) оцінка характеру явищ та врахування уроків із історичного минулого та інші [5, с. 69-70].

До другого параметру проблемних задач з історії Лернер відніс: метод аналогій, порівняльно-історичний метод, статистичний метод і його варіанти, встановлення причин за наслідками, метод реконструкції цілого за частиною та інші.

Російські вчені Є.Є.В'яземський і О.Ю.Стрелова вказали на особливості створення проблемних ситуацій несподіванки, конфлікту, невідповідності, невизначеності, передбачення, версійного характеру і прогнозування [1, 242-244].

Інший російський вчений О.Т. Степаніщев запропонував власну типологію проблемних задач, наголосивши на можливості їх зображення: у вигляді „ножиць”, „замкнутого кола”, картосхеми з пізнавальною задачею, структурної схеми з використанням проблемних питань, логічної схеми з привнесенням в неї елементів проблемності [8, 165-167].

Приведемо приклад проблемної задачі на встановлення причинно-наслідкових зв'язків історичних подій і явищ до теми «Встановлення радянської влади. Громадянська війна»:

«Л. Д. Троцький зазначав: « Ми пограбували всю Росію, щоб перемогти білих». Поясніть слова Троцького. Чи можна вважати їх узагальненою формулою перемоги більшовиків у громадянській війні? Відповідь аргументуйте».

На уроках новітньої історії максимальна ймовірність виникнення проблемних ситуацій у пізнавальній діяльності учнів випадає на вищий рівень знань – історичні закономірності й закони суспільного розвитку. Під час вивчення теми « СРСР у 1920 – 1930-ті рр.» можна запропонувати учням таку задачу:

«Відомо, що проблема індустріалізації стояла перед Росією ще на початку ХХ століття. Визначте спільне й особливе у вирішенні цієї проблеми на початку століття і в 30-і рр. Чи існував взаємозв'язок між процесами, що відбувалися у світі в 30-ті рр., і курсом Сталіна на форсовану індустріалізацію країни? В чому ви вбачаєте принципову відмінність індустріалізації в СРСР від аналогічних процесів в США і Західній Європі?»

Досліджуючи підняту в задачі проблему школярі використовують порівняльно-історичний метод та метод аналогій. І.Я. Лернер вважав, що жодну задачу, яка вміщує ту чи іншу проблему, не можна розв'язати, не знаючи методів науки.

Таким чином, задачі, створені на підставі проблемного змісту і методів історичної науки, є готовим матеріалом і зразком для використання їх вчителем у навчальному процесі.

В теорії і практиці проблемного навчання накопичено певний досвід щодо відбору навчального матеріалу, під час вивчення якого будуть найбільш доцільними і ефективними проблемні методи. Найбільш сприятливі умови для вивчення історичного минулого на проблемно-теоретичному рівні створюються тоді, коли теоретичний компонент у змісті навчального матеріалу є рівним фактичному або переважає над ним. Важливо, що проблемні задачі тут можуть застосовуватися під час обґрунтування основних теоретичних понять і категорій, загальних морально-етичних проблем, узагальнення певних фактів суспільно-політичного життя за допомогою абстрактних понять або ж розширення змісту наукових понять шляхом аналізу конкретних історичних ситуацій.

Наведемо приклад проблемної задачі на обґрунтування нового поняття до теми «Встановлення радянської влади. Громадянська війна»:

«У «Квітневих тезах» ставилася вимога про перейменування партії більшовиків із соціал-демократичної на комуністичну (реалізована в березні 1918 р. VII з'їздом партії), йшлося також про прийняття нової комуністичної програми партії (другу програму РКП(б) було прийнято в березні 1919 р. VIII партійним з'їздом), нарешті, йшлося про створення в Росії «держави-комуни». Якщо партія більшовиків перетворювалася з соціал-демократичної на комуністичну, то й країна мусила стати комуністичною.

Чи не означає це, що «Квітневі тези» виключали більшовиків з демократичного табору і ставили їх на окреме місце у революції? Чи можна кваліфікувати окреме місце більшовиків як появу в революції, поряд з ліберальною, соціалістичною і радянською, ще однієї течії – комуністичної?».

Розв'язання проблемної задачі дасть можливість обґрунтувати нове поняття, визначити початок комуністичної революції та характер її пов'язаності з революційними подіями лютого-березня 1917 р. в Росії.

Наведемо приклад роботи над проблемною задачею на розширення наукових понять шляхом аналізу конкретних історичних ситуацій:

«Після того як у 1989 р. була зруйнована Берлінська стіна – символ холодної війни, а пізніше розпався Радянський Союз, багатьом стало здаватися, що війна пішла зі світової політики і настала ера миру та свободи. Але ейфорія була недовгою. Дуже швидко стало зрозумілим, міжнародне середовище не стало більш безпечним, ніж раніше. Більше того, багато хто став вважати, що війна повернулася. Тільки за підрахунками англійських спеціалістів Д. Сміта і Е. Брайена за період з 1998 по 2003 роки у світі відбулося 120 воєн, а за даними Комісії ООН у справах воєнних біженців тільки в 1995 р. було зафіксовано 84 збройних конфлікти.

Що слід розуміти під поняттям «війна»? Чим відрізняється гітлерівська агресія 1939 р. проти Польщі від американської інтервенції 1983 р. в Гренаді? В чому історичне значення згортання холодної війни?»

Вчитель організовує обговорення умови задачі, активізуючи знання учнів, розмірковуючи про обставинами, що спонукають до роздумів над терміном «війна». Коментарі вчителя з метою створення проблемної ситуації можуть бути такими:

« На сьогодні існують по меншій мірі чотири обставини, які серйозно ставлять проблему розширення визначення поняття «війна». По-перше, констатуємо той факт, що падіння Берлінського муру і заява лідерів країн СРСР і США про припинення холодної війни між ними поклали початок нової ери міжнародних відносин. По-друге, констатуємо той факт, що в зв'язку з цим війни не зникли, а їх кількість навіть збільшилася. По-третє,

події 11 вересня 2001 р. свідчать про нове обличчя війни. По-четверте, в останні роки широко розповсюдженні такі терміни, як «інформаційна війна», «кібервійна», «психологічна війна» тощо. Чи не свідчить все це про те, що час, який відділяє нас від холодної війни, був лише проміжним періодом, в ході якого відбулася докорінна трансформація в середовищі безпеки і пов'язані з нею зміни в самому обличчі війни».

Дослідження даної проблеми може розгортатися в напрямку пошуку узагальненого визначення поняття «війна». Коментарі вчителя можуть бути такими: «Є декілька визначень війни, які вбирають в себе такі ознаки як, по-перше, насильницький характер, по-друге, збройна і кривава боротьба, по-третє, залучення регулярної армії, по-четверте, обмеженість в часі і просторі. Так американські дослідники Д. Сінгер і М. Смолл вважають, що війна – це довготривале зіткнення між збройними силами двох чи декількох країн (міждержавні війни), або – між регулярною армією і якоюсь іншою збройною групою всередині країни (внутрішньодержавні війни), кількість військових жертв у яких перевищує одну тисячу чоловік». (Пауза).

«Вчені Вашингтонського інституту миру виділяють такі формальні ознаки війни: залучення до зіткнення однієї регулярної армії, логічний ланцюжок послідовності подій збройного конфлікту, мінімальні втрати в 1000 або більше людських жертв на рік». (Пауза).

«Ці визначення підкреслюють, що війна – це колективне збройне насилля, яке виникає внаслідок конфліктів і супроводжується організованим убивством, хоча не всякий конфлікт, в тому числі і збройний, є війною. Так, якщо прийняти визначення Сінгера і Смолла, то операція «Буря в пустелі», проведена силами антиіракської коаліції в 1990 р. не може бути названа війною. Теж саме стосується і натовських бомбардувань 1999 р. Югославії та вторгнення США в Ірак у 2003 р.». (Пауза).

«Теракти 11 вересня 2001 р. і наступна антитерористична операція США в Афганістані також не війна, так як кількість жертв серед військових не дотягує до визначеного рівня, а точної статистики жертв серед мирного населення немає». (Пауза).

«Вимагає відповіді і питання про те, якою повинна бути тривалість зіткнення, щоб його можна було назвати війною? Так,

майже тридцятирічне збройне протистояння в Північній Ірландії не вважається війною, оскільки кількість жертв не дотягує до визначеного критерію: в ході конфлікту загинуло близько чотирьох тисяч військових і цивільних осіб. Виникає також і питання якісного, а не кількісного характеру: як кваліфікувати терористичні й антитерористичні війни? Нагадаємо, що після 11 вересня 2001 р. Дж. Буш заявив: « Нам оголошена війна!», враховуючи, що головне завдання терористів домогтися якомога більше жертв саме серед мирного населення». (Пауза)

«Нарешті, визначення поняття «війна» не враховує таких відносно нових явищ, як інформаційна війна, кібервійна, психологічна війна, таємна війна, які в устах представників ЗМІ набувають метафоричного відтінку і підкреслюють не сутнісні риси війни, а зростаюче значення того чи іншого фактора». (Пауза).

«З огляду на вказане, визначення «війна» потребує більш загального підходу, такого, яке б відповідало сучасним політичним реаліям. Без сумніву, основною ознакою війни і на сьогодні залишається збройне протистояння – ведення бойових дій, які супроводжуються масовими вбивствами, без уточнення, військові чи цивільні особи є їх жертвами. Причому досягнення у війні поставлених, в основному політичних, цілей, може бути забезпечене високотехнологічними засобами та новітньою стратегією».

Відповідь на інші питання проблемної задачі учні шукають самостійно, використовуючи як власні знання, так і додаткову інформацію, яку вчитель готує до уроку.

Отже, методика використання проблемних задач може бути якісно відмінною залежно від спрямованості пізнавальної діяльності учнів на оволодіння новими поняттями чи на включення цього поняття в процес пізнавальної активності школярів. Крім того, М. І. Махмутов вказує і на важливість «проблемності змісту поняття, а не його назви» [7, с. 136].

Ефективність роботи з проблемними задачами залежить від спеціальних дій вчителя по відборі матеріалу, проблемного за змістом, від усвідомлення і прийняття учнями проблемної ситуації, постановки проблеми й доведення гіпотези, від послідовності кроків по виявленню нового знання в процесі розв'язання задачі, від майстерності вчителя з моделювання творчого науко-

вого пошуку та ступеня оволодіння учнями раціональними прийомами і методами навчальної праці. М. В. Кларін звертає увагу і на сприятливий морально-психологічний клімат для досягнення позитивного результату, вказуючи на безоцінний характер реакції вчителя на дії учнів, виявлення інших шляхів стимулювання школярів [4, с. 37].

За ступенем пізнавальної самостійності проблемні задачі бувають трьох видів: 1) навчально-пізнавальні, коли вчитель формулює задачу і відтворює спосіб і шлях її розв'язання, 2) тренувальні, з різним ступенем допомоги з боку вчителя і 3) пошукові, під час розв'язання яких учні самостійно розробляють стратегію дослідження проблеми та способи її вирішення.

Приведемо приклад розв'язування проблемно-пошукової задачі під час вивчення теми «СРСР у 1920 – 1930-ті рр.». У процесі обговорення проблеми суцільної колективізації вчитель формулює проблемну задачу: «Відомо, що особливо жорстоко радянська влада боролася проти заможних селян – «куркулів». За офіційною статистикою їх у державі налічувалося не більше 4%. Розкуркулені ж були 15% селянських господарств. Проти кого ж тоді боролася радянська влада і чому?»

При вирішенні задачі учні фіксують дані емпіричні факти у формі фактуального висловлювання: «Радянська влада боролася проти куркулів. Радянська влада боролася проти селян». Учні починають пригадувати проти кого іще, окрім селян, боролася радянська влада. Ці знання в їх пам'яті містяться у формі загального номологічного висловлювання, наприклад такого: «Радянська влада боролася проти своїх ворогів». Наступні кроки розв'язування задачі являють собою розмірковування з метою встановлення причинно-наслідкових зв'язків: «Які селяни, крім куркулів, були ворогами радянської влади? Чому селяни могли бути ворогами радянської влади? Хто такі селяни? (Це власники землі). Яку політику щодо селян проводили більшовики? (Політику колективізації). Що таке колективізація? В чому її суть? (Колективізація – це створення колективних селянських господарств з метою відчуження селян від власності на землю і від результатів своєї праці). Чи чинили селяни опір колективізації? Які це були селяни? (Що мали землю, власне господарство і не бажали йти до колгоспів. Це були заможні селяни, серед яких

виділялися середняки та куркулі – сільські багатії (глитаї). І перші, й інші були справжніми господарями, на них трималося сільське товарне виробництво, яке вступило в суперечність із прагненням більшовиків підпорядкувати його державі (соціалізувати) за рахунок здійснення колективізації)».

Ланцюжок пов'язаних між собою питань, кожне з яких підпорядковане головному – першому, поставленому учнями, змушують їх знаходити правильні умовиводи, відкидаючи хибну думку і утверджуючись в істинній

Розмірковування учнів завершуються формулюванням відповіді на поставлене проблемне питання: «Таким чином, радянська влада боролася проти своїх ворогів, серед яких були не лише куркулі, а й середняки, які активно виступали проти курсу на колективізацію. Саме вони і склали основну масу розкуркулених селянських господарств».

Приклади дослідження тієї чи іншої проблеми приведені автором даної статті і в інших роботах [2, 3].

Ефективність проблемного навчання проявляється в тому, що активізується мислення учня. З одного боку – проблема, яку потрібно розв'язати, а з іншого – наявні знання, вміння, навички учня. Ці дві складові знаходяться в постійному протиріччі, вони стимулюють активність процесу мислення, що здійснюється під час пошуку шляхів розв'язання проблемної задачі.

За своїми здобутками проблемне навчання – це простір для всебічного розвитку творчої особистості, яка потенційно готова не лише самозмінюватися, а й змінювати світ навколо себе. Творчий потенціал мозку як окремої людини, так і колективного інтелекту суспільства найбільш повно розгортається в тому напрямку, в якому він найбільш активно і адекватно завантажений, адже щоб щось творити, свідомість повинна бути світом процесів, в якому функціонують поняття, сутності, явища, причини. І, насамкінець, історія інтелектуального розвитку суб'єкта відображає дію принципу позитивного зворотного зв'язку, протилежною стороною якого є принцип: берегти енергію, не розтрачуючи її, значить залишитися без неї.

Література

1. Вяземский Е.Е., Стрелова О.Ю. Теория и методика преподавания истории: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003. – 384 с.
2. Журба Л. В. Проблемний урок історії та його ознаки / Науковий вісник Миколаївського державного університету: Зб. наук. праць. Вип. 24: Педагогічні науки / За заг. ред.. В. Д. Будака, О. М. Пехоти. – Миколаїв: МДУ, 2009. – 432 с.
3. Журба Л. В. Організація навчальної діяльності учнів у процесі проблемного вивчення новітньої історії // Історія в школі. 2007. - № 3. – С. 18-22.
4. Кларин М. В. Инновации в мировой педагогике: обучение на основе исследования, игры и дискуссии. (Анализ зарубежного опыта) – Рига, НПЦ « Эксперимент», 1998. – 180 с.
5. Лернер И.Я. Познавательные задачи в обучении гуманитарным наукам/ Под ред. И.Я.Лернера. – М.: Педагогика, 1972. – 240 с.
6. Лернер И. Я. Проблемное обучение. – М.: «Знание», 1974. – 64 с.
7. Махмутов М. И. Проблемное обучение. – М.: Педагогика, 1977. – 157 с.
8. Степанищев А.Т. Методика преподавания и изучения истории: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений: В 2 ч. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2002. – Ч.1. – 304 с.
9. Терно С. О. Проблемні задачі з історії. Дидактичний посібник для учнів 10-11 класів . – Тернопіль, Мандрівець, 2009. – 40 с.
10. Фурман А.В. Проблемні ситуації в навчанні: Книга для вчителя. – К.: Рад. шк., 1991. – 191 с.

Дослідження і розвідки з всесвітньої історії і правознавства

Збірник наукових праць

Випуск 9

Д 95 Дослідження і розвідки з всесвітньої історії і правознавства:
Зб. наук. праць. Вип. 9 / Гол. ред. О.І. Кожухар. – Кривий Ріг,
2011. – 161 с.

ISBN 966-895-989-28

Здано до набору 29.11.2011. Підписано до друку 8.12.2011. Формат 60x84/16. Па-
пір офісний. Ум. друк. аркушів. 8,43. Наклад 100 прим. Видання № 1055-001/11.
Замовлення № 201. Ціна договірна.

Державний вищий навчальний заклад "Криворізький національний університет"
Криворізький педагогічний інститут
50086, м. Кривий Ріг, пр. Гагаріна, 54

Друкарня "СТПРЕС", Україна, 50045, м. Кривий Ріг, вул. Окружна, 12.